

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

Річник II

Число 1(2)

З фондів Центрального музею
Збройних Сил України

Бойовий прапор 3-ї Залізної
стрілецької дивізії армії УНР
(аверс і реверс). 1919 р.

Залізний хрест армії УНР
(аверс і реверс),
встановлений 1921 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр АРТЕМОВ, Іван БІЖАН, Віктор КАРПОВ (головний редактор),
Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК, Дмитро МАЛАКОВ,
Сергій ПОСТНІКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО, Олександр РИБАЛКО,
Іван РУСНАК, Олександр СОКОЛЬЧУК,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар), Віктор ШАМРАЙ

Музей Збройних Сил України
Інвентарний номер _____
Бібліотека _____

Київ

2001 р.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Жанна ДЕНИСЮК.

Уваги про мілітарну культуру давньої України 4

Наталія СОН.

Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я. 13

Олег ЯРОШИНСЬКИЙ.

Населення Волині в національно-визвольній боротьбі (кін. 1648 – 1649 рр.). 21

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА.

До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст. 34

Валентин КОВАЛЬ.

Генерал П.Скоропадський і українське військо (червень – грудень 1917 р.). 48

Андрій БОБКОВ, Максим ЦАРЕНКО.

Кримсько-татарські формування в складі збройних сил Третього райху. 61

Олександр КУЧЕРУК.

Держава без армії (до 100-річчя народного комісара оборони УРСР Василя Герасименка). 68

Георгій ЖИВИЦЯ.

То був час напружений і відповідальний... 72

ФОРТИФІКАЦІЇ

Володимир ЛЕНЧЕНКО.

Польський табір під Батогом (1652 р.). 78

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Дмитро НУЖНИЙ.

Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку. 82

ГЕРАЛЬДИКА

Марія ДМИТРИЄНКО, Юрій САВЧУК.

Великий Герб нашої держави. 104

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Віктор КАРПОВ.

Бойовий прапор сучасної Української армії. 110

Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів. 122

АРХІВ

Щоденник кадета Іванова.

Вступне слово й публікація Олександра Луговського та Лариси Портнової. 129

Невідомий лист Симона Петлюри.

Вступне слово й публікація документів Анатолія Кентія. 142

МУЗЕЙ

Степан КИЛИМНИК.

Українські національні скарби в Канаді. 147

Дмитро МАЛАКОВ.

Київські трофейні виставки. 151

КНИГОЗБІРНЯ

Юрій САВЧУК.

Військова історія очима польських і українських дослідників. 159

Жанна ДЕНИСЮК

УВАГИ ПРО МІЛІТАРНУ КУЛЬТУРУ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Мілітарний компонент етнічної культури має досить важливе значення для збереження й розвитку етнічної спільноти. Саме з мілітарним складником найбільше пов'язані юридично-правова й державотворча сфери. Певні елементи мілітарної культури можуть відігравати й відіграють роль атрибутів національної культури.

Основи специфічної мілітарності будь-яких етносів ґрунтуються на ігровому елементі архаїчної культури. Цю теорію докладно розробив нідерландський учений-культуролог Й.Гейзінґа в праці „*Ното Ludens*”. Він зазначає, що саме через гру людська спільнота підіймається до вищих щаблів організації життя. Одним з основних елементів суспільного життя є поняття змагання. Адже будь-яка фізична, суспільна чи моральна перевага становить основу для честі й слави. Це джерела престижу й влади. Грецька традиція поділяє змагання на ті, що стосуються держави, війни й права, і на змагання в силі, мудрості та багатстві.

Гра є живим принципом будь-якої культури. І у витках культури суперництво заради здобуття першості було чинником її формування та ошляхетнення. У змаганнях розгортається структура суспільства¹.

Про війну як функцію культури, наголошує Гейзінґа, ми можемо говорити лише тоді, коли вона проводиться в межах певного кола, чле-

ни якого визнають один одного рівними. Тоді війна підноситься до рівня святої справи, стає частиною того комплексу понять, де в нерозривній єдності перебувають справедливність, доля і честь. Війна розглядається як священний обов'язок. Поняття війни тільки тоді набуває чинності, коли особливий стан урочисто проголошеної ворожості визнається відмінним від особистих сварок і міжродової кривавої помсти. Таке розуміння одразу переводить війну в обрядову царину².

Для архаїчної людини дія і відвага були силою, владою, а знання – це магічна сила влади. У багатьох архаїчних культурах були присутні ритуальні змагання юнаків – ініціації, або посвячення, суть яких – перевірити готовість юнака до військового життя, випробувати його чоловічі якості. Адже згідно з культурними нормами більшості етносів, бути повноцінним чоловіком означало бути воїном, уміло володіти зброєю, не боятися випробувань тощо.

До змагальних ігор належать різновиди боротьби за певними правилами, задля здобуття тієї чи іншої нагороди. Таке саме місце посідає й збройна боротьба з супротивником, що сприймається як найпевніший спосіб перевірити справжні вояцькі якості учасників.

Військове виховання як елемент культури відіграло в житті етносу дві функції, спрямовані на його самозбереження. Це – протидія зов-

нішній агресії і виховання таких членів суспільства, які могли б забезпечувати його нормальний розвиток.

У кожного етносу мілітарна діяльність виявляється в конкретних, притаманних йому нормах. Виявити специфічний культурний зміст військової справи як різновиду людської активності можна лише через віднаходження певних культурних універсалій, що реально існують у вигляді етнічно-специфічних модифікацій. Такою культурною універсалією для більшості європейських народів є образ чоловіка-воїна, багатира, лицаря, гідальго, козака, об'єднаний поняттям „культурного Героя”. Саме він є постійною дійовою особою усної народної творчості (епосу, героїчного міфу).

Окрім усної народної творчості, мілітарна культура пов'язана з багатьма різновидами мистецтва. Зокрема декоративно-ужиткового (виробництво зброї), архітектури (оборонно-фортечне будівництво) тощо. Мілітарна сфера є підґрунтям, на котрому виростає система певних правил і норм, завдяки яким здійснюється правно-регулятивна функція культури. Це підґрунтя – потенційна передумова етнічної державності.

А тепер поглянемо, як реалізувалися ці загальні засади на теренах формування української культури.

В останній чверті I тисячоліття н.е. завершилося розселення слов'янства на широкі просторах Європи. Міграційні й асиміляційні процеси поглибили тенденції мовно-культурної диференціації слов'янського світу. Внаслідок соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства на історичній арені постала ранньофеодальна держава Київська Русь.

Особливістю середньовічних соціумів, українського зокрема, було переважання селянства в структурі населення (до 80 %). У XIV –

XVI ст. частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів і польських королів, частина сиділа на приватних землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

Найчисленнішими були данники – основна повинність їх полягала в сплаті данини. З кінця XV ст. через активізацію грошового обігу натуральна данина дедалі частіше замінювалася грошовою платою.

Особистою службою були зобов'язані своєму володареві й т.зв. слуги, які разом з ним ходили в похід, виконували різноманітні доручення.

Відносним був поділ селян на „похожих” (особисто вільних) і „непохожих” (прикріплених до свого наділу).

Ще одним прошарком була дрібна шляхта, або зам'яни – нащадки тих слуг, які відбували військову (боярську) службу, тобто становили ніби проміжну ланку поміж селянством і військово-служивою верствою. Цю ланку розірвано в XVI ст., коли ті зі слуг, що спадкоємно, з діда-прадіда, відбували таку службу, дістали собі шляхетство, а решта поступово злилася з селянством.

Найвищий щабель посідала титулована знать – князі. Діяльність князя обіймала собою всі сфери тодішньої політики й урядування. Князь міг своєю владою розпочати війну, призначити похід, укласти мир. Його справою були організація оборони, утримання дружини тощо.

Постійне княже військо – дружина – своєю появою дало початок формуванню руської держави. Вояки земські, які до дружини не належали, називалися воями. У ширшому значенні ця назва теж означала військо. Дружина становила опору князя, тож дружинників ще іменували княжими мужами. Старші дружинники – бояри – виконували адміністративні функції, молодша дружина – дітські, отроки –

були їхніми помічниками. В осідку князя дружинників звичайно було небагато.

До центральної управи, крім князя й боярської ради, належав також княжий двір. На чолі його стояв двірський, або дворецький. Він відіграв першу роллю поміж дворянами, виступав на чолі княжого війська, був зверхником княжої дружини, заступником князя в суді та адміністрації.

У складі князівсько-дружинної системи адміністрації був канцлер-печатник, інколи були покладники-спальники. Княже двірське господарство доглядали ключники й тивуни – слуги суто приватного характеру. Для різних доручень служили биричі, дітські й отроки. Тисяцький спочатку був військовим начальником в окрузі. Військовий характер влади тисяцького відображає інший його титул – воєвода. А втім це ширший титул, ніж тисяцький – не кожний воєвода був тисяцьким. Отже, як бачимо, функції урядників XI – XIII ст. мали військово-адміністративний характер.

Вплив князя на формування суспільства здійснювався за посередництвом дружини. Князя оточували люди, що супроводили його на війну, виконували його накази, були радниками, посадниками. Таким чином у суспільство замість родових зв'язків вносилося нове, станове начало. У дружині члени родів діставали можливість цінувати себе та інших у міру особистої доблесті, в міру тієї користі, яку вони приносили князеві й народу. З появою дружини виникло поняття про кращих, хоробріших людей, що вирізнялися з юрби людей темних, невідомих. З'явилося нове життєве начало, засіб пробудження сил у народі³.

На Заході доблесний вождь збирав довкола себе гурт відважних людей задля підбиття якоїсь країни, загарбання земель. На Русі, якщо

князь з дружиною підкоряли нові племена, то це завоювання мало свої особливості. З огляду на розсіяність підкорених племен на великому просторі дружинникам важко було отримувати данину на таких землях. Набагато вигідніше було залишатися при князеві, ходити по здобич до ще не підкорених народів, а також по данину до підкорених народів, продаючи її чужинцям⁴.

Князі-володарі займалися звичною для них війною з „обмеженими цілями”, де головне – не остаточна перемога над ворогом, а виграш бодай однієї битви, захоплення політичної влади, грабунок, помста. Монгольські полчища вперше за кілька століть принесли нову війну, що передбачала тотальне знищення цілих народів і їхніх культур. Тому військова справа в середині й другій половині XIII ст. на Русі розвивалася з різкою інтенсивністю⁵. Військово-технічне піднесення було таке могутнє й різнобічне, що воно помітно вплинуло на наступний розвиток бойової техніки. Це стосується передусім організації військового ремесла, асортименту зброї, способів ведення війни, дружинної військової ідеології⁶.

Війна була щоденним явищем у давній Україні. Військо забезпечувало державі силу й могутність. У воєнних походах закріплювалися державні кордони. У війнах формувалося почуття солідарності, відповідальності за долю рідної країни, патріотизму. „Не осоромимо землі руської!” – ось гасло, що беззастанно лунало в княжій Україні. Заінтересованість у здобуванні доходів у висліді міждержавних воєнних конфліктів, а також зовнішньоторговельних операцій становила найхарактернішу рису політики тогочасних володарів.

У повсякчасних війнах, походах і боях витворилася еліта українського війська, лицарство. Воно мало свій неписаний кодекс норм і зви-

М. Дерезус.
Розваги на
Січі.
Ілюстрація
до повісті
М.Гоголя
„Тарас
Бульба”.
Олія. 1952 р.

чаїв, які ніхто не міг порушувати. Найголовнішою чеснотою лицаря була хоробрість.

Одним з важливих етапів підготовки майбутніх воїнів уважалося полювання. Відомий давній звичай, згідно з яким хлопця вперше сажали на коня тоді, коли робили йому „постриг” – перший раз підстригали волосся.

З Галичини походять звістки про лицарські турніри – ігри. Василько робить таку гру з якимось угорським боярином. Під мурами Ярослава Ростислав „затяв гру” з лицарем

угрином Воршем: „... і зігнувся він... І впав під ним кінь, і вивихнув він плече...”⁷ У цих турнірах із значною ймовірністю можна вбачати західний вплив⁸.

Яскравою постаттю був син Ольги князь Святослав – природжений воїн, який не тільки блискуче здійснював тактичні операції, а й розробляв тривалі стратегічні кампанії. Починаючи бій, Святослав завжди попереджав супротивника: „Ду на ві”.

Як зазначає І. Крип'якевич, воїнів, які полягли в бою, військо ховало

П.Андрусів. Звитязці

особливо урочисто. За давніх, поганських часів на місці поховань насипали могили. Такі могили мали всі перші князі-завойовники: Аскольд на Угорським узвишші в Києві, Дір біля церкви св.Ірини, Олег десь під Києвом, Ігор недалеко від Коростеня, де його вбили деревляни, Олег Святославич під Овручем. На цих могилах відбували тризни – поганські поминки. І народ пам'ятав ці княжі гробівниці довгі століття. Пізніше почали ховати полеглих князів по церквах⁹.

У давнину з'являються відомості про богатирів. Тоді вояк саме завдяки своїй фізичній силі міг вирізнитися, набути особливого значення й принести перемогу тому чи іншому князеві. До богатирів відчували

особливу повагу, називали їх „людьми Божими”¹⁰.

Війську зрілого руського середньовіччя притаманна певна різноманітність. Порушується дружинна кастовість війська (з середини XIII ст.) – до нього відкрився доступ різним суспільним прошаркам, зокрема – смердам і сільським ополченцям. Починаючи з другої половини XIV ст., у військо на зміну попереднім молодшим і старшим дружинникам приходять феодально організовані невеликі групи, що складаються з боярина та його слуг. Військо набирали з дворової челяді дрібних землевласників – дітей боярських. „Двірська система комплектування війська, яка отримала повний розвиток в кінці XVI ст., висуває на зміну молодшим дружинникам своєрідне кадрове офіцерство – оточених дворією служивих дітей

боярських і дворян. Для свого часу це було прогресивним явищем, оскільки це була організована й централізована сила”¹¹.

На середину XVI ст. українські князі й верхівка панства втрачають роллю виразника й провідника політичних прагнень України. Замкнувшись у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, вони остаточно відмовилися від творення української держави.

Виразні зміни в традиційній становій структурі окреслилися наприкінці XVI ст., коли остаточно оформився суспільний статус козацтва. Коліскою козацтва стала Південна Україна, що відігравала ролю буфера між Кримським ханством і володіннями польських та литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення.

Військова організація українського суспільства козацької доби творила невід'ємну частину його культури, була своєрідним способом соціального буття з характерним для середньовіччя розмаїттям форм і шляхів поступу.

Згідно із запропонованою А.Тойнбі концепцією розвитку цивілізацій і суспільств, зокрема його теорією „виклик-відповідь”, саме відповіддю на виклик Степу, вислідом тривалої прикордонної боротьби проти кочовиків (з середини XIII до XV ст.) було виникнення козацтва. Тойнбі намагається відшукати у всесвітній історії типологічно споріднені з козацтвом групи, зазначаючи, що „...козаки утворювали напівчернецьке військове братство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та орденами рицарів-хрестоносців”¹². Вони, на думку цього дослідника, започаткували й розвинули новий спосіб життя й нову суспільну організацію, які дали можливість осілому суспільству вперше

в історії не просто захищатися від євразійських кочовиків, „а перемогти їх уже по-справжньому: відвоювати в номадів територію і змінити її ландшафт, перетворивши кочові пасовиська на селянські ниви, а стійбища – на осілі села”¹³.

Козацтво спромоглося виробити кодекси своїх „прав і вольностей” – етичних правил, природних прав і правних норм, що визначали його соціальний статус у суспільстві.

Соціальний статус козацтва став суспільним ідеалом для селян і феодално залежних міщан. У їхній свідомості узвичаїлося уявлення, що козак – це людина, яка вільна від будь-яких обов'язків перед паном і державою (за винятком військового обов'язку), але яка має особливі імунітетні права (особисту свободу, право на володіння землею тощо). Прагнення здобути „козацькі права і вольності” (покозачитися) поширюється як загальноукраїнське явище.

На відміну од російського козацтва українське перебирає на себе функцію виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів народу. Саме воно виявляє спроможність виконати історичну місію будівництва української держави. Запорізька Січ з її військово-адміністративною системою управління вже наприкінці XVI ст. стає зародком держави. Оскільки керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі козаки мали право обирати та бути обраними, вона формувалася як республіка.

З середини XVI ст. пришвидшуються темпи становлення козацтва. Помітну ролу в цьому процесі протягом 50 – 70-х рр. відіграв нижчий прошарок шляхетського стану – дрібна шляхта й бояри-слуги, позбавлені рицарських, шляхетських прав.

М.Грушевський, розважаючи над сутністю козацтва, висловив думку, що воно в першій чверті XVII ст.

стояло немов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції: „З того часу, як козаччина стала формою емансипації від панського права та живого протесту проти нього, вона мала за собою сільські і дрібні міщанські маси й могла з них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії... вона проголошувала свою солідарність з останками української шляхти...”¹⁴.

Кожен нарід має свій побут і свої звичаї, і що давніший нарід, то стійкіші його побут і звичаї. В основі всієї козацької громади теж лежав звичай. Українське козацтво не тільки успадкувало найкращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, а й розвинуло їх, створивши свою цілісну систему вишколу молодих козаків. Цілісна система підготовки майбутніх козаків-лицарів остаточно сформувалась у XVIII ст. Розвиток її щільно пов'язаний зі становленням самого війська.

На думку А.Скальковського, запорізьке військо являло собою рід військового братства, яке можна порівняти з католицьким чернечо-лицарським орденом. Подібно до них козацтво було пов'язане узами громади, віри й поклонання або мети свого заснування. Усі козаки, незважаючи на звання, вік і походження, ставали братами-товаришами, називаючи своїх курінного й кошового отаманів батьками, а козаків – братчиками¹⁵. Козаки, покочані селяни й міщани, на відміну од покочаного населення, становили якісно новий психологічний тип особистості, ментальність якої формувалася й ґрунтувалася на основі інстинкту свободи. Саме особиста свобода виступала альфою й омеґою їхнього способу життя, мислення, поведінки. Вольові, енергійні, навчені військової справи, вони ладні були радше смерті, аніж утратити її

й перетворитися на кріпаків, челядь, бидло. Йшлося не про розміри повинностей, панщини, податків чи рівень покочаності, а про значно принциповіше й вагомніше – саме існування системи соціальних відносин, яка позбавляла людину свободи.

Війна для козака була такою ж доконечною, як для птаха крила, як для риби вода. Без війни козак – не козак. Без війни лицар – не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він дбав не так про те, щоб урятувати собі життя, як про те, щоб померти в бою, як личить справжньому лицареві на війні, тобто щоб про нього сказали: „Умів шарапати, умів і вмерти, не скилячи”¹⁶.

Характеризуючи козацький тип, М.Костомаров звертав увагу на ті риси, які були найпритаманніші йому. Одна з основних – віра. „Ідея

С. Васильківський. Козак на варті

військово-історичний альманах

Б. Крюків. Різдвяна зірка над Запорізькою Січчю

про релігію сполучається в козака з ідеєю про батьківщину. Замість „городи руські” він звик уживати виразу „городи християнські”, „земля християнська”, яка називається в нього вітчизною¹⁷.

Призначенням козака була війна, а становище України вимагало постійного вміння тримати зброю в руках. Козак любив свій обов'язок боронити рідну землю. Ідея віри і любові до батьківщини поєднувалася в нього з ідеєю війни.

Однією з визначальних рис козака була його войовничість. Степова війна відзначалася несподіваними ситуаціями, швидкоплинністю, тож у козацькій тактиці поєднувалася обережність з хоробрістю. Завичай війна розпочиналася з метою релігійною: „За віру християнську” – такі виправи проти татар і турків

подібні до лицарських походів релігійних орденів Заходу¹⁸.

Досить часто козак ішов на війну заради слави, тобто з бажанням прославитися військовими подвигами – „слави і честі набрати”, а інколи просто задля здобичі. Іноді заради слави козак відважувався на найвідчайдушніші подвиги, щоб його не назвали боягузом. Смерть була не страшною для відважного лицаря, коли

*Слава його не вмере, не поляже,
А лицарство-козацтво всякому розкаже*¹⁹.

Слід зазначити й негативні сторони суспільно-політичної організації козацького стану, що відігравали деструктивну роль у державотворчому процесі. Так, під демократичним правлінням Запорізької Січі часто-густо приховувалися прояви охлократії. Демократичні принципи виборності старшин з часом переросли в необмежене всевладдя

(свавілля) чорних (загальних) рад. Утрадиційнилася несталість політичних позицій козацтва, що гальмувало процес його консолідації.

Не можна не відзначити й згубного впливу охлократично-демократичних принципів на становлення козацької ментальності. Вони призводили до відчутного переважання в шкалі морально-соціальних цінностей козаків (особливо запорізьких) особистої свободи над обов'язком перед владою, виробляли стереотип спротиву заходам старшин, спрямованим на її обмеження, необхідне для вироблення механізму функціонування державної влади.

На формування козацького стану істотний вплив завжди мав військовий чинник. Адже південь України був Великим кордоном, охопленим полум'ям безперервної боротьби з татарсько-турецькими загарбниками.

У першій половині XVII ст. відбувалася кристалізація національних інтересів, осмислення (зрозуміло, ще не у формі сучасних концепцій) їхньої значущості в житті як окремої особи, так і соціальної групи, стану, суспільства в цілому.

Після виборення козаками української незалежності (червень 1652 р.) посилювався процес удосконалення української спільноти й продовження формування державності й творення власної культури.

Провідну роль в Україні тоді відігравав не стан феодалів – традиційно державо- і культуротворчий у тогочасному європейському суспільстві, а стан козаків (дрібних землевласників-воєв), який не визискував інші верстви й прошарки населення, а жив з власної праці. Брак власного шляхетського стану істотно відрізняв соціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. Виняткову вагу у функціонуванні цього суспільства й держави мав мілітарний фактор. Військовики

обіймали всі керівні державні посади, що врешті не могло не справити негативного впливу на суспільно-політичний розвиток країни. Збереженню цього феномену сприяли нескінченні військові дії, які вела козацька Україна за незалежність.

Названі та інші чинники безпосередньо впливали не тільки на розвій державницької ідеї, а й на формування всіх суспільних інститутів і на основні характерологічні риси української культури.

ПРИМІТКИ

- 1 Гейзінга Й. „Homo Ludens”. – К., 1994. – С. 119.
- 2 Там само. – С. 112.
- 3 Солов'єв С.М. Сочинення. – Москва, 1988. – Кн. 1. – С. 216 – 217.
- 4 Там само. – С. 218.
- 5 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси. – Ленинград, 1976. – С. 5.
- 6 Там само. – С. 11.
- 7 Літопис руський. – К., 1989. – С. 402.
- 8 Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 3. – С. 254.
- 9 Крип'якевич І. Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 124.
- 10 Солов'єв С.М. Сочинення. – Москва, 1988. – Кн. 2. – С. 24.
- 11 Крип'якевич І. Історія українського війська. – С. 13.
- 12 Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1. – С. 124.
- 13 Там само. – С. 123.
- 14 Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 7. – С. 400.
- 15 Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 76.
- 16 Див.: Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 177.
- 17 Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 130.
- 18 Там само. – С. 142.
- 19 Там само. – С. 143.

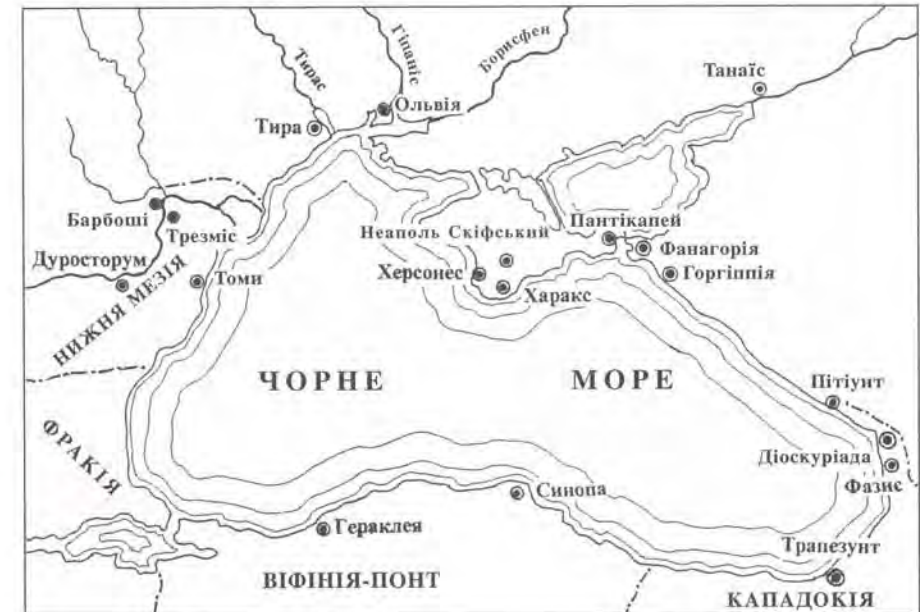
РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

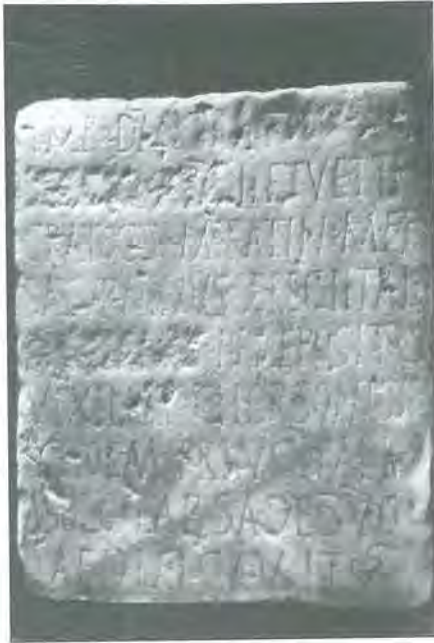
У 63 р. до н. е., після смерті Мітрідата VI Євпатора античні держави Північного Причорномор'я стали не лише об'єктом інтересів Римської імперії, а й зоною її військово-політичного впливу¹. Характер взаємин римської адміністрації з античними центрами регіону багато в чому визначався основними напрямками римської зовнішньої політики на Сході і в Нижній Наддунайщині. Від становища, що складалося тут, залежали дії імператорської адміністрації стосовно Тирі, Ольвії, Херсонеса й Боспорського царства.

Північне Причорномор'я не входило до складу Римської імперії, але античні центри, що перебували у варварському оточенні, з рубежу н. е. вбачали в Римі ту реальну силу,

яка могла подати їм дійову допомогу й гарантувати державну цілісність. Водночас імперська адміністрація розглядала їх як природних і надійних союзників. Тира, Ольвія, Херсонес і Боспорське царство були опорними пунктами Риму, звідки представники провінційної адміністрації могли стежити за розвитком військово-політичної обстановки і в разі потреби завдавати варварам, що загрожували імперії, випереджувальних ударів. Головними провідниками інтересів імперії в регіоні були римські залоги, що в II – III ст. були розміщені в Тирі, Ольвії, Херсонесі та його околиці.

Причорномор'я в перших століттях н. е.

Напис 250 р., зроблений на честь відбудови схолі принципалів у Херсонесі

Однак до закінчення воєн імператора Траяна (98 – 117 рр.) з даками (106 р.) римська адміністрація лише в надзвичайних випадках втручалася в північнопричорноморські справи, як це було, наприклад, під час римсько-боспорської війни 45 – 49 рр.² і походу легата Мезії Т. Плавтія Сільвана на допомогу Херсонесові в 63 – 64 рр.³ Але слід підкреслити, що римські війська в Північному Причорномор'ї залишалися недовго – розв'язавши конкретні оперативні завдання, вони поверталися в місця постійної дислокації. На середину I ст. вже сформувалася система римського контролю в регіоні, яка в цілому функціонувала аж до третьої чверті III ст. Після римсько-боспорської війни Боспорське царство перейшло під контроль намісників римської провінції Віфінія-Понт, а західна частина Північного Причор-

номор'я потрапила під нагляд легата провінції Мезія. Причому за часів правління імператора Нерона (54 – 58 рр.) римляни зробили першу широкомасштабну спробу допомогти античним державам Північного Причорномор'я. Тоді вперше тут виявляються ознаки традиційної римської політики, що передбачала створення навколо імперії дружніх і союзних держав, за допомогою яких можна було б контролювати ситуацію на її кордонах і навіть на підходах до них⁴.

Проте після смерті Нерона інтерес римської адміністрації до античних держав Північного Причорномор'я поменшав, і тільки коли до влади прийшов імператор Адріан (117 – 138 рр.), римська політика щодо грецьких центрів стала поступово змінюватися. Адріан відмовився від наступальних дій свого попередника Траяна і перейшов до стратегії оборони й зміцнення кордонів імперії, відповідно зросло значення для Римської імперії держав Північного Причорномор'я. У зв'язку із заходами римського командування, спрямованими на зміцнення кордонів імперії на Дунаї, треба розглядати появу в Тирі сталої римської залози з військовиків V Македонського легіону⁵, а трохи раніше – загону римських військ в Ольвії⁶. Трохи пізніше в Ольвії перебував загін боспорських кіннотників, вираджених сюди союзними Римові боспорськими правителями за розпорядженням римської адміністрації⁷. Однак у цей час імперія не допомагала Ольвії регулярними військами, що дає підстави твердити про певні особливості ольвійсько-римських стосунків порівняно з Тирою і Херсонесом. У 20-х рр. II ст. в Херсонесі якийсь час перебував римський загін, що складався з вояків I Італійського легіону і II Луцензієвої когорти. Приблизно тоді ж на місі Ай-Тодор діяв пост-бенефіціаріїв, що свідчить про спро-

бу римської адміністрації вже за часів Адріана контролювати важливі стратегічні пункти Таврики⁸. Але римські війська з незрозумілих поки що причин затримались там ненадовго, а після виведення їх римська адміністрація поклала захист Херсонеса на боспорських царів.

У середині II ст. починається новий етап у відносинах античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією. Зокрема Херсонесові було надано право елевтерії („свободи“) і одночасно в місто й деякі інші пункти Таврики введено римські війська. Відтоді Херсонес став основною військовою базою римлян у Північному Причорномор'ї і осідком військового трибуна, який командував усіма збройними силами імперії на Кримському півострові.

Римські війська, що дислокувалися в Херсонесі в другій половині II – третій чверті III ст., займали територію так званої цитаделі. Тут, у південно-східній частині городища, протягом першої половини XX ст. відкрито різні споруди, пов'язані з перебуванням римських військ. Дотепер зафіксовано підмурки казармових приміщень, будівлі поблизу XVI башти, що була резиденцією якогось посадовця з римської залози, споруди з портиками на перетині головних поздовжньої і поперечної вулиць цитаделі, де, певно, мешкав центуріон або військовий трибун, терми, а також круглої в плані споруди на схід від хвіртки у 18 куртині, яку інтерпретовано як рештки гончарної печі для виготовлення керамічних будівельних матеріалів. Судячи з напису 250 р., на території херсонеської цитаделі існувала *schola principium*⁹, але решток її наразі археологічно не виявлено¹⁰.

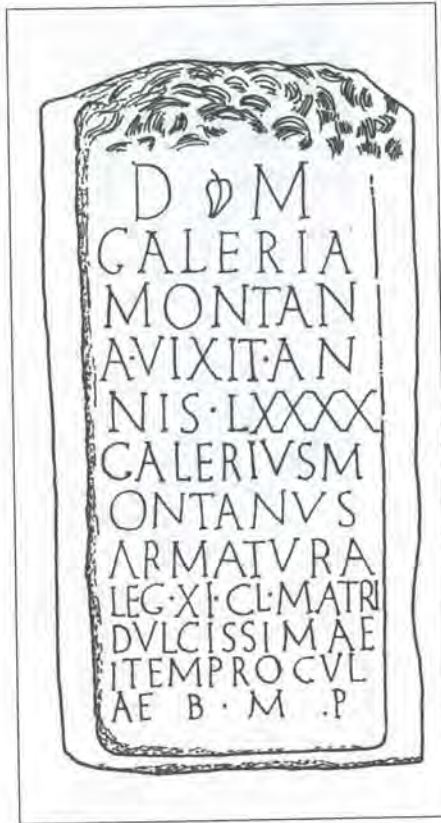
Спочатку римська залоза Херсонеса складалася з військовиків V Македонського легіону¹¹. У другій половині 60-х рр. II ст. цей легіон

Надгробок кіннотника Гая Атекторігіана з території сучасної Балаклави

Оборонні мури Харакса. Реконструкція К. Орлова

Надгробок матері й співмешканки
Галерія Монтана, солдата XI
Клавдієвого легіону з Ольвії

поступово згорнув свої вексиліяції, що дислокувалися в Нижній Мезії, а також античних центрах Північного Причорномор'я, і близько 166/167 рр. був переміщений у Дакію¹². Після виведення V Македонського легіону з території Нижньої Мезії, що пояснюється реорганізацією Мезійського лімесу у зв'язку з Маркоманськими війнами (161 – 180 рр.)¹³, в Херсонесі з'являються військовики I Італьського легіону, а наприкінці II ст. – XI Клавдієвого легіону. Донедавна лишалося невідомим, як довго в Херсонесі перебували вояки XI Клавдієвого легіону, на основі якого

сформовано військову вексиліяцію. Але знахідка 1998 р. фрагменту латинського напису із згадкою почесного титулу цього з'єднання – *Severiana*, утвореного від імені імператора Севера Александра (222 – 235 рр.), засвідчує, що військовики XI Клавдієвого легіону дислокувалися в Херсонесі принаймні до 223 – 234 рр.¹⁴

В оперативному підпорядкуванні командування римських легіонів звичайно були підрозділи допоміжних військ (*auxilia*), вони разом з легіонерами охороняли лімеси і внутрішні райони прикордонних провінцій¹⁵. Херсонес щодо цього не був винятком, оскільки до складу дислокованої тут вексиліяції входили вояки кількох допоміжних підрозділів. Як свідчать епіграфічні пам'ятки, до римської залози Херсонеса наприкінці II – у першій третині III ст. належали солдати I когорти Бракарів, I Кілікійської і I Сугамбрської когорт¹⁶. Окрім суходільних військ, Херсонес був місцем базування римських військових кораблів. Очоловати цю невелику ескадру, залежно від обставин, могли наварх або трієрарх, яким підпорядковувалась група молодших флотських офіцерів¹⁷.

Римські війська були розміщені не лише в самому Херсонесі, а й у його найближчих околицях, а також у кількох пунктах Таврики. На висоті Козацька (на східному краї Гераклеїського півострова) відкрито залишки квадратної башти й частину округлої огорожі з прибудованими до неї приміщеннями, очевидно, господарського призначення II – першої половини III ст. Головним завданням вояків, що стояли на чатах у таких сторожових баштах, було вчасно сповістити світовими або димовими сигналами основні римські сили, дислоковані в таборах на певній відстані від кордону, про наближення ворога¹⁸.

військово-історичний альманах

Клеймо на
цеглині
середины II ст.
із згадкою трьох
нижньо-
мезійських
легіонів з Тури

Башта на висоті Козацька забезпечувала спостереження за Інкерманською долиною і одним з найзручніших виходів на Гераклеїський півострів¹⁹. Виходячи з цього, можна висувати, що межа території, контрольованої римськими військами в околицях Херсонеса, пролягала по гребеню плато Сапун-гори, яка панувала над місцевістю і була надійною природною перешкодою для ворога.

Другим пунктом в околицях Херсонеса, де дислокувалися римські війська, була територія сучасної Балаклави. У 1996 р. тут виявлено рештки досить великої будівлі, в одному з приміщень якої *in situ* знайдено пам'ятки, пов'язані з ушануванням богів римськими військовиками²⁰. Епіграфічні пам'ятки, а також будівельні рештки, виявлені на території сучасної Балаклави, дають підстави для висновку, що тут протягом тривалого часу перебувала порівняно численна римська залога, що складалася з вояків I Італьського і XI Клавдієвого легіонів, а також кіннотників I али Атекторигіани під командуванням центуріона. Усі вони належали до херсонеської вексиліяції, загальне керівництво здійснював військовий трибун, що очолював усі римські війська в Тавриці.

Окрім Гераклеїського півострова й околиць сучасної Балаклави, римські війська дислокувалися на Північній стороні сучасного Севастополя, в Південно-Західному і Південному Криму, де на м. Ай-Тодор римляни звали фортецю Харакс²¹. Під час розкопів тут відкрито два фортечні мури з баштами й брамами, німфей (басейн для води), терми, святилище бенефіціаріїв і рештки інших споруд, а також здобуто значний речовинний матеріал і виявлено кілька епіграфічних пам'яток²². Із змісту цих написів випливає, що тут базувалися вояки I Італьського і XI Клавдієвого легіонів, а також, імовірно, солдати допоміжних військ. Командував залогою центуріон.

У третій чверті II ст. римський гарнізон зафіксовано і в Ольвії, якій раніше Рим не подавав безпосередньої військової допомоги. Тепер тут на постійній основі перебували воїни спочатку V Македонського, а пізніше I Італьського й XI Клавдієвого легіонів і допоміжних підрозділів Мезійської армії. Силами військовиків римської вексиліяції на території південної третини Верхнього міста провадилося будівництво оборонних споруд, хоч цей район поки що немає підстав розглядати римську цитадель. Епіграфічні

пам'ятки та інші матеріали свідчать, що римська залога Ольвії була сформована переважно з вояків допоміжних військ Мезійської армії. Причому вона, як і інші римські залоги в Північному Причорномор'ї, складалася з солдатів фракійського походження²³.

У другій половині II ст. римська вексиліяція далі дислокувалася в Тирі. За наявними даними, її формували з вояків І Італійського і XI Клавдієвого легіонів, які вели на території міста будівництво. Тут розкопано рештки складських приміщень і, мабуть, терм або будинку принципії з характерним для цих споруд апсидальним виступом. Крім легіонерів, до складу тирської вексиліяції входили й вояки допоміжних підрозділів, зокрема кіннотники²⁴.

Нині можна припускати, що залоги Тирі й Ольвії, з одного боку, і Таврики – з другого, були в різному оперативному підпорядкуванні. Першими безпосередньо керувало військово командування Мезії, а дії других координував військовий трибун, що мав свій осідок у Херсонесі.

Та попри розширення масштабів римської військової присутності, немає причини стверджувати, що в Північному Причорномор'ї існував особливий Таврійський лімес, адже цей регіон не був складовою частиною імперії, а грецьке населення античних центрів римська адміністрація розглядала лише як союзників Риму. У Північному Причорномор'ї римські війська захищали не сам кордон імперії, а тільки підходи до нього, використовуючи типово римські способи військової організації, добре відомі з матеріалів досліджень власне римських лімесів.

На відміну від Тирі, Ольвії і Херсонеса, на території Боспорського царства римських залог не було. Боспор мав значні збройні сили й проводив проримську зов-

нішню політику, сплачуючи імперії певний трибут, розміри якого залежно від конкретних обставин змінювалися. В останній чверті II ст. царем Боспору став Савромат II (174/175 – 210/211 рр.). За його правління римське військово командування з використанням боспорських військ завдало дошкульного удару варварам у Тавриці. У висліді цієї Боспорської війни західний кордон царства було перенесено в район сучасного Старого Криму, а землі в Південно-Західному Криму аж до середньої течії р. Альми перейшли під контроль римських військ. Треба зазначити, що активізація римської політики в Тавриці за часів Савромата II, так само як і раніше, за царювання Савромата I (93/94 – 123/124 рр.) і Котиса II (123/124 – 132/133 рр.), хронологічно збігається з хвилями загрозливих для імперії міграцій сарматських племен у степовій зоні Північного Причорномор'я і Криму.

У 214 р. внаслідок навали карпів частина міських кварталів Тирі була зруйнована. Проте завдяки активним діям римських військ варварів удалося розбити й відвернути загрозу для решти міста. Можна припустити, що й Ольвія зазнала в цей час нападу карпів, про що побічно свідчать археологічний матеріал і деякі епіграфічні пам'ятки²⁵. Але ці античні центри не загинули – підтримані імперією, вони порівняно швидко ліквідували наслідки ворожих нападів. При цьому аж до середини III ст. в Тирі дислокувалися римські війська, які були гарантами її безпеки.

У середині – третій чверті III ст. античні держави Північного Причорномор'я вступають в пізньоантичний етап своєї історії, початок якого пов'язаний з так званими скіфськими, або готськими війнами. Варварські вторгнення на терени Нижньої Мезії і Фракії призвели до

того, що римська адміністрація мусила наприкінці другої чверті III ст. вивести з Таврики свої війська, щоб зміцнити ними армії, які безпосередньо захищали дунайський кордон імперії. Близько 250 р. римські залоги знову з'являються в Херсонесі й Ольвії. Але, судячи з наявного матеріалу, вони перебували тут недовго і, очевидно, після трагічної смерті імператора Деція Траяна (249 – 251 рр.) їх було виведено²⁶. Між кінцем 50-х і кінцем 60-х рр. III ст. варвари розгромили Тирі і Ольвію, а на схилку 60-х рр. III ст. територією Таврики прокотилася нова хвиля варварів, що сплюндрували пізноскіфські городища й поселення європейського Боспору. Цими подіями закінчується історія зв'язків античних центрів Північного Причорномор'я з Римською імперією. Подальша доля їх була вже пов'язана зі Східноримською імперією, або, як її звичайно називають, – Візантією²⁷.

Свого часу з суто політичних причин перебування римських залог у Північному Причорномор'ї розглядалося як найяскравіший прояв експансіоністської політики Римської імперії щодо населення півдня сучасної України. У науковий обіг навіть було введено поняття „римська окупація”²⁸, і його використовували в науковій літературі до останнього часу²⁹. Однак об'єктивно це поняття не відбиває всього складного змісту й різноманітності взаємин римлян з населенням античних центрів Північного Причорномор'я. Нині з'ясовано, що присутність римських залог у грецьких містах сприяла стабілізації воєнно-політичної обстановки, а це своєю чергою зумовило сталий соціально-економічний розвиток їх протягом другої половини II – першої половини III ст., що відповідало інтересам усєї людності, а не тільки тісно пов'язаної з римською адміністра-

цією соціальної верхівки. Щобільше, саме існування античних держав в умовах варварського оточення багато в чому зумовлювалося допомогою Римської імперії. Тому недоцільно вживати термін „римська окупація”, натомість слід говорити про „римську військову присутність” і розглядати це явище як загалом позитивне не лише в історії античних центрів регіону, а й усього півдня сучасної України³⁰.

ПРИМІТКИ

¹ Давня історія України. – К., 1999. – Т. 2. – С. 366 – 367.

² Зубарь В. М., Шмалько А. В. Римско-боспорская война и Херсонес // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – Вып. 4. – С. 225 – 230.

³ Зубарь В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. – 1988. – Т. 63. – С. 19 – 27.

⁴ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – К., 1998. – С. 37 – 51.

⁵ Сов Н. А. Тира римского времени. – К., 1993. – С. 31.

⁶ Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: Тезисы докладов. – Москва, 1990. – С. 27 – 32.

⁷ Зубарь В. М. Ольвия і Рим в першій чверті II ст. // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 148 – 151.

⁸ Зубарь В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. – 1990. – № 2. – С. 107 – 114.

⁹ Спочатку схолюю (schola від грецького – дозвілля, відпочинок, місце зустрічі вчителя з учнями) називали напівкруглі кам'яні лави або невеликі кімнати з лавками, а пізніше – невеликі приміщення в принципах римських військових таборів, що розташовувалися здебільшого неподалік офіцерських помешкань. Це були своєрідні клуби й водночас святинища молодших офіцерів. Їх прикрашали стінописами, вівтарями й статуями, спорудженими на честь різних божеств, яким поклонялися римські військовики.

НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ (кін. 1648 – 1649 рр.)

- ¹⁰ Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Die Schola Principium in Chersonesos // II Mar Nero. – 1995/1996. – II. – С. 129 – 141; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principium в Херсонесе // Нумизматика и эпиграфика. – 1999. – Т. XVI. – С. 71 – 80.
- ¹¹ Зубарь В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 120; Він же. Херсонес Таврический и Римская империя. – К., 1994. – С. 50.
- ¹² Filow A. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian // Klio. – 1906. – Beiheft 6. – S. 74 – 77; Ritterling E. Legio // Pauly A., Wissowa G., Kroll W. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. – 1925. – Bd. 12. – S. 1298, 1579 – 1582.
- ¹³ Fitz J. A military History of Pannonia from the Marcomann War to the Death of Alexander Severus (180 – 235) // Acta Archaeologica Hungarica. – 1962. – Т. XIV. – Fasc. 1 – 2. – P. 72; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. – Warszawa, 1988. – S. 143.
- ¹⁴ Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // Вестник древней истории. – 2000. – № 1. – С. 66 – 70.
- ¹⁵ Apicescu A. Armata în Dobrogea Romană. – București, 1977. – P. 294; Luttwak Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A. D. to the Third. – Baltimore and London, 1976. – P. 124.
- ¹⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropoli, 1916 (далі – IOSPE). I² – № 554; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 53 – 54; Зубарь В. М., Сон Н. О. З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 120 – 128.
- ¹⁷ Спейдел М. Капитаны и центурионы в Херсонесе // Вестник древней истории. – 1988. – № 3. – С. 119 – 123; Sarnowski T. L'organisation hiérarchique des vexillations Ponticae au miroir des Trouvailles épigraphiques récentes // La hiérarchie (Rangordnung) de l'Armée Romaine. – Paris, 1995. – P. 324.
- ¹⁸ Baatz D. Der römische Limes: Archeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau. – Berlin, 1975. – S. 43 – 47; Abb. 27.
- ¹⁹ Докладніше див.: Зубарь В. М. Про так званий Таврійський лімес // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 165 – 174.
- ²⁰ Sarnowski T., Savelja O. Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streitkräfte auf der Südkrim // Archeologia. – 1998. – XLIX. – S. 39 – 41.
- ²¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 60 – 61.
- ²² IOSPE, I², №№ 674 – 683; Дьяков В. Н. Древности Ав-Тодора. – Ялта, 1930. – С. 1 – 40; Блаватский В. Д. Харакс // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1951. – № 19. – С. 250 – 291; Орлов К. К. Архитектурные комплексы Харакса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К., 1988. – С. 19 – 21.
- ²³ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – С. 89 – 95; Крыжицкий С. Д. та ін. Ольвия – античное государство Северного Причерноморья. – К., 1999. – С. 309 – 310.
- ²⁴ Зубарь В. М., Сон Н. О. Нові археологічні дані про римську залозу Тирі // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 118 – 123.
- ²⁵ Сон Н. О. Тира римского времени. – С. 52 – 53; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. – С. 126 – 129.
- ²⁶ Зубарь В. М., Крапивина В. В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua. – 1999. – № 2. – С. 76 – 83.
- ²⁷ Докладніше див.: Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству. – К., 2000. – С. 5 – 43.
- ²⁸ Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1; Він же. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ. – 1942. – Т. 28. – Вып. 1; Репников Н. И. О характере римской оккупации южного берега Крыма // Советская археология. – 1941. – Т. 7.
- ²⁹ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э. – Х., 1981. – С. 13 – 36.
- ³⁰ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 117; Він же. Северный Понт и Римская империя. – С. 174.

Національно-визвольна і антифеодална боротьба українського народу в середині XVII ст. була одним з найпотужніших і найяскравіших рухів у тогочасній Європі. Їй присвячена величезна література. Проте і досі малодослідженими лишаються регіональні вияви та особливості цього руху, зокрема на Волині в насичений визначними подіями 1649 р.

На кінець 1648 р. всю територію Волинського воєводства українські формування Б.Хмельницького й місцеві повстанці визволили. Там уже не було польської влади, тож сейм Речі Посполитої універсалом від 24 жовтня звільняв місцеву шляхту (поряд з шляхтою Київського, Брацлавського, Подільського воєводств) від загальних військових повинностей, „поки звідти не буде витіснений ворог, бо (ці воєводства. – О.Я.) спустошені ворогом і тому не можуть дати ніякої контрибуції”¹. На елекційному сеймі 24 грудня при формуванні компуту (складу) війська Речі Посполитої, Волинське воєводство не враховувалося, „оскільки ворог захопив усе”². Тим часом українська армія здійснила похід на захід, обложила Львів (5 – 26 жовтня), Замостя (6 – 24 листопада), визволила всі західні етнічні українські землі. На цих теренах формувалися державні інституції, полково-сотенний територіально-адміністративний устрій. Реальною стала можливість формування української держави в межах етнічних

земель. На жаль, успіхи українського війська випереджали рівень усвідомлення національно-державницьких завдань козацькою старшиною, яка здебільшого лишалася прихильною до ідеї так званого автономізму. Західний похід української армії відбувався під гаслами запровадження абсолютизму в Речі Посполитій і надання Україні рівних прав з Польщею і Литвою. Завдання ж включення західних земель до складу національної держави, як і цілковитого унезалежнення її, тогочасні національні провідники не ставили. Саме тому Б.Хмельницький порівняно легко відмовився від реальних завоювань, не пробував закріпитися на західних кордонах, замирився з польським королем Я.Казимиром, зобов'язавшись повернути армію за межі західного регіону.

Історики, оцінюючи визвольний процес середини XVII ст. з позицій сьогодення, часто звинувачують Б.Хмельницького й козацьку старшину за те, що вони не погодилися з пропозиціями полковників М.Кривоноса та П.Головацького не відводити звідти армію й відмовились від західного регіону, послабивши військово-економічний потенціал молодої української держави. Однак особливість тодішньої ситуації полягала в тому, що правляча верхівка Речі Посполитої не була тоді готовою визнати навіть автономію козацької частини України. Безперечно, умови компромісу, закладені

в перемир'ї з поляками, фактично перекреслили багатомісячну визвольну боротьбу населення західноукраїнських земель, покидаючи його сам на сам з об'єднаними силами Речі Посполитої.

29 листопада шляхтич М.Дембінський писав сандомирському підчашому, що Б.Хмельницький дозволив полякам „... до домів своїх безпечно повертатись. Але наголосив, щоб війська наші не наступали за Старокостянтинів, бо далі Білої Церкви не пустить”³. Очевидно, сам Б. Хмельницький відчував двоїстість свого становища. Домовившись з королевичем, що за козаками залишиться українська територія за р. Случ, він все ж таки готувався обороняти нещодавно визволені західні землі. У містах на схід від лінії р. Горинь – Кам'янець-Подільський гетьман наказав залишити міські козацькі залоги. Покидаючи західні території, Б. Хмельницький вимагав повної амністії учасникам визвольної боротьби. 12 грудня в Острозі він видав універсал до шляхти, у якому попереджав, щоб „не мали ніякої злости ні до підданих, ні до руської релігії”, бо в разі пролиття крові „бідних людей” Річ Посполита буде піддана ще більшій руйнації⁴.

Період з кінця грудня 1648 по червень 1649 рр. характеризувався запеклою боротьбою жителів краю за збереження попередніх політичних і соціально-економічних здобутків, усупереч позиції верхівки козацького війська і в протидії каральним акціям Речі Посполитої. Волин'яни самостійно чинили опір, намагаючись самотужки захистити здобуте. Тим часом Ян Казимир наполегливо домагався, щоб гетьман наказав розпустити повстанські формування. До мешканців Волині та інших західних земель розси-

лалися королівські універсали з вимогою негайно припинити бунти й розпочати виконання „звичних” повинностей. У край було виряджено значні підрозділи коронної армії. Співвідношення сил швидко змінювалось на користь Речі Посполитої.

Щоб відновити колишні порядки, шляхта посилала в маєтки каральні експедиції. Князь С.Корецький з кількома сотнями вояків жорстоко придушив селянські заворушення у своїх володіннях. Повернувшись в грудні 1648 р. у своє підпорядкування Олицьку волость, литовський канцлер А.Радзівілл залишив там добре озброєний загін кількістю 800 жовнірів⁵. 30 січня 1649 р. Я.Казимир видав полковникові М.Зацівілюховському універсал з наказом негайно вирушити з Перемішля на Волинь „для втихомирення свавілля”, бо там з'явилися нові ознаки „сваволі хлопської”⁶. Белзький каштелян А.Фірлей універсалом від 23 лютого 1649 р. пропонував шляхті не вдаватися до суворих покарань селян до його приїзду на Волинь з каральними загонами⁷. Севські воєводи З.Леонтьєв і І.Кобильський повідомляли 21 лютого, що коронний гетьман, руський воєвода І.Вишневецький і князь Д.Заславський разом з каральним загonom, до якого входили й німецькі найманці, „місто Остріг у козаків узяли й козаків висікли”⁸. Такі дії викликали опір у жителів краю, які протягом попереднього півріччя не мали над собою польсько-шляхетського ярма. На початку лютого 1649 р. одностисячний повстанський загін пройшов повз Гощу в напрямку Луцька. 11 лютого 1649 р. міщани Горохова Луцького повіту „которых было до килку сот человека... з немалою купою дракганни и люду посполитого арматных,

снат умысле на то юж пригото- ванных...” напали на хорогву остерського старости Я.Яксака біля с.Блудова. Горохівські міщани, серед яких були конюший Є.Тхоревський, капітан К.Громадський, вїйт І.Гунець, бурмістер П.Островський, райці Р.Гунта й Филмон, оточили жовнірів і, стріляючи з мушкетів, убили й поранили кількох з них. Повстанський загін шляхтича Єничя, який продовжував боротьбу поблизу сіл Яблонного і Тинного, розгромив маєтність К.Станкевича, знищив кількох панських слуг. Цей самий загін підпалив господарські двори шляхтичів П.Омецького й М.Радзичького в селах Узносичі й Немовичі. Раніше покозачені селяни с.Пожарки вбили слуг, присланих перед поверненням шляхтича А.Закревського, після чого, як оповідає тогочасний документ, „одни в Украину з козаками, а другие до розных маєтностей... проч пошли...” Селяни Черніхова й Милятина (на північ від Острога) в лютому „неприятелским способом и трибом ребелізантив козаків” напали на двір шляхтича Я.Шашевського в с. Хорові. У Гощі дали діяв загін І.Куковського, у Звягелі (нині – Новоград-Волинський) – М.Тиші⁹. Наростання боротьби в лютому – на початку березня 1649 р. змусило А. Фірлея, який виконував обов'язки польного гетьмана, прибути на Волинь з великими військовими формуваннями. Він отаборився в Олиці й почав розсилати каральні роз'їзди для приборкання повстанців¹⁰.

25 лютого в Переяславі завершилися перемови Б. Хмельницького з комісією сейму, очолюваною брацлавським воєводою А. Киселем. Гетьман підписав умови угоди й передав їх королю. Згідно з цими умовами, лінія розмежування між

козацькою Україною і Річчю Посполитою проходила по р. Горинь. Територія між Горинню й Случчю визнавалася „нейтральною”, сюди забороняли вводити військові формування сторін (відстань між Гощею на Горині і Звягелем на Случі становить близько 70 км). Ця „нейтральна” територія займала майже всю східну частину Волинського воєводства. Одна з умов угоди забороняла шляхті повертатися в маєтки до завершення перемир'я, „а ті з них, які тепер вже живуть в своїх житлах між Горинню і Случчю, не повинні надалі залишатися там” (за іншою копією документа – „не повинні просуватися далі”)¹¹.

Цілком очевидно, що визнання „нейтральності” Східної Волині було досягнуто не тільки завдяки дипломатичним успіхам українських провідників, а передусім завдяки високому рівневі самоорганізації оборони місцевими повстанцями. У двадцятих числах лютого до Гощі прибуло близько 20 сотень козаків на чолі з переяславським полковником А.Романенком і чигиринським сотником Т.Хмельницьким (сином гетьмана). Козаки називали себе „приставами від пана гетьмана війська Запорізького... до пана Киселя... до Гощі і всіх сіл погоринських, до його маєтностей належачих...” Сам А.Кисіль називав їх „мої пристави”. Те, що Кисіль козаків „при собі на залогу до Госчы од Хмельницького міл” підтверджують і інші документи¹². Львівський підкормій В.М'яковський твердив, що після підписання угоди про перемир'я дуже мало шляхти повернуло свої володіння. С.Корецький, повернувшись у спустошений Корець, мусив тримати для захисту 400 вершників і 4 тисячі селян, які були, проте, ненадійною охороною. Фіксу-

ючи у своєму щоденнику враження від перебування в Корці та Гощі 4 – 5 березня, В.М'яковський писав: „чернь озброюється, захоплюючись свободою від робіт, податків, бажає навіки звільнитись від панів”. Згадав він і напад п'ятисотенного козацького загону на Остріг 3 березня й знищення спільно з повсталими міщанами 400 осіб, переважно євреїв та представників міського патриціату¹³. Ймовірно, цими повстанцями керував „полковник звягельський” М. Тиша (за іншими даними – намісник гетьмана Г.Яскевич (Яцкевич). Згідно із записами В.М'яковського, Тиша, без наказу Б.Хмельницького, напав на Остріг, переслідуючи невисного йому пана Вонсовського, колишнього старосту Звягеля¹⁴. Відомості про те, що нападники були вихідцями із Звягельщини є також у листі біскупа луцького А.Гембійського¹⁵. Щоб звільнити Остріг від повстанців Межирича прибуло два загони жовнірів, які витіснили козаків з міста і, переслідуючи, порубали півтораста з них. Решта козаків попрямувала до Звягеля¹⁶. Чутка про розправу поляків дійшла й до Б.Хмельницького. „Кілька тисяч ляхів... в Острозі наших козаків порубали”, – писав гетьман в одному з листів¹⁷. Подібне діялося в Заславі, де, з наказу О.Конецпольського, активних учасників повстання стратили, посадивши на палі. Коли козаки дістали звістку про ці звірства, вони раптово ввірвалися до міста й знищили каральний загін і шляхту¹⁸. У березні 1649 р. розпочалося нове піднесення антишляхетської боротьби селян і міщан. Про це свідчить інструкція волинської шляхти послан на сейм від 17 березня, сповнена жалів про вбивства й грабунки, які чинить „свавільне хлопство”, і проханнями надати

військову підмогу для повернення колишніх порядків. Тоді ж було вирішено скликати посполите рушення шляхтичів воєводства, що залишилися на Волині¹⁹.

У Південно-Східній Волині (в основному на території, визнаній „вічійною” за угодою про перемир'я) в цей час відбувався процес формування українських державних інституцій та полково-сотенного козацького адміністративно-територіального устрою. М. Максимович, І.Крип'якевич і В.Сергійчук відзначали існування та організаційне оформлення Звягельського полку²⁰. В. Панащенко виокремила три полки на цій території: Звягельський, Гощанський і Любартівський²¹. В.Степанков дослідив процес формування чотирьох адміністративно-територіальних одиниць Південно-Східної Волині: Звягельського, Любартівського, Миропільського та Остропільського полків²². Документально зафіксовано, що після відходу армії в Гощі й Старокостянтиніві лишалися козацькі залоги²³. За твердженням Самовидця, „аж поза Костянтинів Старий – в Шульжинцех, Грицеві, Чорторієй козацтво зоставало”²⁴.

Очевидно, що Б. Хмельницький особливо увагу, звернув на зміцнення прикордонної смуги. У Звягелі стояли сотні Чернігівського й Лубенського полків під командуванням полковника Герасима Яцкевича. Окремі загони доходили до Корця та Межирича. У Чорторії перебував невеликий загін, який підтримував зв'язок з Полонним. У Любартові стояли селянські загони Івана Дунця (Донця) і Таборенка. Вони мали у своїх руках Гриців, Лабунь, Сульжинці. Остропіль, Старокостянтинів і Красилів контролювали загони Кривоносенка²⁵. Отже, південно-

східна частина Волині була частково зайнята українськими військами, а місцеві селяни вважали себе козаками, не визнаючи шляхетської влади.

У зв'язку з цими подіями 21 січня 1649 р. А.Кисіль з обуренням писав: „Хто коли чув раду Запорізького війська в Звягелі! Починаючи від Случі і до Чигирини знаходиться військо Б.Хмельницького ... весь плебе до того часу залишається в козацькому титулі”²⁶. Тоді ж у листі до старости звенигородського А.Кисіль повідомляв, що повстанці в Звягелі говорили: „ми, почули, що військо лядське зближається. Били всі чолом гетьманові, щоб від нас не відступав і по татар знову посилав, і сам з армією повертав до нас, на всю Русь зайшов...”²⁷ У листі до князя С.Корецького полковник війська Запорізького Іван Дунець і „сотник” Михайло Тиша²⁸ писали в січні із Звягеля: „... які ми козаки – реєстрові чи ні? Цього ми і самі не знаємо, бо нас й. м. п. Гетьман не реєстрував. Знаємо тільки те, що має нас за рівних собі і не відділяє від старих реєстровців”²⁹. 29 квітня 1649 р. до князя С.Корецького надійшов лист із Звягеля від Гараська Яскевича, який називав себе „полковником війська Запорізького, намісником гетьманським”, і М.Тиші – уже „полковника волинського звягельського”. Вони обурювалися вчинком князя, що втпив у Межиричі 7 козаків, і зобов'язували його, „щоб ти хенько собі до кінця сидів”, припинити побори з козаків, не провокувати їх виготовленням гармат „до відповіді повстанням новим” і „розбурхання вогню”³⁰. За джерелами встановлено живання тоді титулу „любартівський полковник”, яким володів Іван Дунець³¹. Мабуть, до середини квітня 1649 р. належать перехоплені С.Лянцкоронським лис-

ти Б.Хмельницького до сина М.Кривоноса – Кривоносенка, „який був полковником старшим в Острополі”, й до „миропільського полковника”. У них гетьман закликав полковників готуватись до його приїзду, „особливо ж заготовляти сухарі, суху рибу, горілку, меду, пиво, а також корм”³². Ці листи свідчать ще й про широкомасштабну підготовку Б.Хмельницького до нових військових походів проти Речі Посполитої.

Уже 1 травня 1649 р. А.Кисіль писав з Гощі, що довідався про намір українців прислати в район Горині й Случі два полки козаків, у яких налічуватиметься 16 тисяч добірного війська, „для кращої тут безпеки”³³. Про пожвавлення боротьби свідчить лист того ж таки А.Киселя до канцлера Оссолінського від 15 травня, у якому повідомляв, що „в цей час від Дніпра аж до Стиру весь люд і всі покозачились”. Адам Кисіль, утихомирюючи неслухняних селян під час своєї каральної експедиції між річками Горинь і Случ, зауважив, що „звичайного гульгійства налічується всього кілька сотень, котрі зараз же втікають”. Він настійливо радив коронному канцлерові якомога більше послаблення повстанців чатами та „безперервно атакувати ворога і тиснути”³⁴. 15 травня 1649 р. на сеймику волинської шляхти було ухвалено створити полк чисельністю 1,5 тисячі жовнірів для захисту своїх володінь від повстанців³⁵. У цей час селяни Верби побили слуг шляхтянки К.Мировицької, які прибули до села. Шляхтич А.Масальський у травні скаржився на селян Чорниці, що не хотіли виконувати жодних повинностей.

У Південно-Східній Волині активувалися козацькі загони. В Корці вони обложили хоругви князя С.Корецького, який прорвався з оточен-

ня лише завдяки підрозділам найманців³⁶. 21 травня А.Кисіль під натиском повстанців змушений був перебазуватися з Гощі до Тайкур (побачивши повстанців „на відстань ока”). У листі до Осолінського він розповідає, що повстанці вже не тікають, коли з'являються жовніри. „тепер козаки взяли до справи і весь край повстає, а ми мусимо відступати”. Він пропонував захопити „нейтральну” територію до Зелених свят, тобто до 23 травня. Пізніше, 12 червня, А.Кисіль інформував, що „чернь має при собі полковників із запорізьких козаків”³⁷. Т.-М.Обухович 22 травня повідомляв Л.К.Сапігу з Тайкур, що, відступаючи, обоз опинився в загрозовому становищі, бо „звідусіль силлються й рояться загоны збунтованого поспільства, які заповнюють дорогу між Горинню і Случчу”. У наступному листі він писав, що одразу після їхнього з А.Киселем відходу з Гощі місто захопили шість сотень повстанців, а півтори тисячі їх перебували поблизу міста. Можливо дещо перебільшуючи рівень небезпеки, Т.-М.Обухович сповіщав: „... з усіх боків підходять великі полки, щоб оточити нас. Не знаю, як переправиться через Горинь й м. князь Корецький, тому що всі проходи зайняті ворогом”³⁸. Сутичка польських жовнірів з повстанцями сталася під Острогом³⁹. Джерела подають, що білоцерківський полковник І.Гіря спеціально розсилав загоны до селян окупованих поляками українських земель, „бунтуючи їх, щоб усі поголовно йшли до війська, озброюючись на війну”. Полковники І.Дунець і М.Гладкий з великими силами просувалися в глиб Волині⁴⁰. Ці обставини змушували Киселя й Обуховича знову відступати, уже в напрямку до Володимира.

Тим часом Річ Посполита готувалася до вирішальної боротьби з українським військом, стягуючи свої війська на Волинь. Польське військо під проводом А.Фірлея і С.Лянцкоронського зосереджувалося недалеко від Острога. Сенатська рада 22 травня вирішила дислокувати польський табір між Старокостянтиновом і р. Горинь, а також надати польському гетьманові А.Фірлею право діяти на власний розсуд⁴¹. Розпочав мобілізацію війська й Б.Хмельницький – збір українських військових формувань планувався під Старокостянтиновом⁴².

А.Фірлей 21 травня вийшов з Рівного, впродовж 22 – 29 травня перебував у Межирічах. Отримавши звістку про наближення українського загоны до Заслава, він 31 травня перейшов Горинь і отаборився поблизу цього міста. Воеводі сандомирському й полковникові А.Суходольському було доручено збирати відомості про козацькі загоны. Несподівано для себе поляки зіткнулись з „великими силами” козаків на чолі з Іваном Дунцем і Михайлом Таборенком, що прямували до Заслава, щоб зайняти переправи через Горинь. Ар'єргардний польський полк не зумів подолати „два сильні полки” козаків, які, за очевидно перебільшеними даними полонених, налічували близько 20 тисяч чоловік. Після першої сутички загоны Суходольського (500 осіб) з передовим козацьким загоном (100 осіб), Фірлей, зваживши на те, що значно більші сили перебувають у козацькому таборі, надіслав на підкріплення 8 хоругв, 800 драгунів, кілька сотень челяді та 2 гармати. 1 червня польський наступ, супроводжуваний пострілами з гармат, натиском кінних драгунів і піхоти змусив українців відійти до Суль-

жинців. Через низьку перепускню спроможність дамби на підходах до міста багато козаків відступали через болото й ставок, тому чимало з них загинуло (за польськими джерелами – близько 4 тисяч). Більшість повстанців увійшли в місто і, замкнувшись там, оборонялися. З огляду на те, що до міста „доступ був дуже тяжкий”, жовніри припинили переслідування. Коли поляки повернулись до основного обозу, українські загоны вийшли з міста й попрямували до Любартова. Наступного дня поляки спалили Сульжинці. Вони зайняли також повстанський табір, захопили багато полонених, 24 знамена, кілька тисяч коней. Допит полонених показав, що загоны козаків виконували завдання Б.Хмельницького „всіма силами стерегти переправу через Горинь”⁴³.

Під враженням цих подій А.Фірлей 2 червня в листі до короля обіцяв, що найближчим часом очистити Волинь від решток „гультайства”, яке засіло між Горинню і Заславом⁴⁴. Заколіханий першими військовими здобутками, Д.Заславський тоді ж наказував шляхтичам, котрі керували охороною його маєтків у Дубні, щоб вони „на відбудову мостів, греблі, всіх нарівні примушували, зовсім не звертаючи уваги на їх свободи”. Жителям Базалії він надіслав універсал з нагадуванням про те, що вони його піддані, а тому мусять виконувати накази князевих уповноважених⁴⁵.

Інша група польсько-шляхетських військ, очолювана кам'янецьким каштеляном С.Лянцкоронським, 5 червня також перейшла в наступ і змусила відступити кілька тисяч козаків Дмитра Кривоносенка (за свідченням самого С.Лянцкоронського – 20 тисяч) з Красилова до Старокостянтинова. Тут до коза-

ків приєдналися старокостянтинівські міщани, а згодом – до Острополя, яке було містом добре „заселеним, оборонним, потужним уже через своє природне розташування”⁴⁶. Під Острополем, дочекавшись підкріплення, поляки переправилися через Случ і оточили місто трьома частинами. Після того, як козаки відмовилися видати старшину й повбивали шляхетських посланців, польські підрозділи розпочали штурм. Оборонці міста, за твердженням С.Лянцкоронського, чинили „запеклий опір”. Мужні вояки рішуче відкидали всі пропозиції поляків припинити боротьбу, а їхніх посланців і легкодухих зпоміж себе страчували. Тоді жовніри „вдарили з різних місць, зламали паркани, вирубали брами” міста. Полякам удалося здобути добре укріплене місто, знищити 12 тисяч повстанців, спалити кілька тисяч обійсть. Частина козаків, що намагалася прорватися з оточення через Случ, стала легкою здобиччю жовнірів. Решта козаків з міщанами, замкнувшись уночі в місцевому замку, „який був дуже міцно обгороджений”, відбивала щоденні атаки супротивника. Обложені захисники замку дістали допомогу з Любартова, і поляки, зазнавши значних втрат, змушені були розпочати перемови з Кривоносенком (приблизно 10 червня). С.Лянцкоронський повідомляв у своїх листах, що верхівка козаків і міщан склала присягу про відмову від дальшої участі у війні, здачу гармат, іншої зброї, вірність королю й місцевому пану в обмін на життя і вільне пересування козаків з Острополя на Київщину. Однак польський воєначальник не виконав обіцянок і все-таки знищив керівників. „Аби цих лотрів покарати і визволити всі

волості його мості так, щоб уже вони були вільними, треба ввести підстарост і навести лад”, – писав тоді шляхетський каратель⁴⁷.

Після цього підрозділи С. Лянцкоронського захопили Гриців і Лабунь. Кам'янецький каштелян з гордістю повідомляв 12 червня про результати своїх каральних дій: „...тут усі краї і волості біля Горині й Случі заспокоїлися... з того покарання Остропольського... Звідусіль не тільки козаки, а й хлопи повтікали в Україну”⁴⁸. Полковник Я. Разражевський, виконуючи наказ А.Фірлея, захопив м.Хлапотин, козацька залога якого, зазнавши значних втрат, відступила до м.Корчика⁴⁹. Драгунські хоругви С. Чарнецького й А.Суходольського зруйнували Шепетівку, Судилків та інші волинські містечка – місця збору повстанців⁵⁰.

А. Фірлей з-під Заслава розсилав численні каральні підрозділи на Корець, Гошу, наказуючи знищувати повстанців по всьому їхньому маршруту. З наближенням польських загонів полковник А.Романенко покинув Гошу й прибув до Звягеля, об'єднавши свої бойові одиниці з формуваннями Г.Яцкевича, Гараська, М.Тиші⁵¹. А. Фірлей писав тоді: „завдяки цим перемогам по всій Случі той край був очищений, і тільки одне гніздо залишилось по цілій Волині – це Звягель”⁵². Здобути це місто А.Фірлей доручив полковникові К.Пшиемському. У його розпорядження було виділено 9 хоругв кіннотників, 6 драгунських хоругв (3 тис. осіб). На допомогу К.Пшиемському прийшов князь С.Корецький з шістьма озброєними сотнями й чотирма гарматами. 13 червня польські загопи підступили до Звягеля, де тоді перебувало 6 тисяч козаків (за іншими даними –

20 тисяч), а серед них – „кілька сотень хороших стрільців з Дніпра”, які підійшли туди за три дні перед цим. Побачивши, що українці виходять з міста, поляки вирішили зустріти їх у полі й роз'єднати на невеликі групи. Повстанці зрозуміли задум супротивника й не допустили розпорошення своїх сил. Польська кіннота атакувала звягельське передмістя, але потрапила під інтенсивний вогонь українців і повернула назад. Тоді до підрозділів, які наступали на місто, приєдналися ще два загопи драгунів, що змусило козаків покинути передмістя й замкнутися в місті. Тим часом жовніри виявили, що „місто добре укріплене, бо багато веж і паркани дуже міцні й пересипані землею”. Переконавшись у неможливості здобути укріплення штурмом, поляки підпалили їх. Раптова буря, яка знялася після кількадечної безвітряної погоди, розносила вогонь по всьому передмістю. Козаки, побачивши, що пожежу згасити неможливо, самі вдалися до підпалів, щоб загальмувати атаку ворога. Під прикриттям вогню і диму повстанським загонам удалося покинути місто й мостом перейти через Случ. Частина козаків подалася до Полонного, решта – на Київщину. Поляки переслідували їх до Несолоного, де й захопили козацький обоз з худобою та трьома гарматами. Джерела свідчать, що серед переможених повстанців були незадоволені своїм командиром Тишею, який нібито спричинив утечу⁵³.

К.Пшиемський писав 15 червня: „Хвала Богіві, що лігво лотрів, яке цілій Волині завдавало таких утисків, знесено”⁵⁴. „Між Горинню і Гошею вибито все гультяйство” – тріумфував Т.-М.Обухович⁵⁵. Стриманішим був А.Фірлей, який, звітуючи королю 19 червня про те, що

„... Волинь з ласки Божої очищено”, пропонував йому дати наказ київському воеводі зайняти Полонне, воеводі сандомирському – Старокостянтинів, посполитому рушенню Волинського воеводства – отаборитися в ще збереженому Звягельському замку „... і тоді вся Волинь убезпечена буде”⁵⁶. Не приховував свого задоволення від фактичного витіснення повстанців з південно-східних районів Волині й С.Лянцкоронський⁵⁷.

Однак, незважаючи на жорстокі репресивні заходи, повністю відновити колоніальні порядки на Волині в цей час Річ Посполита не змогла. І після поразок повстанських збройних формувань біля Заслава, Острополя й Звягеля визвольна боротьба не припинялася. Зокрема завзятий опір чинило населення чотирнадцяти населених пунктів, не охоплених попередніми виступами.

Наступний етап національно-визвольних змагань був позначений новим піднесенням боротьби під впливом прибуття на Волинь основних формувань війська Б.Хмельницького і здійснених ними успішних операцій на півдні воеводства в липні – серпні 1649 р. Головні польські сили тоді зосереджувались під Старокостянтинівом⁵⁸. Усупереч князеві І.Вишневецькому й коронному підчашому М.Остророгу, які обстоювали розташування армії під Кам'янцем, А.Фірлей уважав, що неприпустимо відходити на Поділля й таким чином залишати волинські землі без охорони⁵⁹.

Добре обізнаний з місцем дислокації польських військ, Б.Хмельницький через Хмельник, Синяву просувався в напрямку Старокостянтинова. Дорогою він розсилав мобілізаційні універсали до жителів

України з наказом вступати до його полків. З'єднавшись неподалік Пиллявців з білгородською ордою, гетьман попрямував до Старокостянтинова. Поява основних козацьких формувань поблизу району розташування польських військ була для них несподіванкою. З наказу А.Фірлея 26 червня польські формування відступили, причому цей відступ – через Чолганський Камінь (27 червня) до Збаража (1 липня) – скидався більше на панічну втечу.

Відхід польської армії викликав нове піднесення визвольної боротьби населення Волині. Вже 3 липня М.Остророг писав королю: „за нашим відходом від Бугу, Горині та Случі там збунтувалося хлопство й Хмельницькому прибуло людей”⁶⁰. Він обурювався, що через самовідданість повстанців „дуже важко дістати шпигуна між цією Руссю. Усі зрадники, а якщо й добудуть язика, то ти їх пали, а правди не скажуть”⁶¹.

Упродовж липня – серпня діяв селянський загін із с.Плоского Луцького повіту, який учинив кілька нападів на маєток шляхтича В.Хребтовича-Богуринського. Шляхтич А.Недобильський скаржився на „шляхетських панів” – луцьких міщан Василя Шильнева і його швагра Геліяша Шалейка, які разом з іншими міщанами при наближенні козаків 21 липня 1649 р. знищували в місті поляків, вигукуючи: „Бийте ляхів поганських, тепер час маєте!” До повстання приєднався також муніципальний керівник луцьких повстанців – міщанин Ф.Липка. 21 серпня міщани Крилова, очолювані війтом, побили дітей волинського підчашого К.Вільгормського. Кількасотенний селянський сарненський загін напав у серпні на маєток шляхтича М.Яневського⁶².

Б.Хмельницький повільно просувався до району передислокації супротивника: 1 липня пройшов повз Базалію, тиждень простояв під Чолганським Каменем, поки дочекався основної частини кримської орди на чолі з ханом Іслам-Гіреєм. 10 липня українська армія з'явилася під Збаражем. Під час відомих подій облоги польсько-шляхетської армії в Збаражі (10 липня – 23 серпня 1649 р.) безсумнівно виявилася перевага української зброї.

18 серпня Б.Хмельницькому стало відомо про наближення нових польських військових формувань на чолі з королем Яном Казимиром. Залишивши частину війська вести далі облогу, Б.Хмельницький з Іслам-Гіреєм і багатотисячними загонами кінноти вирушив назустріч королю і 15 – 16 серпня атакував польське військо під Зборовом. Після цього розпочалися перемови з Яном Казимиром. Під тиском татар, які, побоюючись посилення України, підтримали пропозиції поляків про перемир'я, Б.Хмельницький 18 серпня підписав сумнозвісний Зборівський договір. 22 серпня він разом з Іслам-Гіреєм повернувся під Збараж, а 23 серпня українська армія припинила облогу. 25 серпня козаки відійшли од міста, а наступного дня його почало покидати виснажене польське вояцтво. Так завершилася українсько-польська кампанія 1649 р.

Спроба створити українську соборну державу зазнала невдачі. Відповідно до умов Зборівського договору козацька Україна, у складі якої залишалися Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства, отримала права автономії в складі Речі Посполитої. Східні райони Поділля й Волині (території Барського, Любартівського, Миропільського, Остропільського, Придністровсько-

го полків) було втрачено. Кількість козацького реєстру обмежувалась до 40 тисяч осіб. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків, а селяни й міщани мусили виконувати колишні повинності. Перемови хана з королем завершилися укладенням окремого договору, що встановлював „вічну приязнь” і зобов'язував до військової взаємодопомоги. Річ Посполита мала передати татарам „щорічні упоминки” (200 тисяч талерів) і дозволити „вільно спустошувати край, повертаючись назад”. Ці домовленості, відображені в 6-й, таємній, статті договору, відіграли трагічну роль в житті багатьох мешканців Волині, Поділля та Галичини. Кримські татари розпочали грабувати Волинь, брати в ясир місцевих жителів. Путивльські воеводи С.Прозоровський і І.Ляпунов розповідали, що король просив, щоб „татарам за Віслу річку у війну не ходити, а йти велів король татарам замість плати ті міста воювати, які йому, королю, були неслухняні, гетьмана коронного Фірлея і князів Вишневецького, і Домініка, і Корецького, і Збараських князів” (тут йшлося передусім про землі Волинського воєводства)⁶³. Татари спустошили Кременець, Остріг, Заслав, Полонне, Колки, Деражню, намагалися здобути Клевань, „інші міста біля Луцька”, „з сімдесят і більше, піймали і висікли і спалили все без останку”⁶⁴. А.Радзівілл розповідав, що Олику штурмували одночасно козаки й татари, яким, проте, не вдалося захопити місто⁶⁵.

У грудні російський дипломат Г.Кунаков повідомляв, що Б.Хмельницький велів своєму полковникові Нечаєві стати на Горині⁶⁶. Король Ян Казимир ще в жовтні вимагав від Б.Хмельницького, аби той „забрав з тих країв юрби свавільних людей,

щоб кожний міг безпечно сидіти у своєму домі і щоб дійсний мир настав”⁶⁷. Ці дві документальні звістки засвідчують фактичне невизнання Б.Хмельницьким територіальних меж, установлених договором, і його бажання залишити підконтрольною козацькій державі територію Східної Волині, що могло оцінюватись тодішнім населенням позитивно. Однак наступна хвиля татарських грабунків, убивств, виведення в неволю багатьох тисяч волинян за присутності в краї козацьких формувань, що дистанціювались від жаклих татарських дій, а інколи навіть були їхніми активними учасниками, заклало основу для конфлікту місцевого населення з тодішніми провідниками визвольної боротьби й викликало в нього справедливу підозру щодо того місця, яке козацька старшина відводила волинянам у своїх планах. Крім цього, населення краю не могло підкоритись умовам Зборівського договору, що фактично перекреслювали всі попередні здобутки в політичній, соціально-економічній і церковно-релігійній сфері, досягнуті в ході безкомпромісної боротьби. Оскільки передбачалося відновлення давньої моделі суспільних відносин, вилучення з козацького стану й повернення до „підданства” майже всіх „покозачених”, на Волині поширився соціальний рух селян і міщан. Селянські й міщанські заворушення не припинялись з часу облоги Збаража. Проте революційно-визвольного стрибка, подібного до подій осені 1648 р., у цей час не відбулося. Аналіз джерельної бази показує, що в боротьбу включалася лише частина волинян. Документально підтверджено участь жителів семи населених пунктів, які не були учасниками попередніх розру-

хів. Умови Зборівського договору, а відтак наступна козацько-татарська сваволя підважували авторитет української держави, відривали місцевий визвольний процес від загальноукраїнського, негативно впливали на його подальший перебіг.

Осінь і зима 1649 р. характеризувалися відчайдушним опором, який чинили жителі Волині спробам реалізації Зборівського договору. Волиняни намагались не допустити відновлення колоніальної залежності й попередніх суспільних відносин. Загін полковника К.Корицького розсилав у різні кінці Волині військові роз'їзди для втихомирення заворушень селян⁶⁸. У краї лютувало багато інших каральних експедицій. А втім каральними акціями Речі Посполитій не вдалося зламати опір волинян. Вони продовжували боротьбу. У вересні покозачена челядь Корця разом з навколишніми селянами утворила повстанський загін, який очолювали Я.Яницький, Т.Рутковський, В.Качановський, Ф.Возниця і Я.Форитар. Селяни Затуриць Володимирського повіту напали на місцевий католицький монастир. Кременецькі міщани й селяни з передмістя Запотоцчя під проводом бурмистра Ф.Буслика вчинили збройний напад на маєток С.Тишкевича в містечку Шепетині Луцького повіту⁶⁹. Ці документально підтвержені поодинокі факти є лише відблиском напруженої, справді широкомасштабної боротьби волинян. Свідок тогочасних подій поляк В.Коховський визнавав, що до кінця 1649 р. в районі Прип'яті та її приток, включаючи й волинські території, – „край наповнений хлостством руської віри, і так як для противної сторони, і як для поляків весь край пропав (непідконтрольний. – О.Я.)”⁷⁰,

Наприкінці 1649 р. увиразнилися деякі особливості визвольного руху в краї. Національно-визвольні мотиви поступилися соціально-економічним. Селянська боротьба стала зводитися до опору спробам відновлення фільваркового господарювання й покріпачення. А в наступному, 1650 р. розгорнулися кровопролитні змагання проти встановлення шляхетського диктату у зв'язку з початком масового повернення шляхти після затвердження сеймом Зборівського договору.

ПРИМІТКИ

- 1 Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 181–184.
- 2 Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 269.
- 3 Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. – Lwów, 1869. – Т. 2. – S. 394 – 395.
- 4 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 32 – 33.
- 5 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). – Москва, 1954. – Т. 2. – С. 114; Radziwiłł A. S. Pamiętniki Albrzycha Stanisława X. Radziwiłła, Kanclerza W. Litowskiego. – Poznań, 1839. – Т. 2. – С. 351.
- 6 Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4 (1). – С. 171–172.
- 7 Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 3. – С. 52.
- 8 ВУР. – Т. 2. – С. 134.
- 9 Там само. – С. 115; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 45–47, 192, 359 (II), 439, 451 (III, IV), 536, 631 (XVI); Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – S. 171.
- 10 Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ). – Ф. 103. – Спр. Санігів 156, Прох. VI, 278. – Арк. 1; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – С. 369 – 370.
- 11 Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961. – С. 103 – 105; Ми-

- щук Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 33.
- 12 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56, 251; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 44 – 45.
- 13 Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – Т. 1. – S. 45.
- 14 ВУР. – Т. 2. – С. 122.
- 15 ВР ЛНБ. – Ф. 103. – Спр. Санігів №156, Прох. VI, 278. – Арк. 1.
- 16 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 52 зв.
- 17 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 40 – 41.
- 18 ВР ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських №189 / II. – Арк. 213 – 214; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – С. 369 – 370.
- 19 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 83 – 84, 86 – 87.
- 20 Максимович М. Обзорне городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого. – [Б.м., б.р.] – С. 11; Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 136; Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 88.
- 21 Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – С. 4, 62.
- 22 Степанков В.С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне: (Матеріали міжнар. наук.-краєзнавч. конф., жовтень 1994 р.). – Хмельницький: Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 114 – 117.
- 23 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3. – С. 247; ВУР. – Т. 2. – С. 157.
- 24 Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 57.
- 25 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 99.
- 26 Цит. за вид.: Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 104.

- 27 Цит. за вид.: Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С. 335, 519.
- 28 Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – ПМК). – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3). – С. 314.
- 29 Цит. за вид.: Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. – С. 106.
- 30 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 41 – 42.
- 31 Там само. – С. 48 – 50.
- 32 Там само. – С. 47.
- 33 Там само. – С. 40 – 41.
- 34 Grabowski A. Ojczyznie spominki w piśmach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 25.
- 35 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 119 – 120.
- 36 Там само. – С. 206, 244 – 246; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, 4128. – Арк. 159; Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 45 – 46.
- 37 Michałowski J. Op. cit. – S. 395; ВУР. – Т. 2. – С. 204; ДОВ. – С. 228.
- 38 Michałowski J. Op. cit. – S. 394 – 395.
- 39 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 40.
- 40 Там само. – С. 42.
- 41 ВУР. – Т. 2. – С. 158; ДОВ. – С. 220 – 221.
- 42 Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1875. – Т. 8. – № 22 (Дополн.); ВУР. – Т. 2. – С. 159, 195.
- 43 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 59, 70 зв.; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 38 – 39, 39 – 40; Michałowski J. Op. cit. – S. 397 – 398; Донесение папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Андрианопольского о событиях в Польше во время восстания Б. Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 114 – 145; Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 46–47; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 373 – 374; Повесть о козацкой с поляками войне... От книги названной Война Домовая, наречением Самойл Твардовского... – К., 1853. – С. 39; ДОВ. – С. 228; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 42 – 44; Франко І. Хмельниччина 1648 – 1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 52 – 56.
- 44 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 39; ПМК. – Т. 1 (3). – С. 419 – 420.

- 45 Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 44.
- 46 Архив ЮЗР. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – С. 1; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 45 – 47.
- 47 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 42, 43, 44; ПМК. – К., 1898. – Т. 1 (Отд. 3). – С. 180; Повесть ... Самойл Твардовского... – С. 40; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 373 – 374; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 46 – 47.
- 48 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 43, 44.
- 49 Ibid. – S. 47.
- 50 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 119; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 41; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6. – С. 70; Повесть ... Самойл Твардовского... – С. 39 – 40; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 42 – 44.
- 51 ДОВ. – С. 226 – 228.
- 52 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 47.
- 53 ВР ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 231; Ф. 103. – Спр. Санігів №1539. – Арк. 1 – 2; Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 299; Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 45, 46, 48; Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Зазнач. праця. – С. 48.
- 54 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 45.
- 55 ВР ЛНБ. – Ф. 103. – Спр. Санігів №1539. – Арк. 1.
- 56 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 48 – 49.
- 57 ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 115 – 116.
- 58 Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 57; Michałowski J. Op. cit. – S. 409 – 410.
- 59 Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 47.
- 60 Michałowski J. Op. cit. – S. 411 – 412.
- 61 Ibid.
- 62 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 307 – 311, 331 (I), 359 (I), 409 (I, VII).
- 63 Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 347 (Дополн.).
- 64 ЦДІАУК. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 344, 347, 400; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 395; ДОВ. – С. 244.
- 65 Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. 2. – S. 385.
- 66 Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 404.
- 67 ДОВ. – С. 312.
- 68 ПМК. – К., 1898. – Т. 1 (3). – С. 181.
- 69 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 360 – 361, 374, 451 (II).
- 70 Kochowski W. Op. cit. – Т. 1. – S. 100 – 104.

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ШПИТАЛЮ У XVIII ст.

На початку XVIII сторіччя організація медичної допомоги у війську на Україні лишалася традиційною. До реєстру українських полків входили цирульники, які вміли „рани гоїти рубані, пробіті і стріляні, кров пускати жильну і зашкірну, виривати зуби, лікувати від французької і шолудної хвороби, накладати пластирі, шліфувати бритви й голити”¹. Вони обслуговували невеликі лазарети (шпиталі), кількість яких різко зростала під час воєнних походів і баталій. Наприклад, 1732 року в Чернігівському полку вона досягла 118, а в Ніжинському – 190. У кожному з них тодішні медики могли подати допомогу лише кільком хворим чи пораненим, керуючись приписами різних травників і лікарських порадників². Така організація справи дедалі більше розходилася з потребами часу.

Постійні конфлікти з Польщею, Туреччиною і Кримським ханством вимагали створення поблизу західних і південних кордонів держави великих стаціонарних шпиталів. Для цього найбільше підходив Київ. Шпиталь був потрібний тут ще й тому, що з початком будівництва в 1706 році фортеці на Печерську в місті увесь час збільшувалась присутність війська. Так, на середину XVIII ст. чисельність військових і їхніх сімей у Києві досягла вже близько п’яти тисяч осіб, а разом з усіма киянами становила 25 тисяч³. Крім того, до Києва на прощу сходилося щороку багато людей, причому не тільки з України і Росії, а й з Польщі, Угорщини, Сербії, Греції, Волощини, що погіршувало санітарний стан міста і загрожувало епі-

деміями. Зважаючи на це, київський генерал-губернатор порушив перед Сенатом клопотання про заснування в місті як військового, так і цивільного шпиталів, залучення кваліфікованих медичних чинів для поліпшення медичної опіки над населенням. Сенат видав відповідний указ 10 липня 1755 р. Однак практичне втілення його зволікалося. І лише війна проти Туреччини за узбережжя Чорного моря, що почалась у 1768 р., з усією гостротою нагадала про потребу будівництва шпиталю замість невеликих полкових лазаретів, що були в районі Печерської фортеці.

У літературі немає однакості щодо дати заснування Київського військового шпиталю. Один з перших дослідників історії медичних закладів у Росії Я.Чистович називав 1768 рік⁴. В.Демич, сам лікар київського шпиталю, не знайшов потрібних архівних документів і у своїх публікаціях 1905–1907 рр. висловив думку, що найімовірніше це було в 1798 р.⁵ А тим часом ще в 1902 р. у збірнику „Сторіччя військового міністерства. 1802–1902”⁶ оприлюднено офіційну дату заснування шпиталю – 1755 рік.

Дослідник історії медичного забезпечення російської армії під час Семирічної війни (1756–1763) С.Семека також називав цю дату⁷. Її трималися й автори праць з історії Київського військового шпиталю О.Ляпін-Долинський і Р.Полторацький⁸. Проте інші дослідники – С.Верхратський і П.Заблудовський переносили дату на далеко пізніший час – 1792 рік⁹.

Напередодні 200-річчя шпиталю його начальник П.Чистяков звер-

нувся із запитом до Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, прохаючи дати підтвердження, що цей медичний заклад справді засновано в 1755 р., і такий документ було одержано. Підтвердження надійшло тоді і з Військово-медичного музею Міністерства оборони СРСР¹⁰.

Окрім цих матеріалів, є дуже важлива довідка, надана шпиталеві Головним архівним управлінням СРСР 29 липня 1944 р. У ній на основі архівних джерел викладено відомості про відрядження до Києва 29 грудня 1768 р. за указом Медичної колегії військового лікаря Шенкбехера, оскільки через російсько-турецьку війну, що саме почалась, слід було терміново готувати шпиталь для приймання поранених і хворих. Докладно ознайомившись із ситуацією на Печерську, Шенкбехер у своїй доповідній записці сповідав Медичну колегію, що він виявив лише „маленький шпиталик для місцевих військ”, де в трьох невеликих будівлях, накритих одним дахом, розміщували хворих з місцевих київських батальйонів¹¹.

Приміщення були такі малі, що не могли ніяк задовольнити потреб військового часу, тож Шенкбехер почав клопотатися про розширення шпиталю. А наразі за вказівкою київського військового губернатора генерал-лейтенанта Воейкова шпиталеві додатково передали ще дві подібні будівлі, розміщені поблизу. Кожна з них складалася з трьох кімнат. Але і цього виявилось замало. Тоді розпочали терміново будувати нові шпитальні покої, дарма що Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий і Братський монастирі надали свої вільні приміщення.

Головне архівне управління СРСР навело також у згаданій довідці відомості про те, що 3 липня 1769 р. керівництво Київського польового

шпиталю передало на розгляд кригс-комісарові питання про добування нових покоїв до шпиталю, а також про одержання 23 вересня того ж року указу Медичної комісії „О постройке в Киевском госпитале недостающих в число 1500 человек еще 700 больных надлежащих покоев”. Згідно з рішенням Медичної комісії, 17 березня 1769 р. до штату заснованого Київського польового шпиталю було зараховано штаб-лікаря Ріхтера, що прибув з Ревеля.

Тогочасні документи, які ми виявили в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві містять цікаві подробиці будівництва й обладнання шпиталю, забезпечення його медикаментами, істивними припасами і, звісно, укомплектування штату лікарями, підлікарями, цирульниками, аптекарями, священиками.

Масштаби розгорнутого в 1769 р. будівництва шпитальних корпусів і рівень завдань щодо організації лікування великої кількості хворих дали підстави тодішнім урядовцям називати його в документах „Генеральним шпиталем”, вирізняючи цим з-поміж інших лікувальних закладів.

23 листопада 1769 р. обер-комендант Печерської фортеці генерал-майор Яків Єлчанінов розпорядився відправити звідусіль на Печерськ будівельників. „За браком достатньої кількості теслів і пилярів на будівництво Генерального шпиталю використати арештантів і спійманих селян-утікачів, виплачуючи їм на харчі (на основі указу Петра I від 12 грудня 1720 р.) по дві копійки денно”¹². Того ж 1769 р. до київської генерал-губернаторської канцелярії надійшло розпорядження Головного кригс-комісаріату: розшукати „якогомога швидше” підрядників для доставлення до шпиталю необхідних речей: „У заснуваний Генеральний шпиталь потрібно чимало

мідних і залізних різної величини казанів і каструль з накривками, ополоників, сковорід, рожнів, жарівень, таганів, шандалів, нічників, пічних кочерг, ножів, виделок, дерев'яних бочок, цебер, відер, ряжок, тарелів, тарілок, ложок, стопок, дерев'яних і залізних стаканів, ліюк, ванн із залізними обручами, ручних міхів, одна хімічна залізна піч і один невеликий мідний куб¹³.

У 1770 р. на ту саму адресу надійшла чергова „премеморія” (пам'ятна записка) про необхідність підшукати надійних постачальників для забезпечення Генерального шпиталю потрібними їстівними припасами. Долучено було і реєстр продуктів: „Яловичина і телятина свіжі, масло коров'яче, сіль, хміль, ... мед, патока, хрін, чорнослив, винні ягоди, родзинки, фініки, конопляна олія, молоко свіже коров'яче, вино просте, спирт потрійний, пиво, квас, пивний оцет, крупи – гречана, ячна, вівсяна, солод, журавлина ... кури російські, живі, калачі пшеничні в зручній фунтовій вазі”¹⁴. Деякі харчові припаси з цього списку використовували для виготовлення ліків. Рукописні лікарські порадики XVIII ст., що збереглися до нашого часу, рекомендували: „Від кашлю, астми, ядухи, від грудної немочі й від тяжкого віддиху варити родзинки у вині фрязькому”; „Вино, в якому варено імбир, і винні сухі ягоди, і родзинки – добре кашель застудний вгамує”¹⁵. Фініки, зварені з патокою або винними ягодами, також вживали від кашлю. Конопляну олію закапували у хворі вуха. Медом, змішаним із соком цибулі, лікували нежить.

Принагідно зазначимо, що в Києві збереглась копія указу Катерини II (1790 р.), розісланого по всіх генеральних шпиталях. У ньому нагадувався „регламент їжі, яку слід готувати”¹⁶. Вперше він був оголо-

шений ще в 1735 р. (його автор – головний лікар Московського шпиталю Н.Бідлоо).

Згідно з цим регламентом, якого в шпиталях додержували понад 75 років, „хворим у їжу готувати належить: у неділю, вівторок і четвер – хліба один фунт з половиною, м'яса – один фунт, крупів півфунта, солі п'ять золотників, пива – один кухоль, вина – одну чарку. У понеділок, п'ятницю й суботу слід видавати: хліба – один фунт з половиною, м'яса півфунта, масла коров'ячого (у середу) – 12 золотників, крупів – півфунта, солі – п'ять золотників, пива (у п'ятницю) – один кухоль, вина – одну чарку (так само і в суботу)”.

Медикаменти для всіх тимчасових київських лазаретів і Генерального шпиталю привозили і в другій половині XVIII ст. з Лубенської аптеки. Вона була заснована в 1723 р. і проіснувала до 18 квітня 1862 р. При ній був ботанічний сад з лікарськими травами. Коли з початком Семирічної війни потреба в ліках зросла, полковник Лубенського полку Петро Данилович Апостол продав свій двір під аптеку.

У 1764 р. Лубенська аптека використовувала ще й двір полковника Зеленського. Відпускав медикаменти для шпиталю аптекар Генріх Фермерен (1756 р.), відповідно до „каталогів”, підписаних лікарями. Аптечний посуд виготовляли на гутах спадкоємців полковника Чернігівського полку, наказного гетьмана Павла Полуботка. По такий спеціальний посуд у 1758 р. їздив учень Лубенської аптеки Михайло Овсянников¹⁷.

У 1768–1769 рр. по ліки для Київського військового шпиталю відряджали до Лубен підлікаря Християна Гільдебрандта¹⁸. Пізніше він переселився туди з Києва й став завідувати цією аптекою. Про нього тепло згадувала його земляч-

Голландський хірург і анатом, лейб-медик російського імператорського двору М.Бідлоо з учнями, відібраними з Києво-Могилянської академії для подальшого навчання в Московській шпитальній школі

ка – Анна Полторацька (по чоловіку Керн) – онука ушавленого придворного співака Марка Полторацького й муза О.Пушкіна. У 1800 р. вона застала його вже „старим-престарим аптекарем, який вирізнявся добротою, привітністю, гостинністю”¹⁹.

Для матеріальної підтримки шпиталю й закупівлі потрібних медикаментів справляли окремі збори та мито. В Інституті рукопису НБУ збереглась „Книга, данная на записку вычетных на гошпиталь денежной казны в 1765 г.”²⁰ Скарбник-поручник Київського 4-го батальйону Петро Саричев записував у неї суми, вираховувані при отриманні платні палацовими службовцями на шпиталь і медикаменти. Із цих записів дізнаємося, що, скажімо, з прем'єр-майора Федота Неєлова, який одержував 300 карбованців на рік, вираховували по дві з половиною копійки з карбованця. А з „архітектурії учнів”, столярських підмайстрів, садівників і мулярів – по копійці.

У Центральному державному історичному архіві України в м.Києві виявлено листування київської губернської канцелярії з Головним кригс-комісаріатом. В одному з листів повідомлялося, що 17 травня 1769 р. генерал Олександр Глібов наказав виділити на утримання Київського генерального шпиталю чотири тисячі п'ятсот карбованців мідною монетою із сум митних зборів²¹. Таким чином виявлені документи певною мірою свідчать про джерела фінансування будівельних робіт на території шпиталю, закупівлі потрібного обладнання й медикаментів.

Під час російсько-турецької війни в штаті Генерального шпиталю з'явилися військові чини. В архіві зберігся рапорт 1769 р. генерал-майора Спиридова генерал-аншефу, київському генерал-губернаторові Ф.Воейкову про скерування до нього двох офіцерів: одного – для нагляду за роботами при шпиталі, а другого – для всебічного нагляду за медикаментами, бо лікарі що роботу виконувати не могли через велику кількість хворих, яких треба було лікувати в різних кінцях міста²².

У 1798 р. військовий нагляд було узаконено в 14 пункті „Положення

до штату комісаріатського департаменту": „Шпиталі мають бути під відомством того департаменту. І за належним утриманням їх зобов'язані наглядати не лише чини, що перебувають при депо, а й панове військові губернатори та коменданти". Це положення – про залежність шпиталів од Військового міністерства „височайше конфірмовано" 31 березня 1816 р. Так, у штаті Київського військового шпиталю постійно були доглядач та його помічник²³.

У 1769 р. лікареві Шенкбехеру і його колегам довелося терміново вирішувати в шпиталі важливу побутову проблему. Його лазня не могла вже впоратися із санітарною обробкою великої кількості хворих. На прохання шпитальної контори зав'язалось листування генерал-майора Спиридова з генерал-губернатором Ф.Воейковим²⁴. Врешті було вирішено дозволити шпиталеві використовувати економічну гарнізонну лазню. Але щоб від хворих не могли зарізатися сторонні люди, домовились топити її для шпиталю лише двічі на тиждень.

У 1770 р. до Київського генерального шпиталю направили служити колезького радника, штадт-фізика, доктора медицини Йогана-Якоба Лерхе з його помічником. Його прийняв генерал-губернатор Ф.Воейков, який визначив плату – 400 карбованців на рік для лікаря і 120 – для помічника²⁵. Лерхе залишив цікаве свідчення про шпиталь у той час: „Цей заклад, що займає значну територію, був побудований з дерева і, крім кількох прибудов, складався з дев'яти великих корпусів, у яких могли знаходити місце до тисячі хворих... Аптека, житла для лікарів і кухні містилися в інших будівлях"²⁶. Зауваживши, що шпиталі були в Печерській частині, з південно-західного боку, біля Нової Слободи – „Ямок", Лерхе дає зрозуміти,

що нові корпуси стояли поряд зі старими.

Півстоліття по тому ці корпуси й військові лазарети бачив історик Максим Берлінський, гостюючи в рідного брата Стефана, що служив у шпиталі з 10 квітня 1806 р. штаб-лікарем і мешкав в одному з його флігелів. Ці будівлі він позначив під № 40 на мапі, доданій до його „Короткого опису Києва" (1820 р.)²⁷.

У музеї „Київська фортеця" зберігається план Печерського з позначенням на ньому дев'яти дерев'яних шпитальних корпусів. Його складено в липні 1816 р. з наказу корпусного командира генерала Миколи Раєвського. Тільки через три десятиріччя ці дерев'яні корпуси замінили мурованими, впорядженими, які стоять і досі.

Дослідниця Київської фортеці XVIII ст. О.Ситкарьова підтверджує, що шпиталь, „задля чистого повітря і води", було розміщено за межами фортеці, на віднозі Печерського плато, поблизу артилерійських ділових дворів. У 1812 р., під час зведення оборонних споруд навколо Києва у зв'язку з нападом наполеонівської армії, ділянку, яку займав шпиталь, оточили ровом і малим бруствером²⁸.

В архіві ми виявили недатований документ – „Копію Генеральной карты с показанием на каком месте выстроить госпиталь". На цій мапі зображено відногу Печерського плато між Кам'яною і Артилерійською бухтами. Видно дев'ять довгих корпусів, оточених, певно, тим самим ровом і бруствером, про які й згадувала О.Ситкарьова²⁹.

Інший виявлений документ – „Копія плана старых и вновь выстроенных деревянных корпусов за Киево-Печерским форштадом". У поясненні до плану йдеться про старі шпитальні будівлі, що належали трьом полкам – Беклешова,

Ратова, Массе³⁰. Кожен полк мав у своєму розпорядженні два шпитальні приміщення, погріб, сарай і стайню. Два „старі й занепалі" покої, у яких жили лікар і підлікар, належало відремонтувати. Шпитальна аптека позначена на плані літерою „Г" в „старому й занепалому" корпусі полку Массе. Очевидно, ці „маленькі шпиталики для місцевих військ" і бачив, прибувши в 1769 р. до Києва, лікар Шенкбехер. Він доклав багато зусиль для того, щоб переконатися в військового відомства негайно почати будівництво просторих шпитальних приміщень. Через рік, коли до шпиталю прибув лікар Й.Лерхе, ці збудовані з дерева корпуси вже стояли. Їх швидко заповнювали поранені й хворі, яких направляли до Києва з Ізмайловського, Петербурзького, Низового, Бухарестського, Архангелогірського полків і Могилівського корпусу. Хворих везли на хурах, запряжених чотирма волами³¹. Кількість людей, що потребували медичної допомоги, вже давно перевищувала в шпиталі 650 осіб. Медики насилу виконували свої обов'язки. Не вистачало не лише лікарів, а й цирульників, щоб швидко накладати й замінювати пластирі³². Довелося запрошувати їх з інших місць. Від 1769 р. в Києві вже самостійно існував цех цирульників, що виокремився з кравецького об'єднання. Очоловав їх Григорій Хотяновський – виходець із сім'ї козаків Козацької сотні Київського полку³³.

З 1770 р. служив підлікарем у шпиталі колишній студент Києво-Могилівської академії, що потім здобув освіту в Санкт-Петербурзі, Антін Червінський. А підлікарем, якому він допомагав, був Прокопій Ромадин³⁴.

У 1770 – 1771 рр., коли точилася війна з Туреччиною, на долю Києва і киян випали нові тяжкі випробуван-

ня: в місті спалахнула пошесть чуми, що забрала життя багатьох людей. За офіційними даними, від моровиці тоді померла 3631 особа. Порушилися торгівельні зв'язки, утруднилось доставляння боєприпасів і продовольства для армії та шпиталів. Негайно було вжито протиепідемічних заходів, зокрема збільшено кількість прикордонних карантинних застав. У Києві поставили рогатки з вартою, яка не пропускала жителів Верхнього міста на Поділ і Печерськ. Карантинну службу очолив начальник Васильківської карантинної застави, доктор медицини Іван Андрійович Полетика – нащадок козацької старшини, вихованець Києво-Могилівської академії, добрий організатор³⁵. Він подбав про те, щоб зібрати для боротьби з чумою групу найдосвідченіших лікарів. Серед них були – Сила Митрофанович Митрофанов, терміново присланий із Санкт-Петербурзького адміралтійського шпиталю³⁶, А.Червінський, П.Зимович та інші. С.Митрофанов і І.Полетика разом з доктором медицини Й.Лерхе склали інструкцію про те, як треба поводитися з людьми, що захворіли на чуму, та їхніми речами. М'які пожитки належало спалювати, а ті, які лежали в скринях або були заховані ще до пошесті в коморах, льохах і кам'яницях, – кількаретельно виморожувати зимової пори. Це розпорядження поширювалось і на речі з документами, які мешканці міста, ще бувши здоровими, віддавали на схов до своїх парафіяльних церков. Київська духовна консисторія зажадала від священників і настоятелів монастирів подати їй точні відомості про наявність у них таких скринь і пакунків³⁷. Усіх їх узяли на облік і опечатали службовці магістрату. На Печерську „поважні обивателі" – військові, купці, урядовці, золотарі,

від'їжджаючи у справах з Києва, ще за два роки до епідемії, довірили свої 28 скринь церкві Спаса Преображення. А що деякі з них потім померли від моровиці, то їхнє майно переходило у власність міської влади. Його обкурювали ялівцевими ягодами, сосновими шишками й оцтом, а гроші й металевий посуд вимочували добу в кислій гарячій воді з сіллю³⁸.

У будинках померлих від пошесті одразу ж витягували віконні рами, двері, розвалювали груби, щоб ніхто в них не міг оселитися, а приміщення за зиму вимерзли. Бездомних собак, які могли розносити хворобу, лікарі вимагали винищувати. Крім того, Й.Лерхе, С.Митрофанов та І.Полетика суворо наказували ізолювати людей, які ще не захворіли, з будинків, де знайдено померлих. Теплої пори їх селили на Трухановому острові, а з настанням холодів – у замиському Кирилівському монастирі, перевівши нечисленних його монахів у інші обителі. Коли ж архімандрит Кирило спробував був заперечити, його разом з братією запросили до катедрального Софійського монастиря й суворо покарали: на кілька днів посадили на хліб і воду, попередньо знявши з Кирила атрибуту його архімандритського чину³⁹.

Ця сама лікарська комісія „охрані і лікування від моровиці“ заборонила ховати померлих на цвинтарях парафіяльних церков, а родичам брати участь у похоронних обрядах. На тих, хто не погоджувався на це, чекала кара. На основі указу Катерини II від 15 жовтня 1771 р. чоловіків, не зважаючи на стан і чин, зразу ж забирали в гробарі, а жінок – до лазаретів доглядати хворих на увесь час епідемії⁴⁰. На практиці інструкцію часто порушували. Солдати, що перебували на Печерську, ваблячись на позостали

після смерті власників речі, самі заражалися. Студенти Києво-Могилянської академії і городяни, тікаючи з міста, розносили заразу в інші місцевості. Дослідник української історії М.Маркевич наводить розповідь очевидця про спустілий Київ, люди з якого, щоб урятуватися йшли „з міста до міста, один одного цураючись: батько дітей, діти батька; трупи багатьох поїдали звірі, птахи, пси і свині...“⁴¹

Дев'ять нових корпусів Генерального шпиталю не могли вже вмістити всіх хворих, тож Києво-Печерська лавра надала свою двоповерхову муровану будівлю, зведену в 1756 р. за проектом архітекта Й.Шеделя в місцевості Клов, яка віддавна належала цьому монастиреві⁴². Первісно палац мав бути осідком вищих духовних осіб Лаври. Навколо нього посадили великий липовий гай, він і дав цій території назву Липки. Частина приміщень використовувала лаврська друкарня, аж поки в 1770 р. відступила будівлю під шпиталь⁴³.

Саме в цій філії шпиталю служив, за свідченням лікаря Й.Лерхе, Сила Митрофанов. Наприкінці квітня 1771 р. він зустрівся зі своїм товаришем по академії, відомим знавцем у боротьбі з чумою, полковим лікарем Данилом Самойловичем, який перебував у Києві проїздом з Бухареста до Москви⁴⁴.

У 1774 р. закінчилась російсько-турецька війна, але ще довго в Генеральному шпиталі й додаткових лазаретах лікували її учасників і хворих. У 1775 р. на допомогу місцевим медикам було направлено трьох лікарів із „закордонних шпиталів“ – Йогана Артлебена, Федора Геліса й Кристіана Крумренка. Генерал-майор Марков звертався з клопотанням до військового губернатора генерала Воейкова про надання їм помешкань поблизу Генерального шпиталю⁴⁴.

Данило Самойлович

В архівних документах за 1770 – 1790-ті рр. пошастило виявити медиків, які довгий час жили й практикували на Печерську, але значились як „батальйонні лікарі“. Це Петро Бланк, Федір Матковський, Прохір Нікітників, Антін Будагов, Данило Поваров, Євстахій Яновський, Єгор Равич, Єгор Єлезін, Опанас Масловський, а також Крестіан Гензер, про якого є докладніші відомості. Він народився 1741 року в сім'ї лікаря⁴⁵.

На службу вступив волонтером у Санкт-Петербурзький генеральний шпиталь, де й здобув медичну освіту. З 1769 р. служив лікарем у фортеці Св. Димитрія. Під час російсько-турецької війни був відряджений у „небезпечний польовий шпиталь“. Пізніше, перебуваючи на Кубані, „лікував турецького Калгу-султана“. У 1775 р. служив в Азовському генеральному шпиталі, а з 1776 по 1778 р. – у Києві, де й вийшов у відставку.

Судячи з наявних документів, усі лікарі були досвідченими діагностами, і їх запрошували до хворих для консультацій і лікування. Так, 8 грудня 1791 р. еклісіарх, соборний старець Лаври ієромонах Захарій і доглядач Ближніх печер ігумен Феофілакт разом з братією прийняли рішення оплатити працю й витрати на ліки штаб-лікаря Петра Бланка, який вилікував ієродияконів Йоникія і Вавилу⁴⁶. Данила Поварова (нар. бл. 1717 р.), що мешкав на Печерську в парафії Воскресенської церкви, запрошували в 1772 р. оглянути хвору солдатку Аграфену⁴⁷. До обов'язків батальйонного лікаря Прохора Нікітнікова належало обслуговувати ще й хворих київської рейтарської команди⁴⁸. У ній налічувалося 57 рядових і 6 офіцерів, якими в 1778 р. командував майор Мельников. За медикаменти й лікування гроші вираховували з їхньої платні. Зокрема за лікування цієї команди П.Нікітніков додатково одержав 5 карбованців.

На початку 1780-х рр. на Печерську оселилися два колишні випускники Києво-Могилянської академії – штаб-лікар Єгор Равич і Опанас Масловський. Перший належав до парафії церкви Св. Володимира, другий – Вознесіння. За документами цих церков, обидва вони народилися в 1747 р.⁴⁹

Єгор Іванович Равич був уродженцем Подолу. У класі аналогій Києво-Могилянської академії він навчався в 1758/59 н.р.⁵⁰ У 1768 р. як волонтер вступив до Санкт-Петербурзького генерального сухопутного шпиталю. По закінченні навчання був 17 червня 1773 р. скерований до Карабінерського полку, у якому прослужив до 9 травня 1780 р. Змушений через хворобу тимчасово вийти у відставку, переселився з сім'єю в Київ, де обійняв посаду

лікаря на Печерську, в гарнізонному шпиталі⁵¹.

1783 р. у зв'язку з моровицею, що поширилася в Новоросійській губернії, в Києві вдалися до якнайсуворіших запобіжних заходів, зокрема на лівому березі Дніпра біля Неводницької пристані встановили перепускний пункт. Там постійно чергував городовий лікар Федір Калайдович⁵², а Єгор Равич оглядав подорожніх, якщо в них підозрювали епідемічну хворобу. Того ж року Совісний суд Києва просив Є.Равича освідувати місцеву жительку Данченкову⁵³.

Згідно з парафіяльними документами, у 1784 р. в сім'ї Єгора і Олени Равичів було семеро дітей – троє синів і чотири дочки⁵⁴. 12 лютого 1786 р. в церкві Св. Володимира о. Павло Пласковський хрестив ще одного їхнього сина – Костянтина, його хрещеними стали полковник Василь Турчанинов і дружина дійсного статського радника Уляна Веселицька (вроджена Леонтович) – дочка золотоніського сотника й мати двох майбутніх героїв 1812 р. Вона жила навпроти церкви, в садібі, яку 1785 р. збудував її чоловік Петро – відомий дипломат. Ця садиба (вул. Московська, 40) збереглася дотепер⁵⁵.

Більше відомо про Опанаса Федоровича Масловського⁵⁶. Син козака села Церковище, що на Чернігівщині, він закінчив школу риторики Києво-Могилянської академії (1769 р.) і медико-хірургічну школу при Московському генеральному сухопутному шпиталі (1774 р.). У Москві разом з прибулим із Бухареста Д.Самойловичем і провідними медиками міста брав участь у боротьбі з моровицею, виконуючи всі рекомендації спеціальної комісії, яка щодня засідала в Кремлі під головуванням генерал-поручника П.Єропкина й віце-президента канце-

Будинок дійсного статського радника П.П.Веселицького на Московській вулиці

лярії закордонних справ статського радника В.Басканова⁵⁷. Того ж 1774 р., здобувши звання лікаря, О.Масловський почав самостійну лікарську практику на Дніпровській прикордонній лінії в Петрівській фортеці. У 1781 р. його відряджено до Києва, де він служив на Печерську лікарем, а потім штаб-лікарем 4-го батальйону. Разом із дружиною Надією і п'ятьма дітьми оселився в парафії Вознесенської церкви⁵⁸. У 1787 р. він очолив шпиталь, у якому приміщували хворих на віспу.

24 жовтня того ж року генерал-фельдмаршал П.Рум'янцева-Задунайський направив до Києва досвідченого лікаря Єгора Єлезіна, якому було доручено взяти під свій контроль усіх хворих і поранених з полків, що покинули місто. Є.Єлезін прийняв їх усіх за списком і лікував, доклавши багато турбот і праці⁵⁹. На 1791 р. він упорався з цим завданням, передавши невелику кількість позоставших солдатів „під загальну опіку до Кирилівського монастиря”. За рішенням Медичної колегії Є.Єлезін

11 червня того ж року здає усі справи О.Масловському. З того часу він став губернським лікарем і на цій посаді чимало зробив для відкриття повітових пунктів акушерської допомоги й повсюдного налагодження медичного обслуговування. Тоді О.Масловський уже був автором низки наукових праць. У 1792 р. йому надано науковий ступінь доктора медицини. Він став першим почесним членом Медичної колегії, обраним з-поміж практикуючих лікарів.

Із відкриттям у Києво-Могилянській академії медичного класу викладав у ньому анатомію, фізіологію і хірургію. На цій ниві працював від 19 вересня 1802 р. по 15 січня 1804 р. У донесенні, поданому митрополитові Серапіону, префект академії архімандрит Іакінф писав, що О.Масловський ретельно навчає студентів медицини, добре пояснюючи їм предмет, анатомію читає за Шмід-

том, фізіологію за Галлером, хірургію за Гейстером⁶⁰. О.Масловський помер у Києві 25 квітня 1804 р., відказавши своє рухоме й нерухоме майно дружині і старшому синові, надвірному радникові Олександрю Масловському⁶¹.

Київські архіви зберегли відомості про ще одного штаб-лікаря – Євстахія Яновського, який служив у другій половині XVIII ст. на Печерську, можливо, в Генеральному шпиталі (на 1791 р. там лишався ще тільки лазарет 6-го батальйону, де лікарем був Євстахій Переваленко).

Євстахій Якович Яновський народився 1751 р. в селі Пісках Переяславського полку в сім'ї посполитого. У 1765 р. вступив до Києво-Могилянської академії. Дійшовши до класу філософії, у якому він провчився п'ять місяців, виявив бажання студіювати медицину в Санкт-Петербурзькому генеральному шпиталі. З атестатом, підписаним 28 лютого 1773 р. префектом академії, учителем філософії Никодимом, двадцятидворічний Є.Яновський поїхав з Києва⁶². Через чотири роки він мав закінчити медичну освіту (1781 р.) і розпочати службу. Поки що не виявлено його послужного документа за 80-ті рр., зате відомо, що в 90-ті рр. штаб-лікар Є.Яновський служив на Печерську. 13 лютого 1799 р. духовний собор Києво-Печерської лаври на підставі словесної резолюції київського митрополита Єрофія уклав договір з Яновським про лікування ним хворих з Лаври і підпорядкованих їй поблизьких місць. За гроші, які Лавра даватиме на медикаменти, він зобов'язувався лікувати хвору братію і послушників як у Лаврі й лікарні при ній, так і при обох лаврських печерах, причому одразу ж, щойно його про хворого повідомлять. За його трудів Лавра мала платити штаб-лікареві 300 карбо-

ванців на рік. По укладенні договору було виділено 30 карбованців на купівлю соборним старцем Іоїлом у Києво-Подільській аптеці Йогана-Фрідріха Бунге потрібних медикаментів⁶³.

Судячи з прізвищ, частина лікарів, що служили на Печерську, була німецького походження. Але слід відзначити, що XVIII ст. дало й блискучу плеяду українських медиків. Багато хто з них здобув освіту в Києво-Могилянській академії, а потім вивчав медицину в Москві, Санкт-Петербурзі чи за кордоном. Тільки між 1754 і 1768 рр. з України до столичних медико-хірургічних шкіл приїхали вчитися 300 юнаків⁶⁴. Це були діти козацької старшини, простих козаків, священиків, посполитих і міщан. Починаючи свою службу в полкових лазаретах, вони згодом ставали гарними практиками, деякі – вченими, авторами наукових праць з хірургії, лікування інфекційних та інших захворювань. У них були учні, яким вони передавали свої знання і вміння.

Історія Київського генерального шпиталю XVIII ст. буде неповною, якщо не згадати священослужителів, які, згідно з указом Київської духовної канцелярії, мали „неодмінно наглядати в ньому за хворими”. Ще з часів імператриці Анни Йоанівни (указом від 19 лютого 1736 р.) було встановлено, що в кожному шпиталі належить мати одну церкву й одного священика, який правитиме службу Богу, розраджуватиме, сповідуватиме й причащатиме хворих. Наприкінці XVIII ст. цей указ було ще раз підтверджено⁶⁵.

Від самого заснування Київського шпиталю в ньому було передбачено місце для відправлення богослужінь (його позначено хрестом на плані № 62 перших, тоді ще полкових лазаретів). А про те, що в новозбудованих у 1769–1770 рр. дев'яти

великих дерев'яних шпитальних корпусах містилася гарно опоряджена церква на честь Св. Пантелеймона-цілителя, залишив свідчення Й.Лерхе⁶⁶. Дзвін з цього храму зберігається нині в музеї „Київська фортеця”.

Як можна висувати з наявних архівних документів, постійного священика шпитальна церква у XVIII ст. не мала. За вказівкою київського митрополита до неї призначили одного зі священиків печерських церков, який мав, крім служби у своїй парафіяльній церкві, відправляти церковні треби і в Генеральному шпиталі. У 60-х рр. це був Павло Тихонович Плаксовський (нар. бл. 1733 – пом. бл. 1798 р.) з Володимирської церкви⁶⁷. Збереглося його „нижайшеє доношеніє” митрополитові Арсенію, написане в час, коли в Києві поширювалася моровиця, – 27 квітня 1770 р. У ньому він нагадав, що як священик „погорілої церкви” сам править у ній службу. А оскільки до його обов'язків належить також духовна опіка над хворими Генерального шпиталю, який міститься далеко від його церкви, і йому складно справлятися зі всіма справами, то просив собі за помічника ієрея Михайла Лученицького. Під проханням П.Плаксовського підписались усі священики сусідніх церков Печерська. Очевидно, митрополит задовольнив це прохання і М.Лучицький, який незадовго перед тим прибув з Волоської області й шукав собі місце вікарія, став служити в церкві Св. Володимира. Він також приходив до шпиталю, де відправляв треби. Але це тривало недовго – через два роки його не стало. Не виключено, що він став жертвою пошесті.

13 вересня 1772 р. Павло Плаксовський знову звернувся в Духовне правління з проханням призначити

Дзвін XVIII ст. шпитальної церкви Св.Пантелеймона

йому помічника, оскільки він залишився в церкві один і зіткнувся з великими труднощами⁶⁸ в обслуговуванні шпиталю, бо після ліквідації епідемії чуми треба було виконувати „Настанову” Святішого Синоду від 12 січня 1772 р. про гігієнічні заходи в церкві⁶⁹. Зокрема, вдягнувши „запони з полотна і рукавички”, священик мусив обмити свяченою водою за допомогою грецької губки всі ікони в храмі. Священний посуд, хрести та Євангелію – окропити святою водою, а потім протерти тією ж губкою, просякнутою водою і оцтом. Після цього обкурити ладаном або пахучим порошком. Ризи, стихарі, епитрахилі, воздухи та інші церковний одяг належало розвісити в трапезній на мотузках і чотири дні обкурювати порошками; книги для

щоденного читання – обмочувати вересом, оцтом і висушувати на жарівні; грати віконниць, замки, засуви, двері дзвіниці й самі стіни на три аршини у висоту терти щітками, зробленими у свяченій воді та оцті, мотузки, прикріплені до сердець дзвонів, – обрізати, спалити, а замість них купити нові.

Бажання П.Плаксовського мати помічника вволили й цього разу. До нього у Володимирську церкву направили випусника класу філософії Києво-Могилянської академії Артемія Семеновича Цариградського. Архівний документ зберіг його біографію⁷⁰. Він народився 1741 р. і був сином міщанина з місечка Лебедина Смілянського повіту, який на той час належав до Польської області. Коли Артемію йшов п'ятнадцятий рік, їхня православна сім'я, гнана уніатами, переселилася до Києва. Хлопець став навчатися в Києво-Могилянській академії, почавши з найнижчих класів і дійшовши до філософії, яку студіював один рік.

Через смерть батьків А.Цариградський не зміг далі вчитися й пішов у дяки. Три роки служив у Києво-Печерській фортеці при полковій Чернігівській церкві. Після того як було переміщено з Києва, перебував при Іллінській церкві на Подолі. І лише в 1772 р., коли знову відкрили академію після епідемії чуми, одержав атестат за підписом префекта ієромонаха Никодима й почав служити в церкві Св. Володимира на Печерську, перед цим одружившись з небогою Плаксовського. Обидва священники в документах за 1795 р. ще правили службу разом. З 1798 р. замість Плаксовського в церкві Св. Володимира з'являється випусник класу богослів'я Києво-Могилянської академії Трохим Павловський. А обов'язок обслуговувати Київський генеральний шпиталь

переходить з часом до священників Воскресенської церкви. Але це вже стосується історії XIX ст.

ПРИМІТКИ

- 1 Устав киевского циркульнического цеха // Киевская старина. – 1883. – № 9 – 12. – С. 470.
- 2 Ефименко П. Шпитали в Малоросии // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 709 – 727. Див. ще: Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – К., 1984.
- 3 Население г. Киева в 1742 году // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С. 1.
- 4 Чистович Я.А. История первых медицинских школ в России. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 543.
- 5 Демич В.Ф. Киевский военный госпиталь в 1847 году // Русский врач. – 1905. – № 33. – С. 1036–1039; Він же. Дополнение к статье „Киевский военный госпиталь в 1847 году“ // Терапевтическое общество Киевских врачей с приложением протоколов за 1905–1906 гг. – К., 1907. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 42.
- 6 Столетие военного министерства. – 1802 – 1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 8. – С. LXXVIII.
- 7 Семяка С.А. Медицинское обеспечение русской армии во время Семилетней войны 1756–1763. – Москва, 1951. – С. 10; Семяка С., Маслинковский Т. Русско-турецкие войны // Энциклопедический словарь военной медицины. – Москва, 1948. – С. 1204–1205.
- 8 Ляпин-Долгинский А.Д. Материалы к истории возникновения и развития Киевского военного госпиталя (за 1860–1900). – К., 1946. – С. 26 (рукопись); Полторацкий Р.П. Киевский военный госпиталь: Страницы истории. – К., 1994. – С. 13.
- 9 Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. История медицины. – К., 1991. – С.261.
- 10 Чистяков П.М. 200-летие Киевского военного госпиталя // Сборник научных работ Киевского окружного военного госпиталя. – К., 1955. – С. 7–18.
- 11 Там само; Чистович Я.А. История первых медицинских школ в России. – С. 4, 11, 543.
- 12 Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5747. – Арк. 4, 6.
- 13 Там само. – Спр. 5797. – Арк. 3.
- 14 Там само. – Спр. 6145. – Арк. 1–2.
- 15 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 160. – Спр. 99. – Арк. 37.

- 16 Там само. – Ф. IX. – Спр. 19618. Див. також: Главный военный госпиталь. – Москва, 1985. – С.7; Соколовский В.П. Питание больных и раненых русской армии и Советской армии: Исторический очерк. – Москва, 1951. – С. 146.
- 17 ЦДАУК. – Ф. 1490. – Оп. 1. – Спр. 1–18.
- 18 Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5781. – Арк. 6–7.
- 19 Керн А.П. (Маркова-Виноградская). Воспоминания о Пушкине. – Москва, 1987. – С. 347.
- 20 ІР НБУ. – Ф. VIII. – Спр. 575. – Арк. 1–5.
- 21 ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5879. – Арк. 39.
- 22 Там само. – Спр. 5781. – Арк. 101.
- 23 Там само. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 2.
- 24 Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5887.
- 25 Там само. – Спр. 6387.
- 26 Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Ч. 2. – С. 274.
- 27 Берлинский М. Краткое описание Киева. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 199.
- 28 Ситкарева О.В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. – К., 1997. – С. 30, 92.
- 29 ЦДАУК. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 70. – План № 63.
- 30 Там само. – План № 62.
- 31 Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7491. – Арк. 1–2.
- 32 Там само. – Спр. 6803. – Арк. 1–10.
- 33 Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 296. – Арк. 21 зв.
- 34 Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7659. – Арк. 24 – 25 зв.
- 35 Медицина в Україні: Видатні лікарі. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Біобібліографічний словник. – К., 1997. – Вып. 1. – С. 102.
- 36 Там само. – С. 87; Площ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – Мюнхен, 1970. – Кн. 1. – С. 84–85.
- 37 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 166. – Спр. 145. – Арк. 1–5.
- 38 Там само. – Спр. 146. – Арк. 1.
- 39 Там само. – Ф. 127. – Оп. 165. – Спр. 69.
- 40 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 585. – Арк. 43 зв., 46 зв., 51.
- 41 Маркевич Н. История Малороссии. – Москва, 1842. – Т. 2. – С. 538.
- 42 Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1981. – С. 292.
- *У 1863 р. в Кловському палаці добудовано третій поверх. У XIX–XX ст. його приміщен-

- ня використовували гімназія, духовне училище та інші установи. Нині тут міститься Музей історії Києва.
- 43 Бородій М.Л. Данило Самійлович Самойлович. – К., 1987. – С. 27.
 - 44 ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7933. – Арк. 1.
 - 45 Там само. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 657. – Арк. 1–2.
 - 46 Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 899. – Арк. 5.
 - 47 Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6780. – Арк. 2.
 - 48 Там само. – Спр. 8282. – Арк. 4, 7–8.
 - 49 Там само. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 85. – Арк. 74; Спр. 83. – Арк. 4 зв.
 - 50 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 316. – Арк. 92, 111 зв.
 - 51 ЦДАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 89.
 - 52 Там само. – Ф. 127. – Оп. 177. – Спр. 76. – Арк. 1–2.
 - 53 Державний архів Київської області. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 3.
 - 54 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 85. – Арк. 74 зв.
 - 55 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 1094.
 - 56 Медицина в Україні. – С. 85; Площ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. – С. 42–43.
 - 57 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 585. – Арк. 43 зв.
 - 58 Шероцкий К.В. Путеводитель. – К., 1917. – С. 278.
 - 59 ЦДАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 1656. – Арк. 1–3.
 - 60 Там само. – Ф. 127. – Оп. 357. – Спр. 48. – Арк. 1.
 - 61 Там само. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 28.
 - 62 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 316. – Арк. 44.
 - 63 ЦДАУК. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 899. – Арк. 1.
 - 64 Матеріали до історії української медицини / Під ред. В.Площа. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 17.
 - 65 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 208. – Спр. 98. – Арк. 274.
 - 66 Закревский Н. Описание Киева. – С. 274.
 - 67 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 165. – Спр. 47. – Арк. 1.
 - 68 Там само. – Оп. 167. – Спр. 190. – Арк. 2.
 - 69 ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 585. – Арк. 58
 - 70 ЦДАУК. – Ф. 127. – Оп. 167. – Спр. 190. – Арк. 21.

Валентин КОВАЛЬ

ГЕНЕРАЛ П.СКОРОПАДСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО (червень – грудень 1917 р.)

На початку 1918 р. Україна опинилася в надзвичайно складному становищі. Керівники Центральної Ради належно не подбали про створення власних збройних сил, які могли б надійно захистити її від більшовицького „центру”. Вони були певні, що на місці імперії постане нова Росія як добровільна федерація демократичних республік, тому війни з центром бути не може. Ці діячі наївно вірили, що соціалістичні переконання, а більшість Центральної Ради становили саме соціалісти різних гатунків, узагалі виключають потребу мати військо. Голова Генерального секретаріату (уряду Центральної Ради) В.Винниченко вславився своєю заявою про те, що соціалістам армія не потрібна, бо вони обстоюють мир. Несподіваний прихід до влади більшовиків розвіяв ці ілюзії.

А тим часом у 1917 р. ситуація була дуже сприятлива для створення української армії. Хоч як парадоксально, але формування українських частин почалося в російській армії згори, з наказу командування, без втручання Центральної Ради. Цьому сприяла демократія без берегів, що запанувала тоді в суспільстві й призвела до розвалу російської армії.

Після Лютневої революції Петроградська рада 1/14 березня 1917 р. видала написаний більшовиком Ю.Стекловим наказ №1 про демократизацію війська. Це стало початком кінця старої російської армії. В усіх частинах виникли солдатські комітети, що вирішували, які накази офіцерів слід виконувати, а які – ні. Російська армія швидко розкладалася, втрачала безздатність. На цьому тлі винятком були частини,

де переважали українці. Загальна кількість їх в армії досягла 4 мільйонів чоловік¹. Основну масу унтер-офіцерів і 40 відсотків молодших офіцерів російської армії становили українці². Вони були більш дисципліновані, важче піддавалися загальному процесові розкладу армії. З постановами Центральної Ради серед українців поширився рух за українізацію військових частин як на фронті, так і в тилу, на Україні й далеко за її межами.

Перший український полк ім.Б.Хмельницького почав формуватися в Києві стихійно у квітні 1917 р. на хвилі масового національного піднесення, викликаного утворенням Центральної Ради. Сталося це всупереч заборонам військового командування й протидії більшовицької Київської ради робітничих та селянських депутатів. Коли полк вирушив на фронт, його з наказу командувача округом обстріляли за Києвом на станції Пост-Волинський з кулеметів. Тоді загинуло півтора десятка солдатів. Поховали їх у Києві.

А втім прихильники українізації частин і з'єднань з'явилися й серед найвищого ешелону російського командування, доведеного до відчаю тим, що армія перетворилася на розбурхану юрбу озброєних людей, які з усякого приводу мітингували й нікого не слухалися. Виявилось це під час літньої кампанії 1917 р., коли запланований Тимчасовим урядом загальний наступ російської армії провалився.

Армія на той час була споряджена незрівнянно краще, ніж за рік до того, під час славнозвісного бру-

силовського прориву. Але цього разу розкладені більшовицькою агітацією солдати відмовлялися воювати і в наступ не йшли. Північний і Західний фронти через це взагалі не зрушили з місця.

У наступ перейшов тільки Південно-Західний фронт у Галичині. Проте й там генералам вдавалося спонукати до цього солдатів лише тривалими умовляннями та власним прикладом. Найбільших успіхів домоглися ті дивізії 7-ї і 8-ї армій, у яких було багато українців. Одну з них, 56-ту, ще до початку наступальних боїв „частково українізував”, за його словами, командувач 8-ї армії генерал Л.Корнілов, який потім відзначав, що „вона чудово билася в останньому наступі”³. Решта військ Південно-Західного фронту відмовилася наступати. Все ж таки в австрійців вдалося відбити частину території.

Ще до початку наступу головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О.Гутор дав вказівку командирові 34-го ударного корпусу генералові П.Скоропадському провести українізацію. Саме 34-й корпус, підсилений українізованою 56-ю дивізією, прорвав три лінії австрійської оборони й домігся найбільшого успіху в наступі. Проте генерал Скоропадський мав заперечення проти українізації свого корпусу. Щоб обговорити справу, він після закінчення наступу прибув до Кам'янця-Подільського, де розмістилася фронтова ставка. Там уже порядкував новий головнокомандувач генерал Корнілов, підвищений за успіхи його армії в наступі. На українізацію він дивився так само, як і генерал Гутор. Корнілов добре знав про негативне ставлення Скоропадського до цієї справи, і 7 (20) липня зустрів його словами: „Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу”⁴.

Скоропадський відповів, що був у Києві, де спостерігав українських

П.Скоропадський. 1917 р.

діячів, які справили на нього погане враження. Він застеріг, що „корпус згодом може стати серйозним даним для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі”⁵. Корнілов відкинув таке застереження: „Усе це пусте, головне – війна. Усе, що в таку критичну хвилину може збільшити нашу міць, ми повинні брати. Що ж до Української Ради, то згодом ми з нею з'ясуємо. Українізуйте корпус”. У своїх спогадах Скоропадський писав: „Чудово пам'ятаю його слова, вони мене вразили”⁶.

Корнілов наказав Скоропадському негайно повертатися до його корпусу. Австрійці, діставши велике підкріплення від німців, напередодні, 6 (19) липня, перейшли в контр-наступ. Російські війська, замість оборонятися, стали масово покидати фронт і тікати в тил. Зі своїм, уже дуже пошарпаним, корпусом Скоропадський закріпився на Збруччі. Загалом російські війська було відкинуто на 70 – 120 км на схід від тих позицій, з яких вони починали свій наступ. Коли фронт стабілізувався, Скоропадський заходився ви-

конувати наказ Корнілова про українізацію 34-го корпусу, що відтоді став називатися 1-м Українським.

19 липня (1 серпня) 1917 р. Корнілова призначено верховним головнокомандувачем. Після того формування українських частин в армії набуло більшого розмаху. Українізувалися ще три армійські корпуси, загалом 48 полків. Анархія в армії призвела до того, що Корнілов утратив довіру до солдатів-росіян, які легко піддавалися розкладницькій антивоєнній і антиурядовій агітації більшовиків. На фронті, після зриву наступу й невдалих боїв у червні – липні, дедалі масовішого характеру набирало дезертирство. Українізуючи перші чотири корпуси, Корнілов, судячи з його дій, прагнув створити надійний кістяк армії, яка почала розвалюватися. Проте ці його зусилля не мали успіху. Після невдалого заклоту, спроби навести лад у Петербурзі й Москві силами двох козацьких корпусів, Корнілова 27 серпня (9 вересня) 1917 р. було знято з поста верховного головнокомандувача, а 2 (15) вересня заарештовано. Разом з падінням Корнілова заглохла й справа українізації в армії. Проте 1-й і 2-й українські корпуси були сформовані, обидва на Південно-Західному фронті, на території України.

До жовтневого перевороту в Петрограді більшовики у своїй пропаганді підтримували Центральну Раду, гостро викриваючи імперську політику Тимчасового уряду як порушення права націй на самовизначення. Робилося це тому, що вони не хетували жодним засобом підірвати авторитет Тимчасового уряду й показати його антидемократичним, ворожим народним інтересам. Представники більшовиків були тоді і в самій Центральній Раді.

Захопивши владу в центрі, більшовики одразу змінили своє ставлення до Центральної Ради,

оскільки вона стояла на перешкоді до встановлення їхнього панування над Україною. Не відмовляючись од свого давнішого гасла про права націй, Ленін і його партія проголосили Центральну Раду буржуазною, дарма що в ній переважали соціалісти. Тепер більшовики вже вимагали запровадження в Україні влади робітничих і солдатських депутатів, а це означало цілковите підпорядкування її більшовицькому Раднаркомові.

У самій Україні в 1917 р. вплив більшовиків був мізерно малий. Ленінська РСДРП тут мала нечисленні осередки, що склалися переважно з росіян і євреїв, а також людей інших національностей, які жили в Україні, та невеликої кількості зросійщених українців, робітників промислових центрів. Навіть на час створення КП(б)У в липні 1918 р. в її складі тільки 7 відсотків членів уважали себе українцями⁷. Серед місцевих більшовицьких лідерів українців можна було полічити на пальцях, і всіх їх тримали на другорядних ролях. РСДРП була неукраїнською партією. Тож в умовах бурхливого пробудження національної свідомості українських мас, особливо солдатів, здобути вплив в Україні власними силами більшовики не мали жодних шансів. Владу над Україною більшовикам могли принести лише багнети з Росії.

У грудні 1917 р. більшовицькі багнети націлилися на Україну. І тоді стало ясно, що військової сили Центральна Рада майже не мала, всупереч тому, що служити їй протягом року зголошувалося багато самостійно українізованих частин, з яких можна було скласти велику армію. На кінець року вони, за прикладом російських військ, порозпадалися.

Центральна Рада не зуміла організувати політико-виховної роботи серед військовиків, протиставити

патріотичні ідеї розкладницької пропаганді, не вжила термінових заходів для розв'язання пекучого земельного питання, щоб забезпечити собі міцну підтримку українського селянства, з якого формувався рядовий склад війська.

Восени юрби озброєних російських дезертирів, добираючись додому, посунули через Україну. Вони грабували, вбивали мирне населення, влаштовували єврейські погроми. На засіданні Малої ради 24 жовтня (6 листопада) під головуванням М.Грушевського урядові було зроблено запит від імені Польського демократичного центру: „Чи відомо Секретаріатові про ті погроми, убивства та грабежі, які так часто тепер робляться дикими юрбами солдатів... Ті люди, які зараз проходять через Україну, залишають на ній тільки голу землю, бо вони з Україною нічим не зв'язані. Нам і нашим дітям тут треба жити, і ми повинні боронити свій край. Коли ті харцизи будуть почувати, що на Україні вони зустрінуть не тільки опір міліції, а й опір збройної сили місцевої людності, то тоді вони не будуть так сміливо руйнувати нашого краю”⁸.

Міліцією з березня 1917 р. в Російській імперії стала зватися колишня поліція, а згадані збройні сили місцевої людності являло собою т. зв. вільне козацтво – групи самооборони по селах і містечках України, що виникли у квітні того року стихійно й особливо множилися на шляхах переходу дезертирів. Від великих ватаг розгнужаної озброєної російської солдатні, яка однаково ненавиділа і „хохлів”, і „жидів”, міліція та групи самооборони врятувати українське населення й забезпечити громадський лад могли не завжди. Тому в роззброєнні й спровадженні дезертирів до Росії велику роллю відігравали українізовані військові частини російської армії. Зв'язок з ними підтримував

генеральний секретар з військових справ С.Петлюра. Деякі з тих частин стояли в Києві. Усіма справами в них, як і усій російській армії, порядкували солдатські комітети. Вони вимагали харчів, утримання і вирішували, що мають робити чи не робити їхні частини. Скрізь відбувалися мітинги, і більшовицькі агітатори робили свою справу.

Після жовтневого перевороту в Петрограді процес розкладу уразив навіть найстійкіші українські частини. І такі частини були в розпорядженні Центральної Ради. У будь-який момент кожна з них могла відмовити їй у своїй підтримці. Ніхто не міг змусити збаламучену солдатську масу виконувати чиїсь накази без згоди солдатського комітету. На кожному кроці солдатів треба було переконувати, закликати і навіть благодати. Характерний щодо цього наказ №5, який видав С.Петлюра 14 (27) листопада 1917 р.: „Я, Генеральний секретар з військових справ Української Народної Республіки, усіх вас, мої товариші та друзі, закликаю в цю годину до спільної одностайної праці. Будьте організовані та об'єднані, усі за одного і один за всіх. Наше військо молоде, воно щойно стає на ноги, і своїм порядком ви доведете, що ви є славні нащадки наших великих предків. Як один станьте довкола Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не допускайте погромів та заворушень, бо якщо їх допустите, то ганьбою вкриєте славне ім'я українського вояцтва. Жодних погромів на нашій землі не мусить бути. Я вже викликав українські полки та дивізії для охорони ладу на Україні”⁹.

З цього наказу-заклику видно, що на той час і деякі українські частини не лише порозкладалися, а й заплямували себе погромами. Петлюра боровся проти погромництва як тільки міг. Це вже згодом більшовицька пропаганда зробила

його самого „погромником”. І не було в Петлюри полків та дивізій, які він міг би викликати до Києва, бо майже все українське військо було розпорошене по Україні для протидії збільшовиченим російським частинам, що чинили погроми.

Які ж збройні сили мала тоді Центральна Рада?

Влітку 1917 р. близько 300 тисяч українських солдатів стихійно реорганізувалися в українські формування, присягнувши на вірність Центральній Раді¹⁰. Присяга залишилася символічним актом, бо створювати власну армію керівники Центральної Ради і зокрема Генерального секретаріату, як уже зазначалося, тоді не вважали за потрібне. На момент більшовицької революції збройні сили Центральної Ради у Києві складалися з двох піхотних дивізій (8 полків), які ще доформувалися, одного кавалерійського полку, юнкерської школи, автопанцерного дивізіону й кількох артилерійських батарей у стадії формування¹¹. Проте під впливом загального безладу, коли анархія прийшла на зміну дисципліні, а більшовицькі агітатори діяли скрізь, ці частини формувалися і розкладалися одночасно. Покладатися на них було ризиковано. Справжню військову силу являв собою тільки добірний і повністю укомплектований 1-й Український корпус генерала Скоропадського, який став на бік Центральної Ради.

Після того як більшовики взяли владу в Петрограді й видали декрет про мир, розкладена російська армія остаточно втратила боєздатність. Її фронт від Балтійського до Чорного моря перемінився у величезну мітингову смугу. Командування втратило будь-який контроль над солдатською масою. На фронті повністю хазайнували солдатські комітети. У них верховодили більшовики, чий вплив неймовірно зріс завдяки декретові про мир, що його солдати

сприйняли як закінчення війни. Солдатська маса не чекала до укладення миру, і на фронті її утримував лише брак транспорту, яким можна було б повернутися додому.

Втративши рештки дисципліни, юрби озброєних солдатів швидко перетворювалися на банди погромників і грабіжників. Як пише у своїх спогадах Скоропадський, „2-й гвардійський корпус зі страшними грабунками, нищачи вогнем і мечем усі поміщицькі садиби, пройшов з фронту через усю Подільську губернію”¹². Вела його більшовичка Євгенія Бош, маючи на меті здобути Київ і розгромити „буржуазну” Центральну Раду.

Центральна Рада хотіла мати у Києві корпус Скоропадського, але боялася самого генерала. Тому за домовленістю з головнокомандувачем Південно-Західного фронту генералом Стоговым одна з двох дивізій українізованого корпусу повинна була йти до Києва, а друга разом з Скоропадським – на фронт. Більшовицький „верховний головнокомандувач” прапорщик Криленко також надіслав Скоропадському одну за одною телеграми з наказами негайно вести корпус на фронт, погрожуючи страшними покараннями за невиконання¹³.

Проте генерал зробив усе по-своєму: ешелон з солдатським комітетом він спрямував на фронт, а сам вирішив своїм військом закрити шлях на Київ 2-му гвардійському корпусові. У Київ, генеральному секретареві з військових справ, про це було надіслано телеграму. В ній Скоропадський пропонував Петлюрі домовитися з генералом Стоговым про передачу його разом з корпусом у розпорядження генсекретаріату для оборони Києва. Аналогічну телеграму було надіслано Стогову.

З Деражні (40 км за Кам'янцем-Подільським) до Козятина Скоропадський з корпусом добирався залізницею вісім днів. Прибув він туди

1(14) грудня 1917 р. і тільки там, на решті, отримав телеграму-відповідь від Петлюри. У ній повідомлялося, що ставка Південно-Західного фронту передала 1-й Український корпус у розпорядження Генеральному секретаріату військових справ. На Скоропадського покладалося завдання захищати всю Правобережну Україну з підпорядкуванням йому всіх військових частин, українських і неукраїнських, на її території¹⁴.

Генерал діяв швидко й рішуче. Увесь свій штаб він з ходу відправив до Білої Церкви, а сам їздив по лініях і керував діями корпусу. Головним своїм осідком він обрав Козятин, що був у центрі театру дій корпусу. „Я негайно зайняв усю [залізничну] лінію від Гнівані до Козятина частинами 153-ї дивізії, а також лінію Шепетівка – Вапнярка – Козятин”, – писав згодом Скоропадський у своїх спогадах¹⁵. Лінія Шепетівка – Вапнярка проходила через Кам'янець-Подільський і Жмеринку, зайняту 2-м гвардійським корпусом. Через це, мабуть, Скоропадський Жмеринку не назвав, але невдовзі вона опинилася в руках українських частин. В „Історії українського війська” про ті дії генерала Скоропадського написано так: „Він обсаджує своїми частинами залізничні лінії Жмеринка – Козятин і Шепетівка – Козятин – Христинівка – Вапнярка”¹⁶.

Енергійними заходами, користуючись діяльною підтримкою залізничних комісарів Центральної Ради й залізничників-українців, Скоропадський за короткий час узяв весь рух російських військових ешелонів під контроль українських частин, поставив широку й надійну заслону на їхніх шляхах до Києва із заходу, південного заходу та півдня. Контроль передбачав обов'язкове роззброєння дезертирів.

Залізниця тоді були єдиною структурою, забезпеченою безперервним телеграфним зв'язком. Те-

леграфісти-українці з ентузіазмом підтримували дії Скоропадського, який завдяки їм мав повну інформацію про рух і настрої в російських військових ешелонах. Пізніше він згадував: „Уже через два дні після того, як я зайняв Козятин, з Жмеринки почав рухатися 2-й гвардійський корпус у напрямі Києва, 4 чи 5 грудня (17 – 18 грудня н. ст.) рушили два ешелони Волинського полку найчистішої води більшовики. Я посунув назустріч їм Стрілецький український дивізіон та команди добровольців-залізничників, і тієї ж ночі, в улоговині неподалік Вінниці, волинці були заскочені зненацька, роззброєні, негайно посаджені в поїзди й спрямовані на північ, у Великоросію”¹⁷.

І так було вчинено не з самим лише 2-м гвардійським корпусом. Проте далеко не всі збільшовичені частини здавали зброю без опору. У листопаді – грудні частини корпусу Скоропадського вели бої з тими, хто не хотів роззброюватися під Вапняркою й Гніванню (на півдорозі між Жмеринкою і Вінницею). „Взагалі, – підкреслював Скоропадський, – я без усякого перебільшення можу сказати, що коли більшовики з'явилися в Києві лише 21 січня 1918 р., а не в листопаді, то причиною того був мій корпус, який зайняв [...] залізницю й рішуче протидіяв появі збройних частин більшовицького спрямування на цій лінії [...] Якби я не прийняв швидкого рішення, 2-й гвардійський корпус опинився б у Києві ще в листопаді. А настрої у нього, під командою знаменитої Бош, був далеко не миролюбний”¹⁸.

До наведених слів Скоропадського можна додати, що коли б Центральна Рада використала його корпус так, як він пропонував, то більшовикам узагалі не вдалося б захопити Київ.

1-й Український корпус Скоропадського діяв як добре налагодже-

П.Скоропадський на параді українських військ. Київ, 15 серпня 1918 р.

ний механізм, тримаючи під своїм контролем усю систему залізничного сполучення на північному Правобережжі. Його частини були розміщені на всіх вузлових станціях. Надійний телеграфний і транспортний зв'язок давав змогу оперативно зосереджувати сили саме там, де виникала потреба в підкріпленнях. „Під час моїх блукань по залізничних лініях Правобережної України, – писав Скоропадський, – я переконався в тій величезній праці, самовідданості й справжній любові до України, яку виявляли всі залізничні службовці-українці. Я не хочу применшувати праці службовців інших національностей, але скажу, що найбільших противників більшовизму я зустрічав серед українців; вони погоджувалися на найризикованіші заходи, аби тільки не дати більшовикам посилитися, і часто робили це з великою небезпекою для свого життя. Так само чинили й

українці-телеграфісти, всі вони були у великому духовному піднесенні”¹⁹.

Керуючи діями корпусу, Скоропадський їздив по лініях, узявши все під особистий нагляд. Беззбройних російських солдатів з фронту його люди пропускали в поїздах, стараючись не відправляти такі поїзди на Київ. „На станціях, – згадував Скоропадський, – я мав змогу спостерігати найогидніші сцени серед цього контингенту солдатів. Порядок не порушувався лише на станції, зайнятій моїми частинами, але досить було відійти в містечко, щоб мати можливість переконатися, якою мірою російський солдат, при всіх його позитивних якостях, може втратити людську подобу, коли він відчуває, що все, – хай би що він зробив, – минеться йому безкарно”²⁰.

У частинах, де функції командування перебирали на себе солдатські комітети, гору брали горлані-екстремісти більшовицького напрямку. Вони агітували солдатів покидати фронт, розходитися по домівках, ділити землю та інше майно замож-

2-га кінно-козацька дивізія (синьожупанна). 1918 р.

них верств населення, обіцяючи, що тоді всі трудящі заживуть як багатії. Більшовицька агітація була дуже ефективною, їй легко піддавалися навіть добірні аристократичні частини колишньої російської армії. Скажімо, вузлову станцію Козятин були поставлені охороняти два ескадрони кавалергардського полку. Замість виконувати охоронну службу, кавалергарди під впливом більшовиків самі почали грабувати станцію і місто. Прибувши до Козятини, Скоропадський, хоч він і сам замолоду служив у тому полку, змушений був роззброїти кавалергардів і спроводити їх до Росії.

У себе в Росії, створюючи після захоплення влади червону гвардію як зародок своєї нової армії, більшовики одразу запровадили в ній залізну дисципліну, не допускали ніяких солдатських комітетів і мітингування. І навпаки, в Україні, яка була для них ворожою, більшовики далі провадили свою розкладницьку діяльність в армії. Агітацією проти офіцерів і обіцянками райського життя після революції,

без панів вони швидко домагалися успіху серед солдатів.

Солдати-росіяни, як уже зазначалося, взагалі охоче йшли за більшовиками, розважливі українці більше схилилися до порядку. Велике значення мали твердість дій командного складу й піднесення національної свідомості серед українців. У своїх спогадах Скоропадський розповідає, як під час липневих боїв 1917 р. він спинив безладну втечу солдатів, наказавши розстріляти панікера. Смертна кара тоді на фронті була заборонена, проте командир корпусу не спинився перед загрозою суду, аби покласти край паніці. Рішучість була притаманна йому й далі.

У 1-му Українському корпусі під час його служби на Правобережжі до крутих дисциплінарних заходів звертатися не доводилося: „...З моменту відбуття корпусу з Меджибожа й до пересування на Козятин усі комітети затихли, уся пропаган-

П.Скоропадський оглядає озброєння українського піхотинця 1-ї кіннокозачої дивізії (Сірої), 1918 р.

да попервах також припинилася. Частини жили у вагонах, навіть не в теплушках, бо Київ не давав нам грубок, і, незважаючи на холоднечу, ніякого ремствування не було. Особливо в перший час усі беззаперечно виконували мої накази і дуже охоче вступали в бій з більшовиками²¹.

Українські корпуси й полки, сформовані на Північному й Західному фронтах, більшовики або розклали зсередини, або ліквідували силою. Офіцерів порозстрілювали. Російські війська більше не хотіли воювати проти німців, але охоче вступали проти українців. Численні українські частини намагалися дістатися з Росії на Україну. Вдалося це тільки одному кінному полкові під командуванням полковника В.Петрова. У січні 1918 р. його полк з боями, зазнавши великих втрат, пробився до Києва із Західного фронту через Білорусь.

З усіх корпусів, що українізувалися, вцілів, крім корпусу Скоропадського, тільки 2-й Український (Січовий) корпус. Як і 1-й, він був сформований у складі військ Південно-Західного фронту. Обидва бу-

ли повністю укомплектовані солдатами й молодшими офіцерами. Обом не вистачало офіцерів-українців вищих рангів та генералів. На Південно-Західному фронті їх було обмаль.

Шукаючи для свого корпусу старших офіцерів-українців, Скоропадський спеціально їздив у Київ до Генерального секретаріату військових справ, який мав зв'язки з українцями-військовими всіх фронтів. Він звертався до ставки фронту в Бердичеві й до головної ставки. „У генеральному секретаріаті я особисто набрав порядну кількість старших офіцерів”, – писав у спогадах генерал²². У результаті йому вдалося укомплектувати свій корпус командними кадрами. Командир 2-го Українського корпусу генерал Мандрика цього не робив, тому більшістю з дванадцятьох полків у нього командували поручники й підпоручники.

Формування свого корпусу, що почалося в прифронтовій смузі, а завершилося в Меджибожі, Скоропадський закінчив перший. Формування 2-го корпусу також починалося в прифронтовій смузі. Завершитися воно мало в Летичеві, неподалік від Меджибожа. Проте знятися для цього з фронту корпусові не вдалося. Російські частини 11-ї

армії, до складу якої він входив, кидали свої позиції, і 2-й Український корпус сам-один дисципліновано „тримав фронт”. Австрійці його не турбували.

Коли Центральна Рада доручила Скоропадському обороняти Правобережжя, йому також було підпорядковано корпус генерала Мандрики. Корпус Скоропадського діяв на шепетівському кінці залізничної лінії, силою зброї перешкоджав збільшовиченням російським частинам 11-ї армії йти на Київ. Після перемир'я на фронті, укладеного 2(15) грудня 1917 р., Генеральний секретаріат військових справ наказав 2-му українському корпусові йти на північно-східний кордон України, звідки доводилося чекати більшовицького наступу. Однак частини корпусу не дійшли до призначених місць, „вони розпорошилися в більшовицькому морі, що заливало тоді Україну”²³. Слабкість командного складу, неспроможність його протидіяти розкладницькій пропаганді більшовицьких агітаторів зробили своє. 2-й український (Січовий) корпус припинив існування саме тоді, коли УНР найбільше потребувала збройного захисту.

Хоч з інших причин, але така сама доля спіткала й 1-Український корпус. Об'їздивши в останній декаді грудня (ст. ст.) місяця постою свої частини, Скоропадський скрізь спостерігав круту зміну настрою: „...у те моє відвідання частин я помітив уже зовсім інший настрій. Знов пішли комітетські засідання, люди вже вважали, що час їхати до Києва або в яесь інше місце відпочивати”²⁴. Ясна була й причина такої зміни – частини корпусу несли свою службу в нестерпних умовах. „Частини здебільшого жили в щонайгірших умовах, у страшну зимову холоднечу вони перебували в неопалюваних вагонах. Хоч як я клопатався, проте абсолютно нічого не міг домогтися від Києва. Мені це

навіть здалося підозрілим: чи не хоче секретаріат, побачивши мої успіхи, щоб у мене корпус за таких умов почав чинити неподобства”²⁵.

Можливо, так воно й було, бо керівникам Центральної Ради не могла не ввижатися примара Наполеона за спиною рішучого й популярного генерала, що стояв на чолі слухняного йому корпусу. Ще 6 (19) жовтня Скоропадського було обрано отаманом усього вільного козацтва України, також було широко відоме його вороже ставлення до соціалістичних ідей, які щиро сповідували тодішні українські керівники.

Тяжке становище корпусу помітно знизило моральний стан його особового складу. Скориставшись з цього, більшовики розгорнули серед солдатів, за висловом Скоропадського, „колосальну агітацію”. З метою протидії підривному впливові генерал надсилав телеграми до Києва, в усі українські національні організації, прохаючи дати людей, які могли б проводити контрагітацію²⁶.

Заклик надати ідеологічну допомогу проти більшовицької підривної роботи лишився без відповіді. І це було в грудні 1917 р., тоді, коли петроградський Раднарком уже оголосив війну Центральній Раді. 11 (24) грудня на засіданні Генерального секретаріату Петлюра зробив повідомлення про те, що більшовицька ставка видала наказ „почати військову акцію проти України та заарештувати усі українські штаби”²⁷. Насамперед об'єктами нападу стали українські штаби й частини, які перебували на контрольованих більшовиками територіях. Одразу розгорнути наступ на Україну більшовики не могли, бо ще не цілком організували своє військо. А втім потрібну військову силу було зібрано протягом кількох наступних тижнів – у Росії ж бо завжди знаходилося доволі охочих душити українські прагнення волі.

У Києві ця пауза створила ілюзію безпеки – може, більшовики все ж таки не наважаться воювати. Справжня підготовка до війни, коли мобілізується кожний, хто здатний стати до зброї, не провадилася. Було знехтувано навіть сумні уроки самої Росії, де більшовикам в ім'я свободи й демократії фактично дозволили з літа 1917 р. готувати заколот, спрямований не тільки проти Тимчасового уряду, а й проти самої демократії. У Києві місцеві більшовики мали свої військові загони. Про це було відомо, але Центральна Рада не подбала, щоб їх завчасно ліквідувати, як і виарештувати самих більшовицьких ватажків.

18 (31) грудня Петлюру, який уже набув певного досвіду військового керівництва, змінив М.Порш, що ніколи не займався військовими справами. Це також не свідчило про підготовку до війни.

Стан справ у корпусі змусив Скоропадського особисто вдатися до Генерального секретаріату військових справ. У Києві його до краю обурило несподіване призначення головнокомандувачем збройних сил України полковника Капкана, вчорашнього капітана, замість досвідченого воєначальника генерала Кирея. Скоропадський подав новому генсекретареві список того, що потрібно було для корпусу. Згодом він так згадував про ту розмову: „Я [...] заявив, що коли мені не дадуть усе за списком [...] для належного підтримання корпусу, я прошу мене увільнити від командування корпусом. Порш мав надзвичайно пихатий вигляд, явно нічого в нашій справі не розумів і ні на одну мою законну вимогу не дав мені позитивної відповіді, хоча мені було ясно, що якби він хотів, це можна було зробити. Я зрозумів, що тут відіграла роль моя особа й боязнь того дедалі більшого значення, якого я набув в українських частинах. Збагнувши це, я вийшов в іншу кімнату і тут-та-

ки написав рапорт про моє відчислення від командування корпусом”²⁸.

Це сталося 25 грудня (ст. ст.) 1917 р. Того самого дня Скоропадський поїхав до Білої Церкви здавати корпус генералові Гандзюку. Керівники Центральної Ради позбулися надто впливового генерала, не замислюючись над тим, як це могло відбитися на обороноздатності України напередодні більшовицької навали.

1-й Український корпус на той час лишався єдиним військовим з'єднанням у розпорядженні Центральної Ради. Повністю укомплектований і озброєний, він під командуванням Скоропадського був здатний сам-один розбити ті сили, які більшовики спромоглися кинути у свій перший наступ на Україну. Без Скоропадського корпус за місяць припинив своє існування, не зробивши жодного пострілу по ворогові. Це й прирєкло Україну на воєнну поразку.

Боячись людей Скоропадського навіть без самого генерала, генсекретаріат не пустив корпус у Київ. Його частини були розміщені у Вінниці, Білій Церкві, Фастові та Бердичеві. „Через таке розколення сил корпусу, серед моря анархії, меншала з дня на день його сила та боездатність. Під впливом загального безладдя падала дисципліна, і з кінця січня в корпусі було переведено мобілізацію”²⁹. З цього видно, чого була варт Центральна Рада як організатор національної оборони.

Скоропадський, здавши 29 грудня (ст. ст.) корпус, негайно повернувся до Києва, де розгорнув бурхливу діяльність. Його метою було створити антибільшовицький фронт без участі організаційно безсилої Центральної Ради. Розташувавшись у готелі „Універсал”, він спрямовував звідти роботу штабу вільного козацтва в Білій Церкві, гуртував навколо себе офіцерів, звільнених зі служби й

П.Скоропадський під час кавалерійських вправ. Репродукція з фотодокументів Національного архіву Канади. Публікується вперше

з військових частин, розміщених у Києві³⁰. До нього увесь час ішли люди. Серед них були головнокомандувач Західного фронту генерал Балувєв, інженер заводу „Арсенал” М.Ковенко, який з робітників-українців київських заводів і майстерень сформував 16 куренів вільного козацтва (400 вояків). Сам С.Петлюра, просив у Скоропадського козаків, щоб спинити більшовиків під Полтавою. Діячі старого режиму зверталися до нього з клопотанням хто про захист, хто про „місце”. У відповідь вони незмінно чули, що єдине місце, яке він може запропонувати, „це організувати з хліборобів надійні загони і з ними йти бити більшовиків”³¹.

Тільки С.Петлюра виконав цю пораду. Він сформував і очолив Гайдамацький кіш Слобідської України й таки бився в Полтаві після того, як на початку січня 1918 р. більшовики перейшли в генеральний наступ на Україну зі сходу та півночі.

2 і 3 січня (ст. ст.) 1918 р. Скоропадський вів переговори з голо-

вою французької військової місії генералом Ж.Табуї, аби той схилив до співпраці з українцями проти більшовиків сильний чехо-словацький корпус, сформований в Україні з полонених, а також польський корпус, розташований у Білорусі. Обидва корпуси перебували під впливом французької місії, яка їх фінансувала³². Командування обох корпусів відмовилося від пропозиції Скоропадського і в україно-російській війні зберігало нейтралітет.

„Для протидії більшовикам були війська не тільки українські, а й польські та чехо-словацькі, але не було ніякого об'єднання в діях, а головне – на чолі українських військ стояв Капкан, який абсолютно не міг упоратися з цим завданням. Я був переконаний, що коли не вживуть рішучих заходів, Київ буде

КРИМСЬКО-ТАТАРСЬКІ ФОРМУВАННЯ В СКЛАДІ ЗБРОЙНИХ СИЛ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

зайнятий більшовиками”, – писав пізніше Скоропадський³³.

Проте хоч яким нездалим командувачем виявив себе Капкан, головна причина слабкості УНР перед більшовицьким нападом полягала в безпорадності Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Вони не додумалися навіть до такого елементарного заходу, як проголошення універсалу із забов'язанням надати кожному, хто візьме участь у війні проти більшовиків, або його родині, в разі загибелі самого вояка, подвійного чи потрійного наділу землі в повну власність під час проведення запланованої земельної реформи, тобто розподілу поміщицьких, церковних і удільних (царських) земель. Це негайно дало б Центральній Раді тисячі вірних солдатів з фронтовим досвідом.

Без сильного війська Україна була безборонна. У політиці лідери Центральної Ради виявилися наївними людьми. Вони не одразу зрозуміли, що після встановлення в Росії більшовицької влади Україна стане жертвою червоної агресії. У справі створення власних збройних сил Центральна Рада показала цілковиту неспроможність. Її лідери не зуміли розвинути й закріпити могутнє національне піднесення українства влітку 1917 р., поривання українського народу до власної державності, зумовлене появою на світ самої Центральної Ради. Вони не розробили й не здійснили заходів для подолання більшовицької агітації в останні місяці того року й забезпечення Центральній Раді стабільного впливу серед мас, особливо серед солдатів-українців.

ПРИМІТКИ

¹ Історія українського війська: (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – С. 368.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Україн-

ських збройних сил. 1917 – 1921. – К., 1995. – С. 8.

³ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 р. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 64.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1959. – Т. 3. – С. 1099.

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 358.

⁹ Киевская мысль. – 1917. – 14 нояб.

¹⁰ Субтельний О. Історія України. – К., 1992. – С. 303.

¹¹ Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 10.

¹² Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 85.

¹³ Там само. – С. 84 – 92.

¹⁴ Там само. – С. 92.

¹⁵ Там само. – С. 93.

¹⁶ Історія українського війська. – С. 371.

¹⁷ Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 93.

* Авторська неточність. Загони більшовиків з Росії, про які йдеться, захопили Київ 27 січня (9 лютого н.ст.). Див.: Удовиченко О. Зазнач. праця. – С. 26.

¹⁸ Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 93, 94.

¹⁹ Там само. – С. 95.

²⁰ Там само. – С. 94.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 84.

²³ Історія українського війська. – С. 372.

²⁴ Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 98.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 99.

²⁷ Архів Радянської України. – 1932. – №1 – 2. – С. 57.

²⁸ Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 99 – 100.

²⁹ Історія українського війська. – С. 371.

³⁰ Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 101.

³¹ Там само. – С. 104.

³² Там само. – С. 103.

³³ Там само.

Статтю проілюстровано світлинами з фондів Центрального державного кінофотодоархіву України ім. Г.С.Пшеничного

Розв'язавши війну проти СРСР, військово-політичне керівництво Німеччини передбачало залучити до боротьби з більшовизмом місцеве населення окупованих земель. Особлива ставка робилася на неслов'янські народи Кавказу й Середньої Азії – з огляду на їхню географічне положення як периферії майбутньої німецької колоніальної імперії. Гітлер, який украй негативно ставився до використання слов'ян у війні на боці Німеччини, водночас не заперечував проти пропозиції представників вермахту й міністерства в справах окупованих східних територій щодо створення національних „східних” легіонів, передусім з мусульман¹.

У різних формах взяла участь у збройній боротьбі на боці Німеччини й частина кримсько-татарського народу.

Уже наприкінці вересня 1941 р., під час боїв на Перекопському перешийку, виявилася явна нелояльність кримських татар до радянської влади. Зокрема відомі випадки здачі в полон цілими групами по 150 – 200 кримських татар зі складу 172-ї, 320-ї і 321-ї стрілецьких дивізій Червоної армії і зголошення їх до командування німецьких військових частин для наступного використання як провідників та перекладачів².

11 листопада 1941 р. командування 11-ї армії вермахту видало першу власну інструкцію щодо формування на окупованій території Криму з місцевого населення „допоміжних команд” для охоронної служби. Згідно з інструкцією, ці команди мали створюватися виключно як під-

розділи вермахту, із залученням для контролю над ними частин СД. Чисельність особового складу їх чітко не визначалася. Волонтерів рекомендувалося набирати лише серед політично надійного місцевого населення, яке негативно ставилося до радянської влади (виключаючи членів ОУН). Заборонялося залучати засуджених за кримінальні злочини. Озброєння цих команд передбачалося обмежити дерев'яними й гумовими кийками (в окремих випадках – легкою стрілецькою зброєю). Зовнішньою ознакою належності до команд були лише білі нарукавні пов'язки з написом „На службі вермахту”³. Як виглядає, ця інструкція була спробою впорядкувати набір до польових частин „добровільних помічників” (Hiwi – Hilfswilligen). Підрозділи такого типу, створювані армійськими частинами в групі армій „Південь”, називалися допоміжними охоронними частинами (Hilfswachmannschaften).

Адміністративно Крим і Північна Таврія (включно з Херсоном та його околицями) ввійшла до райхскомісаріату „Україна” як Генеральна округа „Крим” (у деяких документах – „Таврида”), але повністю ці території так і не були передані під юрисдикцію цивільної адміністрації⁴. Генеральним комісаром став А. Фрауенфельдт – старий партієць і депутат райхстагу. Спочатку він пропонував заселити Крим тирольцями, „видаливши” всіх місцевих жителів, крім татар, яких передбачав використовувати як обслугу в приморських готелях. Але ознайо-

мившись з реаліями Східного фронту, відмовився від таких планів.

До адміністрації округи належав також відділ поліції і СД, підпорядкований не цивільній владі, а начальникові СС і поліції округи бригаденфюрерові СС фон Альвенслебе⁵. Безпосередня організація поліції та інших каральних органів покладалася на айнзацгрупу „Д” на чолі з СС-оберфюрером Олендорфом⁶. Основним завданням її було проведення „расових чисток”. Зокрема айнзацгрупа „Д” вчинила масові розстріли в рові поблизу Багерового, санаторіях Ялти, концтаборах „Дубки”, „Красний”. Приблизно 600 членів групи були набрані із загальних СС і військ СС, кримінальної та польової поліції, близько 400 зголосилися до неї як добровольці з місцевого населення (з них більш як 200 – кримські татари).

З осені 1941 р. на територіях райхскомісаріатів „Ост” і „Україна” почалося формування з місцевих добровольців підрозділів допоміжної поліції. Цим займалися як армія, так і СД. З листопада 1942 р. підрозділи, що були під юрисдикцією СД, дістали назву „Schutzmannschaft der Ordnungspolizei (Schuma)”. Частини Schuma поділялися на кілька категорій:

– Schutzmannschaft – Einzeldienst – поліція, яка підтримувала порядок у містах;

– Schutzmannschaft – Batallione – мобільні польові, будівельні, запасні батальйони та кавалерійські дивізії;

– Feuerschutzmannschaft – допоміжна пожежна охорона;

– Hilfschutzmannschaft – резервна допоміжна поліція, яка охороняла концтабори та виконувала інші функції;

– Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei – переважно підрозділи айнзацкоманд;

– Selbstschutz – місцеві загони самооборони.

Кожний шуцманшафт-батальйон, згідно з штатами, складався зі штабу й чотирьох рот по 124 бійці (в кожній роті – одна кулеметна й три піхотні чоти). Номінальна чисельність батальйону мала становити 501 особу, але фактично доходила до 700. Усі частини Schuma, сформовані на території райхскомісаріату „Україна”, вважалися „українськими”, хоч національний склад їх міг бути дуже неоднорідний. На службу до допоміжної поліції залучали місцевих жителів і добровольців з-поміж військовополонених віком від 10 до 50 років, зі шкільною освітою і без кримінального минулого⁷.

Міські й районні підрозділи поліції формували співробітники айнзацгрупи „Д” одразу після окупації відповідного населеного пункту Криму. Національний склад їх різнився залежно від місцевості, але найбільше було росіян, татар та вірменів. Наприклад, евпаторійська міська поліція складалася в основному з росіян і татар⁸, сімферопольська – головно з росіян, а от в Алушті переважали татари (начальником там був колишній продавець колгоспної крамниці Черман Сеїт Мемет). Феодосійська поліція являла собою справжній „інтернаціонал”, який очолював спочатку росіянин Шапошников, а згодом – вірмен Алтинтоп⁹. Майже не було татар у поліції Керчі. Поліцію Севастополя сформували в липні 1942 р. з сімферопольських і ялтинських поліцаїв. Крім того, в місто перекинули зведений загін СД на чолі з Яг’я Алієвим, сформований з татарських добровольців¹⁰.

Більшість цих формувань запламували себе масовими розправами над військовополоненими й місцевим населенням. Так, загін Алієва брав участь у „фільтраціях” полоне-

них і „розвантаженнях в’язниць” Севастополя і Ялти.

У листопаді 1941 р. в кримських селах почалося створення з місцевих жителів загонів самооборони (іноді використовувався термін „самоохорона”). Ініціаторами формування їх виступали місцеві німецькі й румунські коменданти, які не завжди додержували згаданих вище інструкцій, тож і легалізація цих загонів відбулася значно пізніше. Найперше загони самооборони створювалися в татарських селах гірського Криму. Бійцям видавали (всупереч інструкціям) трофейну зброю, вишкіл їх провадили німецькі й румунські інструктори – унтер-офіцери. Комплектували ці формування спочатку переважно татарами – дезертирами з Червоної армії. Найбільш боєздатними були татарські загони самооборони с. Ускут (с. Восгочне Советського району), с. Коляш (с. Водне Сімферопольського району) і с. Ені-Сала (с. Красноселівка Білогірського району). Жоден з них не налічував більш як 70 – 100 осіб. Нечисленність їх компенсувалася молодістю й певним досвідом бійців, здобутим під час служби в Червоній армії, і знанням місцевості. Високу боєздатність загонів самооборони визнавали радянські партизани, яким доводилося стикатися з ними в бою.

2 січня 1942 р. в штабі 11-ї армії вермахту відбулася нарада, на якій обговорювалися шляхи виконання директиви Головного командування щодо набору до польових частин вермахту й допоміжної поліції кримських татар, досвід співпраці з якими вже був нагромаджений. Реалізувати директиву доручили айнзацгрупі „Д”, що діяла під контролем абверу. Наступного дня в Сімферополі керівництво айнзацгрупи „Д” провело нараду з представниками шойно утвореного Татарського на-

ціонального комітету: головою Абдурашидовим, його заступником Кермечиклі та іншими. Йшлося про співробітництво в наборі татарських добровольців.

А вже 5 січня 1942 р. в Сімферополі відкрилося перше вербувальне бюро. Набір ішов протягом січня в 203 населених пунктах і 5 таборах військовополонених. По селах старости збирали татар, перед ними виступали представники татарського комітету й німецькі офіцери. Хоч ніякої національно-державницької пропаганди не велося, жодних обіцянок щодо повоєнної долі Криму не давалося, проте татари зголошувалися на боротьбу проти більшовизму. Всього тоді було набрано 9255 татар. Найбільше татарських добровольців дали: Карасубазарський район – 1000 осіб, Алуштинський – 728, Судацький район – 988, Миколаївський табір військовополонених – 2800 осіб¹¹.

На 29 січня 1942 р. айнзацгрупа „Д” приділила на службу до польових частин 11-ї армії 8684 татар. Ще 1632 татарські добровольці були зведені в 14 рот самооборони під командуванням німецьких офіцерів.

Всупереч інструкціям на чолі деяких підрозділів стояли командири з місцевих добровольців. Так, 6-ту роту в складі 175 осіб з часу її створення очолював обер-лейтенант Яблонський, який до війни працював трактористом у с. Соллар Карасубазарського району. Дезертувавши з Червоної армії, він вступив добровольцем до 11-ї армії вермахту, де заслужив чин обер-лейтенанта й Залізний хрест 2-го класу. За свідченням очевидців, Яблонський сформував свою роту з татар віком від 16 до 50 років, часом примушуючи служити в ній під погрозою розстрілу¹².

Кожна татарська рота самооборони складалася з трьох чот і налі-

чувала від 50 бійців (14-та рота, с. Коуш) до 175 (6-та рота, с. Бій-Елі, 10-та й 11-та роти, Ялта). Пізніше чисельність деяких рот збільшилася до 300 бійців.

Досить характерним для цих формувань є „бойовий шлях” 9-ї роти самооборони, що дислокувалася в с. Коуш (нині с. Шовковичне). На 29 січня 1942 р. вона мала у своєму складі 100 бійців, а на кінець червня того ж року чисельність її зросла до 345 осіб. Рота перетворила с. Коуш на укріплений пункт, успішно боролася проти партизанів. Заплямував себе цей підрозділ знищенням сусіднього села Лакі, коли загинули безневинні жінки й діти. Не обійшлося без бійців 9-ї роти й під час здійснення інших таких акцій – наприклад, 4 лютого 1942 р. в с. Чаїр.

У серпні 1942 р. начальник Генерального штабу Сухопутних військ підписав інструкцію № 8000/42 „Про використання допоміжних сил на Сході”, яка класифікувала всі добровольчі з’єднання за їхньою політичною надійністю та бойовими якостями. Кримські татари ввійшли в „елітну” першу групу разом з козаками й туркестанцями, визнаними за рівноправних соратників німців. Трохи раніше Гітлер, побачивши у великій кількості „східних добровольців” певну загрозу, видав наказ № 2-15 від 13 січня 1942 р., яким заборонив об’єднувати їх у частини, більші від батальйону¹³. У першій половині 1942 р. з татарських добровольців було сформовано шість Schuma-батальйонів (№ 147–152). Оскільки вони формувалися на території райхскомісаріату „Україна”, офіційно їх уважали за „українські”. Однак, це не були й суто татарські батальйони, бо в них служили також росіяни, українці, кримські німці, вірмени, болгари й навіть естонці (деякі з них обіймали командні посади). Відомо, що ко-

мандирами батальйонів були двоє татар – Я.Алієв і Раїмов¹⁴.

11 листопада 1942 р. німецьке командування відновило набір кримських татар до лав німецької армії „для використання в Криму”. Набір здійснював Мусульманський комітет, що мав осідок у Сімферополі на вул. Пушкіна, 14. До кінця того року зголосилося ще 3000 татарських добровольців¹⁵.

З кримськими татарами працював також абвер. На півострові з осені 1941 р. діяла абверкоманда-101, що вербувала з місцевих жителів і військовополонених курсантів для розвідшколи, а також добирала офіцерів-добровольців для служби у вермахті. У січні 1942 р. абверкоманду залучили до боротьби з кримськими партизанами, що викликало надзвичайне обурення керівництва й особового складу групи, але наказів довелось підкоритися¹⁶.

Протягом 1943 р. за проектами Управління генерального інспектора Східних військ Генеральний штаб провів ряд реформ, що стосувалися уточнення статусу й характеристики форм використання „східних добровольців”. Надзвичайно важливою була директива ОКГ від 29 травня 1943 р. №П/5000/43 „Місцеві допоміжні сили на Сході – добровольці”. Згідно з цим документом, малозрозумілий і принизливий термін „добровільний помічник” („Ніві”) замінявся терміном „доброволець”. Представників тюркських народів, зокрема кримських татар, заборонялося використовувати на допоміжних посадах у німецьких частинах, дозволялося використання їх тільки в складі окремих національних частин. Усі добровольці вважалися солдатами російської, української, кавказької і туркестанської визвольних армій, які, проте, існували лише номінально¹⁷.

У рамках заходів щодо збільшення „східних військ” майбутній го-

ловком ВПС Російської визвольної армії В.Мальцев у липні – серпні 1943 р. в Євпаторії сформував т.зв. каральний східний батальйон з кримських татар¹⁸.

Восени 1943 р. ОКВ видало наказ групі армій „А” про відведення військ з Кубанського плацдарму до Криму. У зв’язку з цим наказ передбачав будівництво на півострові оборонних споруд, для чого пропонувалося сформувати з цивільного населення шляхом примусового комплектування будівельні батальйони, у тому числі й жіночі¹⁹. У ці батальйони загнали до 10000 кримчан (з них щонайменше 2000 татар), багато з яких померло від непосильної праці та виснаження²⁰.

На початку 1944 р. командував 17-ї армії генерал-полковник Е.Єнеке наказав розпочати заходи для створення на півострові місцевого напівавтономного уряду, що мало за його задумом сприяти зміцненню німецького запілля. Уряд планувалося сформувати на базі існуючих національних татарських комітетів і передати йому керівництво місцевими органами цивільної влади, допоміжною поліцією та самообороною. Уже на стадії обговорення проекту військового командування зіткнулося з негативною реакцією кримсько-татарського відділу Східного міністерства, Кримського бюро РСГА (Головного управління імперської безпеки) та місцевих мусульманських комітетів, і справа з урядом не дістала продовження. У той час перспектива повернення радянських військ до Криму була очевидною, тому навіть провідники місцевих татарських комітетів прагнули не перебирати влади над поліційними силами, а готуватися до евакуації.

Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр., коли Червона армія стояла вже на порозі Криму, спостері-

гається масовий перехід добровольців на бік радянських партизанів. Так, у перших числах листопада 1943 р. гарнізон Коуша перебив офіцерів і в повному складі перейшов до Південного партизанського з’єднання. У березні наступного року до партизанів того ж з’єднання перекинувся навіть майор Раїмов разом зі своїм батальйоном. Невдовзі штаб партизанського руху наказав ізольовати Раїмова та його найближче оточення й переправити їх на Велику землю, а його батальйон роззброїти, що й було виконано²¹. З перекинчиків, що покинули татарські роти самооборони, було сформовано 7-й, 8-й і 10-й партизанські загони²².

Перебігали на бік партизанів і кримські татари з суто німецьких частин. У списках лише одного партизанського з’єднання – 2-ї бригади ім. Леніна, що діяла на Вінниччині, налічувалося 12 кримських татар, які до жовтня 1943 р. служили в одному з німецьких піхотних полків²³.

У квітні 1944 р., коли розпочався наступ радянських військ у Криму, німецьке командування кинуло в бій останні резерви, серед них і татарські підрозділи. Так, 13 квітня поблизу станції Іслам-Терек частинам 11-го гвардійського стрілецького корпусу протистояли три татарські батальйони допоміжної поліції, які були розбиті. Тоді в полон потрапило близько 800 татарських добровольців²⁴.

Хоча ще наприкінці 1943 р. кримський відділ Східного міністерства обіцяв татарам поголовну евакуацію, але цього в повному обсязі не було зроблено. Навіть серед тих, кому вдалося покинути Крим, чимало потім загинуло. Відомі, зокрема, випадки, коли нацисти розстрілювали татар, уважаючи їх за євреїв (через мусульманський обряд обрізання, аналогічний юдейському)²⁵.

Близько 500 кримських татар у 1944 р. ввійшли до складу 35-ї поліційної дивізії військ СС. Після капітуляції її наприкінці війни ці добровольці потрапили до американського полону²⁶.

Частина евакуйованих з Кримського півострова татарських добровольців включили до запасного батальйону Волзько-Татарського легіону, що дислокувався в Північно-Західній Франції. На початку 1945 р. американські війська взяли в полон близько півтисячі кримських татар з цього підрозділу в м. Ле-Пуї²⁷.

Кількасот татарських юнаків, евакуйованих на початку 1944 р. до Німеччини, були зараховані там до допоміжної служби протиповітряної оборони²⁸.

У червні 1944 р. рештки татарських поліційних підрозділів звели в трибатальйонний Татарський гірсько-егерський полк СС. Протягом місяця після кількох операцій полк був переміщений з румунської території до Угорщини. 8 липня 1944 р. його переформували в Татарську гірсько-егерську бригаду військ СС № 1 (Tatarische Gebirgsjäger Brigade der Waffen SS) чисельністю 2500 бійців під командуванням СС-штандартенфюрера Фортенбах²⁹. 31 грудня 1944 р. бригаду розформували, а її особовий склад передали Східнотюркському з'єднанню СС (Osttürkischer Waffenverband) як бойову групу „Крим“ (2 піхотні батальйони й 1 кінна сотня)³⁰. Одним з командирів бойової групи „Крим“ був ваффен-унтерштурмфюрер Даїрський, якого після поранення призначили офіцером зв'язку між Головним управлінням військ СС, Тюркським з'єднанням і Кримським бюро.

Внаслідок великих втрат у боях чисельність татарських добровольців значно зменшилась. У березні 1945 р. їх було зведено в окремий підрозділ у складі Азербайджанської бойової групи.

Переважна частина кримських татар, які служили в німецьких збройних силах і потрапили в полон до англійців чи американців, були передані СРСР відповідно до ялтинських угод. Відомо, що близько 250 кримських татар просили репатріювати їх до Туреччини, але британське міністерство закордонних справ ігнорувало це прохання³¹.

Після примусової репатріації до Радянського Союзу більшість татарських добровольців на прискорених судових процесах дістали вирoki від 5 до 25 років позбавлення волі. Але й після відбуття покарання вони не змогли повернутися на історичну батьківщину – увесь їхній народ був депортований до Середньої Азії.

Загальну кількість кримських татар, які зі зброєю в руках боролися на боці Німеччини, різні дослідники опінують від 10 до 30 тисяч осіб³². Це порівняно велике число можна пояснити масово поширеним у середовищі кримських татар негативним ставленням до радянської влади, спричиненим передусім придушенням національно-державницьких прагнень цього народу, утисками мусульман, розгорнутою в Криму русифікацією, репресіями 30-х рр. Прихід німців в одних зродив надію на відновлення татарської державності, а других поставив перед вибором: співпрацювати з окупаційною владою чи загинути.

Воєнні успіхи татарських підрозділів були досить скромні, хоч у боях на своїй батьківщині вони загалом відзначалися стійкістю. Їхній бойовий ентузіазм занепадав з відступом з Криму, коли було втрачено останні національно-державницькі надії. Німці не довіряли кримським татарам командування окремими частинами, не кажучи вже про з'єднання. Порівняно навіть з іншими східними добровольчими підрозділами майже непомітним було служ-

бове зростання їхніх командирів (немає відомостей про надання їм генеральських чинів, а факти присвоєння офіцерських – поодинокі)³³.

З поверненням радянської влади до Криму факти колаборації частини кримських татар було використано як привід для розгортання репресій, і, згідно з принципом колективної відповідальності, цілий народ злочинно виселено з його батьківщини.

ПРИМІТКИ

¹ Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939 – 1945: Восточные легионы и казачьи части в вермахте. – Москва, 1999. – С. 3 – 5.

² Jurado C.C., Lyles K. Foreign Volunteers of the Wehrmacht. – London, 1983. – P. 11.

³ Білас І. Репресивно-каральна система на Україні. 1917 – 1953; У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 280.

⁴ Косиш В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 159.

⁵ Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С. 229.

⁶ Чуб М.И. Так было. – Симферополь, 1980. – С. 117.

⁷ Abbot P., Thomas N. Partisan Warfare 1941 – 1945. – London, 1983. – P. 14.

⁸ Яковлев В. Преступления, борьба, возмездие. – Симферополь, 1961. – С. 77.

⁹ Симонов К. Последняя ночь // Город 25 веков. – Симферополь, 1971. – С. 202.

¹⁰ Козлов И. В крымском подполье. – Москва, 1954. – С. 354.

¹¹ Крымско-татарские формирования: документы Рейха свидетельствуют // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 3. – С. 89 – 95.

¹² Генов И. Дневник партизана. – Симферополь, 1963. – С. 108.

¹³ Казанцев А. Третья сила. – Москва, 1994. – С. 92.

¹⁴ Катушев А.Ф., Опкоков В.Г. Движение, которого не было, или История власовского предательства // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 45 – 51.

¹⁵ Окупаційний режим в Криму. 1941 – 1944 рр.: За матеріалами преси окупаційної влади. – Симферополь, 1996. – С. 53.

¹⁶ Ямпольский В.П. У предательства нет срока давности // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 6. – С. 36.

¹⁷ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. – Москва, 1996. – С. 208.

¹⁸ Колесник А. Грехопадение: Генерал Власов и его окружение. – Х., 1991. – С. 185 – 186.

¹⁹ Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – Москва, 1976. – С. 527.

²⁰ Гунчак Т. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – № 9. – С. 13.

²¹ Шамко Е.Н. Дорогами крымских партизан. – Симферополь, 1976. – С. 50 – 51.

²² Македонский М. Пламя над Крымом: Воспоминания командира южного соединения партизанских отрядов. – Симферополь, 1963. – С. 52.

²³ Державний архів Вінницької області. – Ф. 425. – Оп. 5. – Спр. 497. – Арк. 77 – 90.

²⁴ Крым: Памятники славы и бессмертия. – Симферополь, 1985. – С. 161.

²⁵ Окупаційний режим в Криму. 1941 – 1944 рр. – С. 30.

²⁶ Windrow M., Burn J. The Waffen SS. – London, 1983. – P. 15.

²⁷ Ямпольский В.П. Мусульманская плаха для России // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 5. – С. 24 – 31.

²⁸ Особистий архів голови Спілки колишніх воєнків 4-ї і 35-ї поліційних дивізій СС Вернера Ошассека (Werner Oschassek). Дюссельдорф (ФРН).

²⁹ Kletmann K.G. Die Waffen SS in Dokumentation. – Jena, 1965. – S. 373.

³⁰ Grünberg K. SS – czarna gwardia Hitlera. – Warszawa, 1984. – S. 426.

³¹ Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. – С. 224.

³² Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939 – 1945: Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – Москва, 2000. – С. 6.

³³ Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. – Москва, 1987. – С. 127 – 189.

Олександр КУЧЕРУК

ДЕРЖАВА БЕЗ АРМІЇ

(до 100-річчя народного комісара оборони УРСР Василя Герасименка)

Доля Другої світової війни вирішувалася в Україні. Якись сподівання на можливість відновлення самостійної української держави в тій чи іншій формі, що виникли були в національно орієнтованих колах на початку війни, швидко розвіялися. Німецький окупаційний режим аж ніяк не сприяв „любви” до нового окупанта, порівняно з яким сталінська система для колишніх громадян УРСР, тобто переважної більшості українців, що жили на своїх етнічних землях, була „нормальним життям”. Після Сталінградської битви гітлерівська військова машина спинилася у просуванні на Схід. Вислід війни багато в чому залежав від того, кого підтримає прифронтове заплілля і, зокрема, Україна, хто зможе прихилити на свій бік українців. Сталін це добре розумів, розуміли це і в оточенні Гітлера. Так, у травні 1943 р. вкотре на нараді в нього розглядалося питання політики щодо України. Перемогла точка зору групи Гімлера й керівника райсхкомісаріату Україна Е.Коха. Гітлер однозначно висловився за збереження жорстокого окупаційного режиму, що мав забезпечувати надходження до Німеччини продовольства й робочої сили.

Для повернення на свій бік українців німці обмежилися лише деякими заходами, переважно на місцевому рівні. Найголоснішою справою стало формування навесні 1943 р. української добровільної дивізії „Галичина” в складі військ СС. З розрізнених „східних” батальйонів утворено Українське визвольне військо (УВВ). Щоб якось приглушити незадоволення населення, передусім примусовим вивезенням людей на роботи до Німеччини, обіцяно розформування колгоспів,

що під німецькою окупацією існували під зміненою назвою громадських господарств. Найперш оголошено про початок передачі землі в приватну власність.

Тим часом Сталін розгорнув велику пропагандивну кампанію. Стосовно Україні стали вживати означення „національна суверенна українська держава у формі Української РСР”. Восени 1943 р. замінено „географічні” назви фронтів на 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські. Тоді ж засновано державну нагороду – орден Богдана Хмельницького трьох ступенів. До речі, це єдиний радянський орден, напис на знаку якого зроблено не російською мовою (у даному разі українською).

В умовах певного послаблення партійного тиску з’явилися літературні твори й історичні праці з українськими патріотичними мотивами. Зокрема В.Сосяра 1944 року опублікував вірш „Любіть Україну”, пізніше відзначений, разом з іншими його творами, Сталінською премією.

У той же час між урядами країн антигітлерівської коаліції активізувалися контакти й переговори в справі повоєнного устрою, зокрема розпочалися попередні заходи щодо утворення Організації Об’єднаних Націй. На переговорах серед іншого вирішувалося, які країни зможуть стати країнами-засновницями й країнами-учасницями ООН. Спроби Сталіна внести до списку майбутніх членів ООН усі союзні республіки не вдалися, він домогся визнання в такій ролі – поруч з СРСР – лише Української і Білоруської РСР. (Питання про російську союзну республіку навіть не ставилося.)

Для надання союзним республікам ознак державності було вирішено внести деякі зміни й доповнен-

ня до їхніх конституцій і Конституції СРСР. Уже в січні 1944 р. пленум ЦК ВКП(б) (це був єдиний випадок проведення пленуму за час радянсько-німецької війни) розглянув питання про розширення прав союзних республік у галузі оборони й зовнішніх зносин. Потім рішенням сесії Верховної ради СРСР внесено зміни до Конституції СРСР, згідно з якими загальносоюзні наркомати оборони й закордонних справ перетворено на союзно-республіканські. Одночасно Головою Ради Народних Комісарів УРСР замість українця Л.Корнійця президія Верховної Ради УРСР призначила росіянина М.Хрущова. Рада ухвалила указ про створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. Цей наркомат очолив письменник О.Корнійчук. Щоправда, М.Хрущов уже 13 липня того ж року замінив його на старого більшовика Д.Мануїльського.

Указом президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР призначено члена ЦК КП(б)У, депутата Верховної Ради СРСР генерал-лейтенанта Василя Герасименка. Указ, так би мовити, легалізував рішення про це, прийняте напередодні Ставкою верховного головнокомандування й Державним комітетом оборони (обидва органи очолював Й.Сталін). Зауважимо, що в інших союзних республіках наркомів оборони, на відміну від наркомів закордонних справ, призначено не було.

Народився Василь Герасименко 11 квітня 1900 р. (за ст. ст.) на Черкащині, в селі Велика Бурімка (нині Чорнобаївського району Черкаської області). За відомостями, поданими в автобіографії, що зберігається в особовій справі В.Герасименка в архіві Київського військового комітату, його мати була з наймичок, а батько – місцевим незаможним господарем. Проте ставитися до таких відомостей треба із застереженням, бо ж у радянський час пролетарське походження із зрозумілих причин „присвоювалося”. Далі, за автобіографією, В.Герасименко в дев’яти-

Генерал В.Герасименко

річному віці разом з матір’ю переїхав до родичів на Кубань, у станицю Березанську. Там 1912 року закінчив сільську школу, потім двокласне міське училище ім. Герасима Шкіля в Катеринодарі.

Події революційних років кінець кінцем привели його до Червоної армії, в 1-й революційний батальйон ім. Сорокіна. Зрозуміло, що коли б він воював у складі українського, кубанського чи білогвардійського війська, то про це в автобіографії не зазначав би. Вищу військову освіту здобував у Військовій академії імені М.Фрунзе в Москві, яку закінчив 1931 року. В цей час він одружується з Євгенією Красковською.

Неабиякі здібності сприяли йому в досить швидкому службовому просуванні. У 1938 р. він стає заступником командувача, а через кілька місяців – у званні генерал-майора – командувачем Київського військового округу. 1940 року йому надано звання генерал-лейтенанта й призначено командувати Приволзьким військовим округом.

З початком німецько-радянської війни недовго (липень – жовтень 1941 р.) командує 21-ю армією Центрального фронту, потім його переводять на якийсь місяць на посаду помічника начальника тилу збройних сил, а наприкінці року – командувача Сталінградського військового округу. Протягом січня 1942 – листопада 1943 р. В.Герасименко командує 28-ю армією (на цей час припадають найпотужніші спроби німців просунути від Волги до Кавказу). Брав участь у визволенні Сходу України.

У січні 1944 р. командарма призначають командувачем відновленого Харківського військового округу. 10 березня він дістає нове призначення – на посаду командувача Київського військового округу, а 11 березня, як уже зазначалося, стає одночасно й наркомом оборони УРСР. Тоді ходили чутки, що на цю посаду планувалося затвердити С.Ковпака. Про призначення С.Ковпака як доконаний факт (щоправда, не підтверджений документально) пише О.Субтельний у своїй праці „Україна. Історія”, випущеній кількома виданнями англійською і українською мовами.

Дослідники припускають, що своїм призначенням В.Герасименко певною мірою зобов'язаний М.Хрущову, з яким був добре знайомий ще з довоєнних часів.

Новопризначений нарком одразу ж узявся за розроблення структури наркомату, підготовку штатного розпису тощо. Передбачалося створення Генерального штабу Червоної армії УРСР, політичного управління, а також контррозвідки. Рада Народних Комісарів УРСР уже в березні затвердила поданий наркомом проект структури наркомату. Проте справа далеко не пішла. В Україні тоді було чотири військові округи, які, згідно з розробленим у Москві положенням про республіканські наркомати оборони, опинилися в подвійному підпорядкуванні, причому більшість повноважень центр залишив за собою, а республіканський наркомат мав виконувати другорядні функції.

Такий стан, звичайно, не задовольняв ні наркома В.Герасименка, ні М.Хрущова, вони підготували власний проект положення про український наркомат оборони, яким передбачалося, що наркомові оборони УРСР підпорядковуються всі війська й місцеві органи військового управління на території УРСР, за винятком військ діючої армії і резерву Ставки верховного головнокомандування. Нарком повинен був керувати всією діяльністю військ округів, до його компетенції мало належати створення республіканських військових формувань тощо.

Проект положення про республіканський наркомат оборони В.Герасименка й М.Хрущова був значно досконаліший за проект центру, розвивав відповідні положення Конституції УРСР. Проте Сталін не давав остаточної відповіді, і невизначеність тривала. Реально В.Герасименко керував лише військами Київського військового округу, хоч республіканські й місцеві органи влади весь час вдавалися до наркома й наркомату в різноманітних справах, які потребували вирішення по всій території України. Нарком, не маючи влади над іншими військовими округами, навесні 1945 р. вчерегове листовно звертається до Сталіна й просить урешті прийняти рішення про статус і права Наркомату оборони УРСР. До цього спонукав і досить скрутний фінансовий стан наркомату – він не мав власного бюджету й фінансувався з Москви на розсуд військових чиновників центру.

З думкою про перспективу В.Герасименко дав завдання головному архітекторові Києва розробити проект нового великого будинку наркомату оборони. Нагадаємо, що тоді наркомат і штаб Київського військового округу перебували в одному будинку на початку Повітрофлотського проспекту, де нині міститься Міністерство оборони України.

Зрозуміло, захищувати В.Герасименка до українських самостійників було б перебільшенням, проте говорити про патріотизм його як

українця є всі підстави. В анкетах він зазначав, що володіє українською мовою, не була вона чужою і в його родині. Розповідають, що генерал полубляв театр, літературу, у нього вдома гостювали українські актори, письменники. Доки була змога, на службі він користувався українською мовою. Через його українство траплялися непорозуміння з російськими генералами, особливо неприязно ставився до В.Герасименка маршал Конев.

13 листопада 1945 р. рішенням Сталіна, як Верховного головнокомандувача Збройних Сил СРСР, генерал-лейтенанта В.Герасименка звільнено з посади наркома оборони УРСР та командувача Київського військового округу й переведено до Риги, де розташовувалося командування Прибалтійського військового округу. Там він служив на посаді заступника командувача округу – спочатку зі стройової частини, потім з військово-навчальних закладів.

Новопризначений командувач Київського військового округу генерал-полковник А.Гречко не став наркомом оборони УРСР, посада залишалася вакантною.

Зняття з посади наркома оборони УРСР В.Герасименка означало фактичну ліквідацію наркомату. Сталося це незабаром після того, як 24 жовтня набрав чинності Статут ООН і УРСР утвердилася як країна-засновниця й член цієї міжнародної організації. Позірна демонстрація суверенності УРСР була вже не потрібна.

У Ризі В.Герасименко пробув до лютого 1947 р., відтак його послали на перепідготовку на Вищі академічні курси при військовій академії ім. Ворошилова. З травня 1949 р., після закінчення курсів, він знову в Ризі. У вересні 1953 р. звільнений у запас за станом здоров'я. Повертається в Київ, де мешкає з родиною до смерті, що настала 13 лютого 1961 р. Поховано його в Києві на Лук'янівському військовому цвинтарі.

Наркомат, а згодом Міністерство оборони УРСР далі існувало на

папері, точніше – рядком у Конституції УРСР, аж до 1978 р. У новій Конституції Міністерство оборони вже не фігурувало.

Коли заглянути в радянські енциклопедичні видання, то, скажімо, в Радянській енциклопедії історії України (1969, т. 1) в гаслі про В.Герасименка не згадано, що він був наркомом оборони УРСР, натомість у другому виданні Української радянської енциклопедії (1978, т. 2) про це вже сказано. Загалом у радянський період воліли замовчувати, що УРСР у 1944 – 1945 рр. мала свого наркома оборони. Не було портрета В.Герасименка в музейних експозиціях. Дивно, але немає його і нині. Приклад тому Національні музеї історії України і вітчизняної війни в Києві.

Свого часу партійні чиновники не дали дозволу написати на надгробку В.Герасименка, що тут похований не лише генерал, а й нарком оборони УРСР. Так і досі лишилося.

Щойно 1991 року в п'ятому номері „Українського історичного журналу” з'явилася розвідка В.Гриновича „Творення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри”, написана на основі великого масиву документів з московських і київських архівів. Це була фактично перша ґрунтовна публікація, в якій розглянуто діяльність В.Герасименка як наркома оборони УРСР. Згодом ця тема дістала висвітлення в працях з історії українського війська. Дослідники разом з військовою студією „Час Ч” підготували й показали теленарис про В.Герасименка. Оце, здається, наразі все.

Наприкінці 2000 року з ініціативи автора цієї статті Інститут історії України НАНУ звернувся до Міністерства оборони України з кількома пропозиціями гідно вшанувати пам'ять В.Герасименка, на що з міністерства надійшла відповідь – грошей немає, нині реально лише доповнити напис на надгробку. Хоча б так.

Георгій ЖИВИЦЯ

ТО БУВ ЧАС НАПРУЖЕНИЙ І ВІДПОВІДАЛЬНИЙ...

13 вересня 1991 р. Верховна Рада України затвердила командувача Повітряної армії генерала К.П.Морозова Міністром оборони України. Отже, незалежна Україна офіційно підтвердила свою рішучість будувати власні збройні сили. Я в цей час працював у Москві в Генеральному штабі Збройних Сил Радянського Союзу. Міністр оборони СРСР маршал Є.І.Шапошников викликав мене і сказав: „Ідь у відрядження на Україну. Розберися там. І дивись, щоб у Києві дров не наламали!” У Генеральному штабі панувала думка, що хоч у республіках і створено міністерства оборони, але за будь-яких умов повинні залишатися єдині збройні сили і єдиний Генеральний штаб – звичайно, в Москві. Допускалося найбільше, що український міністр командуватиме тільки військами Цивільної оборони і Національною гвардією.

Другого дня я отримав документи на відрядження, а 15 вересня був уже в Києві. Костянтин Петрович знав про мій приїзд від маршала Є.І.Шапошникова. Під час зустрічі ми порозумілися. Я передав думку Генерального штабу й висловив свій погляд. Я твердо вирішив, що буду підтримувати не Москву, а Київ. Такого від мене не чекали в Москві й, очевидно, не міг сподіватися український міністр. Костянтин Петрович попросив письмово обґрунтувати концепцію створення майбутніх Збройних Сил України.

За кілька днів я подав свої пропозиції. Думки наші збігалися: всі збройні сили, вся військова техніка, що є на українській території, має належати Україні. К.П.Морозов

схвально поставився до мого письмового обґрунтування й передав його на розгляд до комісії Верховної Ради, яку очолював В.В.Дурдинець.

Це тепер легко говорити: „Збройні Сили України”. А тоді ці слова у декого в Москві викликали гнів, а то й лють. „Міністр оборони України” звучало гордо для українців, але там, звідки мене прислали, це сприймалося щонайменше з роздратованям. Часто дзвонили й перепитували, що я там роблю, як ідуть справи, чого не звітую.

Справи посувалися швидко і дуже успішно, але не на користь Москви. Костянтин Петрович, я та ще кілька генералів і офіцерів, що ризикували сміливістю думок, збиралися, радилися, обговорювали створення Міністерства оборони й реформування військ. Я мав добру професійну підготовку: в Генеральному штабі в Москві займався оперативно-стратегічними питаннями, пов'язаними з розробкою структури збройних сил. Ці мої знання дуже придалися тепер, і В.В.Дурдинець офіційно запросив мене працювати над створенням Збройних Сил України.

З походження я українець. Батько загинув на війні, мати з дітьми, сестрами й братом була виселена з півдня України, бо село, де ми жили, попадало під затоплення штучним морем.

Народився я в дорозі з України до Грузії, тому й записали, що „руський”. Лише до семи років розмовляв рідною. А вже в школі в порту Поті мене били за мою „хохлацьку мову”. Отже, за паспортом був росіянином. Тепер це викликало недо-

віру в українців і зроджувало певні надії в росіян. Та я зробив свій вибір.

Голова Верховної Ради України Л.М.Кравчук письмово запросив мене з Генерального штабу для служби в Україну. Коли я погодився на це, в Москві зчинився галас. Мене оголосили ворогом номер один, у пресі було багато гнівних статей. Адже в той час діяв принцип „Хто не з нами, той проти нас”. Але мені вже було не до думки про себе – почалася велика, історичної ваги робота щодо створення Збройних Сил України.

Верховна Рада виділила нам кілька кімнат на Банковій, де розмістилась приймальня Міністра оборони. Там кипіла напружена праця. Я очолив штаб. Кілька генералів і офіцерів удень і вночі працювали зі мною над планом реформування війська. Протягом місяця ми змогли багато зробити, і в жовтні – листопаді Верховна Рада розглянула й затвердила запропонований нами план реформування війська, організації Міністерства оборони, а також майбутній склад і чисельність Збройних Сил України.

Одночасно довелося докладати багато зусиль, уживати різноманітних заходів для збереження наявної техніки і зброї. Росія і проросійські настроєні генерали та офіцери намагалися вивезти з території України військову техніку і зброю будь-яким шляхом. Точилася постійна боротьба за виконання постанови Верховної Ради України, яка проголошувала власністю України все, що є на території України. Та постановою, але коли округи, Чорноморський флот, далека авіація, ракетні війська і далі підпорядковані Москві, коли військовий одержує платню від Москви, планує служити в Росії, коли залізниця належить Москві, коли літаки перелітають не визначені ще кордони, то це не так легко вдавалося робити.

Генерал-лейтенант Г.В.Живиця.
1992 р.

Обидві руки були зайняті: одна – творенням, а друга – збереженням. Багато й плідно працювали всі. А нам з Костянтином Петровичем часто не вистачало часу на сон.

У грудні ми переїхали з Банкової на Повітрофлотський проспект, розмістили свій штаб у приміщенні Київського військового округу. Почалося прийняття присяги на вірність українському народові. Міністр присягав у залі Верховної Ради, я – в штабі перед усіма офіцерами. А присягнувши самі, ми почали приймати присягу в інших. Але не всі командувачі, хоч як прикро, погодилися присягати народові України. Були й такі, що зволікали, роздумували. Цим вони ускладнювали нашу роботу. Доводилось знімати з посад вороже настроєних до України і шукати на ці посади тих, хто вже прийняв присягу. І офіцери, і рядові – всі підлягали одному закону. Приємно згадати, що генерали В.Г.Радецький, М.А.Лопатін,

Нарада з підбиття підсумків розвитку і підготовки Збройних Сил України в 1992 р. У президії зліва направо: генерал-майор В.Мулява, генерал-лейтенант А.Лопата, генерал-лейтенант Г.Жилиця, Президент України Л.Кравчук, Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов, Голова Верховної Ради України І.Плющ, генерал-полковник І.Біжан, генерал-лейтенант І.Олійник. Грудень 1992 р.

В.П.Панкратов, А.В.Паламарчук, адмірал Б.Б.Кожин присяглися не вагаючись, одразу після затвердження тексту присяги.

У приміщенні Київського військового округу (уже колишнього, від якого лишилася оперативна група) наприкінці 1991 р. було сформовано Головний штаб Збройних Сил України, а в першій половині наступного, 1992 р. – Штаб тилу, Штаб озброєння, Управління кадрів, Договірноправове управління, Управління освіти та інші.

Слід відзначити особливо важливу в той час роботу Управління кадрів, адже кожного солдата, офіцера, генерала – всіх треба було документально оформити, тобто зарахувати до складу ЗСУ і призначити на посаду.

На базі ще двох округів, які існували тоді в Україні, постали опера-

тивні командування: Південне і Західне. Було сформовано Військово-повітряні сили зі штабом у Вінниці, Протиповітряну оборону зі штабом у Києві, а також Військово-Морські сили зі штабом у Севастополі.

Після створення всіх необхідних структур Міністерства оборони України можна було самостійно вирішувати інші справи. Москва не могла вже керувати військами на території України без відома нашого міністерства. Саме тоді особливо загострилися всі конфлікти між міністерствами Росії і України. У Москві ніяк не хотіли змиритися з тим, що Україна самостійно вирішує всі військові справи.

Настав час, який я називаю „перерізання пуповини”. Уже всі прямі зв'язки були перервані, усі дзвінки з Москви йшли лише через вузол зв'язку Міністерства оборони Украї-

Підписання угоди з Польщею. На передньому плані Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов і Міністр національної оборони Польщі Я.Онишкевич. 1992 р.

ни. В цьому була велика заслуга наших зв'язківців на чолі з генералом В.Самойленком. Саме вони за короткий час створили систему управління Збройними Силами України. Відтепер усі переміщення військової техніки, авіапольоти контролювалися через українське міністерство.

З припиненням прямих зв'язків Чорноморський флот використовував корабельний зв'язок. Адмірал Касатонов виражав гнівний протест. У пресі з'явилися критичні статті генерала армії Росії П.С.Грачова. Сам він приїздив у Київ умовляти нас відмовитися від нашої позиції.

На мою думку, коли ми замінювали командувачів, які були проти України, то варто було таким чином підпорядкувати й Чорноморський флот. Але цього не зробили і час було втрачено. А тоді Росія мусила займатися своїми внутрішніми політичними справами і їй було не до Криму. То вже згодом Москва

почала слати своїх емісарів, РДК* організували, яке почало влаштовувати мітинги й протести. Конфлікт переріс у велику політичну проблему, що пізніше змусило ділити флот і здати Севастополь в оренду.

Часто політики некомпетентно втручалися у військові справи. Часто військовикам не довіряли, натякаючи, що вони можуть спровокувати збройний конфлікт. Ще дехто не уявляв себе без імперії. Синдром страху парализував волю політичних діячів, і замість рішучої дії й підтримки нам пропонували обережність. Мовляв, треба ще почекати, що скажуть, побачимо, що думають там, у Москві.

Добре, що з самого початку наш міністр зайняв позицію рішучу: все військо майно, всі збройні сили, що є на території України, – для України! Чорноморський флот теж! Та багато хто з командного складу й

* „Республиканское движение Крыма”. – *Ред.*

надалі радився з Москвою. Тому чимало рішень, які ми приймали, були відомі в Росії раніше, ніж їх встигали втілити в Україні. Усе це давало можливість, особливо в Севастополі, залакувати офіцерів, збирати мітинги, організовувати пресу.

Голова Верховної Ради Криму Багров мав сепаратистські ідеї: відокремлення Криму й створення власних збройних сил. Ці ідеї Москва радо підтримувала. Пригадаймо кількадеденну напругу, демонстрації з приводу зняття з посади командувача Кримським корпусом генерала Кузнецова, котрий уже бачив себе міністром оборони Криму. Коли ми про це дізналися, то вирішили негайно Кузнецова зняти з посади, а замість нього призначити генерала Палія, який уже прийняв присягу і чесно служив Україні. З наказом міністра я прибув у штаб Кримського корпусу. Зразу пролунав дзвінок від Багрова. Він просив не оголошувати наказу до з'ясування справи з Києвом. Я знав, що затримка може ускладнити ситуацію, тому зібрав офіцерів, зачитав наказ і роззброїв генерала Кузнецова. Той оголосив голодівку, заводії з РДК організували демонстрацію біля штабу корпусу. Преса здійняла галас. Москва висловлювала протести. Написи „Паршивий пес Кравчука Живиця – геть з Криму!” мене переслідували по всьому Сімферополю, летіло й каміння в мою машину, що була без будь-якої охорони.

Це лише один епізод з буднів творення Збройних Сил. То був час напружений і відповідальний, час рішучих звершень і історичних подій. По 18 годин на добу доводилося працювати в міністерстві й у відрядженнях.

Слід нагадати, що саме в цей час нас визнавали у світі. Вже було підписано багато договорів про співпрацю з країнами Європи, з Америкою, ООН. Був сформований і ніс

бойову службу в Сараєві український миротворчий батальйон. Був укомплектований штат міністерства. Тільки одна посада – начальника Головного штабу лишалася вільною. Обов'язки начальника Головного штабу виконував я протягом двох років.

Наші стосунки з міністром К.П.Морозовим були ділові і творчі – працювали в згоді. Морозов умів керувати, радив, а в разі потреби діяв рішуче, приймав тверді рішення. Ми обидва мали сміливість брати на себе відповідальність. Тільки мені випала штабна робота, а міністр, крім іншого, повинен був ще й контактувати з політиками, які, на жаль, його часто підводили.

Ворогів у нас було більше, ніж друзів. Не раз, не двічі на ділі нас провокували ті, хто на словах був щирий і вірний. Московські вороги займали ясну позицію, а от місцеві, „свої” часто вели не зовсім зрозумілу для нас гру, втягуючи в інтриги навіть Президента. Пригадую, скільки галасу було через директиву Головного штабу, яка дозволяла 100 татарам служити в Криму в будівельних частинах. Передбачалося, що вони здобудуть в армії будівельні професії, такі потрібні кримським татарам, що поверталися на батьківщину.

Л.М.Кравчук, тоді вже Президент, довірившись Голові Верховної Ради Криму, який звинуватив мене, що я створюю татарську армію в Криму, висловив мені догану, ще й обізвав ворогом. Тільки згодом, коли все з'ясувалося, мені поспівчували. Отак у Москві мене оголосили „ворогом номер один” (сам П.С.Грачов, уже міністр, сформулював таке означення), а тут чекала недовіра на кожному кроці, бо я „генерал московський”.

А ще було, коли розробляли статуту й нову форму, деякі депутати бачили наше військо в шароварах,

Г.В.Живиця передає до фондів Центрального музею Збройних Сил України особисті речі. Червень 2000 р.

пропонували запровадити козацькі звання „сотник”, „хорунжий”, „кошовий отаман” тощо, давні назви військового одягу. Мовляв, „жупан” – то українське, а „шинеля” – то імперське. Я категорично виступив проти цього, що також багато кому на сподобалось. Не подобалось і те, що я розмовляю російською. Але вчити українську мову не мав часу. Хоч добре читав і все розумів, однак не говорив, побоюючись щось важливе переплутати чи не так висловити.

Мій робочий день починався о шостій, а закінчувався за північ. Серце почало турбувати. Лікарі забороняли перевтомлюватися. Проте найтяжчим ударом для мене та й, мабуть, для міністра К.П.Морозова було підписання угоди про Севастополь, відповідно до якої місто передавалося Росії як база Чорноморського флоту. Первісний текст договору готували ми, виходячи з того, що всі російські кораблі й штаб

російського флоту мають перебазуватися на територію Росії, в Новоросійськ. Мені й донині не зрозуміло, чому це на зустрічі Л.М.Кравчука і Б.М.Єльцина в Криму з'явився інший текст договору. Я мав необачність бути відвертим перед пресою і телебаченням – висловив свій подив. І цього мені теж не простили.

Я й тепер думаю, що задача в оренду Севастополя не відповідає інтересам і законам України. Бо згідно зі статутом без'ядерної і позаблокової держави, Україна не повинна мати іноземних військових баз. Я не міг знайти компромісу в цій ситуації. Розумніше було пожаліти хворе серце, аніж служити компромісним діям політиків.

Та хоч би там як, а Збройні Сили України вже є! Час і лікар, і філософ. Перше тільки раз буває першим. І я щасливий, що доля дала мені таку можливість – бути одним з перших у великій справі відродження й розбудови війська рідної України.

ФОРТИФІКАЦІЇ

Володимир ЛЕНЧЕНКО

ПОЛЬСЬКИЙ ТАБІР ПІД БАТОГОМ (1652 р.)

Битва під Батогом 22 – 23 травня (ст.ст.) 1652 р. між козацьким військом Богдана Хмельницького і польсько-шляхетським військом коронного гетьмана Мартина Калиновського стоїть у ряду найвизначніших перемог Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст.

Менш ніж через рік після нещасливої битви під Берестечком Богдан Хмельницький рішучими зусиллями перегрупував козацькі війська, поновив союз з Кримським ханством, започаткував залучення Молдавії до спіль-

ки з Україною через династичний шлюб свого старшого сина Тимофія з донькою молдавського господаря Розандою Лупуловою, підготував розрив важкого й принизливого для України Білоцерківського договору.

Потаємно зосередивши під Чигирином чотири козацькі полки (Чигиринський, Черкаський, Переяславський та Корсунський), скоординувавши свої дії з кримськими татарами, Хмельницький швидким маршем спрямував їх у „весільний” похід Тимофія Хмельниченка на Молдавію та на польські війська, що

отаборилися на правому березі Богу (Південного Бугу) нижче Ладижина, в урочищі Батіг (тепер там село Четвертинівка, яке належить до Тростянецького району Вінницької області).

Блискавичний наступ козацьких полків Богдана Хмельницького й татарської кінноти на польські війська під Батогом, швидке їх оточення й розгром у величезному недобудованому таборі, знищення більшої частини тридцятитисячного війська, загибель самого коронного гетьмана Калиновського та багатьох визначних польських воєначальників – історики порівнювали із славнозвісною перемогою карфагенського полководця Ганнібала в битві проти римлян під Каннами 216 року до н.е.

Водночас сучасники пояснювали погром польського війська начебто невдалим розташуванням та уфортифікуванням польського табору. Відомо, що табір одним боком прилягав до берега Богу й був занадто великий, оскільки призначався також для розміщення інших польських військ, які прямували на з'єднання з Калиновським із Лівобережної України. З цього вміло скористалися козацькі війська, швидко оточивши і впродовж двох днів уцент розгромивши ворога.

З часом місцевість, де відбулася кривава битва, заросла бур'янами, земляні укріплення табору зруйнувалися, згодом там виникли хутори і села. Разом з усією Правобережною Україною ці терени ще довго лишалися під пануванням Речі Посполитої.

Відсилаючи читача до праць з історії України й військового мистецтва

ва, які з'ясовують перебіг Батозької битви¹, водночас хочемо звернути його увагу на один з документів XVIII ст., що проливає світло на розміщення й улаштування польського табору під Батогом. Автор цього повідомлення виявив згаданий документ ще 1978 року в колишньому Центральному державному військово-історичному архіві СРСР (тепер – Російський ДВІА). Його поява була пов'язана з такими обставинами.

У жовтні 1769 р., через 117 літ після подій Батозької битви, невдовзі по тому, як російські каральні війська придушили національно-визвольне народне повстання на Правобережній Україні – Коліївщину, до турецьких кордонів висувалися російські армії. Одна з частин, якою командував генерал-майор фон-Лебель, проходила через Ладижин та його околиці. Військові інженери склали тоді план містечка Ладижина, а також план невідомого польового укріплення, розташованого неподалік – на правому березі Богу поряд з селом Четвертинівкою.

Оскільки на ті часи події під Батогом уже забулися, але пам'ять про добу Богдана Хмельницького ще жила серед місцевої людності, російські військові інженери, спіраючись на народні перекази, дали кресленикові, що фіксував невідоме укріплення, таку назву: „План ретранжаменту, состоящему близь польского местечка Ладыжена при деревни Четвертиновки над рекою Бугом, построенному в 1652 году запорожским гетманом Богданом Зеновием Хмельницким против польских гетманов короннова Полкова(?) и гетмана Литовского”².

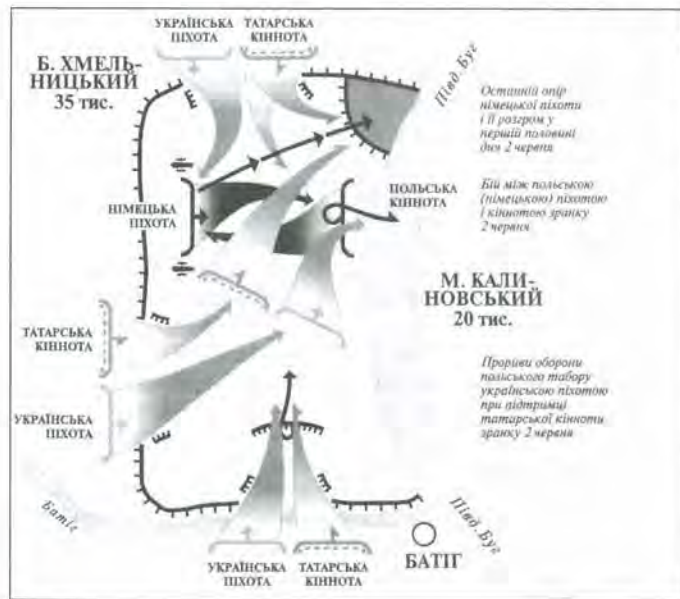

Схема битви під Батогом. Розгром польського війська 2 червня 1652 р.
Репродуковано з видання: Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.

План укріплень польського табору під Батогом. За зйомкою 1769 р. Публікується вперше

Насправді в документі зафіксовано рештки укріплень польського табору коронного гетьмана Мартина Калиновського.

Плани Ладижина й поблизького укріплення невдовзі було надіслано до військово-інженерних інстанцій з поясненням, що вони „сочинены во время марширования второй армии деташамента под командою господина генерал-майора фон-Лебеля находящеюся при том инженерною

командою октября 19 дня 1769 года”. Зазначено було й адресантів: „К господину инженер-генерал-майору и кавалеру Лариону Матвеевичу Голенищеву-Кутузову. От инженер-полковника Елгозина при рапорте декабря 28 дня 1769 году”.

Отже, кресленики потрапили до рук Ларіона Голенищева-Кутузова, батька майбутнього російського фельдмаршала Михайла Кутузова. На той час він очолював військово-інженерне відомство в Києві, яке керувало фортечним будівництвом в Україні. Відомо багато архівних креслеників і проектів київських

фортець та інших військових споруд, завізованих Л.Голенищевим-Кутузовим.

Згаданий план накреслено на цупкому папері пером, тушшю й олівцем, трохи ілюміновано аквареллю. Рельєф позначено штрихами. Це окомірне топографічне знімання, без зазначення орієнтації по сторонах світу й лінійного мірила (можливо, відповідні позначки втрачено під час пізніших реставрацій документа). Проте масштаб кресленика та його об'єктів можна встановити опосередковано, зокрема зіставляючи їх із сучасними мапами.

Табір польського війська, за креслеником, розташовувався в просторій улоговині-видолінку та на узвишшях, що виходили до скелястих берегів Богу. У цій місцевості пролягала дорога з Ладижина; утворюючи озерця, протікав струмок (відомий дотепер як Батіг). На південь від укріплення позначено кілька дворів сільця з написом „Четвертиновка”.

Течія Богу, натикаючись на скелясту гору Батіг, що височіє на лівому березі, робить тут характерний вигин на захід. На кресленику біля підніжжя гори показано якусь споруду з хрестом (могила, капличка, церкву – ?), позначену написом „Батог”.

Виразно зображено земляні укріплення табору, що склалися з 19 шанців (редутів) квадратних або зірчастих обрисів. Захисну лінію на лівому і правому крилі табору початкували невеликі ретраншементи, розташовані на берегових кручах. Лише кілька шанців у південній частині табору були з'єднані валом і

ровом; деякі виглядають недобудованими; інші, в північній частині укріплення, повернені у бік Ладижина, не були, очевидно, збудовані – про що свідчать порожні місця. Певно, саме тут козацькі війська прорвалися до табору. А в обладнаних шанцях на півдні, мабуть, відчайдушно оборонялися, борючись за своє життя, німецькі найманці-піхотинці.

Зіставлення кресленика 1768 р. з сучасною топографічною мапою дає змогу конкретизувати розміщення й улаштування польського табору під Батогом, визначити його розміри й площу. За попередніми обчисленнями загальна довжина оборонної лінії укріплень становила близько 2500 м, довжина табору сягала 1200 м, ширина – 500 – 700 м, а його площа становила близько 60 гектарів. Нині значну частину цієї території займає забудова Четвертинівки. Складається враження, що на трасування вулиць і доріг села певною мірою вплинули давні укріплення. Звичайно, майбутні натурні обстеження місцевості можуть внести певні корективи в ці підрахунки й міркування.

ПРИМІТКИ

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т.IX-I; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Тис-Крохмалюк Ю. Бой Хмельницького. – Мюнхен, 1954; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр.

² РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Од.зб.15.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Дмитро НУЖНИЙ

ДИСТАНЦІЙНА ЗБРОЯ І СВДЧЕННЯ ПРО
ЗБРОЙНІ СУТИЧКИ ЗА КАМ'ЯНОГО ВІКУІсторія вивчення проблеми
й основні методичні підходи до
розв'язання її

Будова й способи застосування дистанційної зброї людиною сучасного атропологічного вигляду в кам'яному віці донедавна були вивчені мало. Переважно це пояснювалося тим, що в більшості культур тієї доби на теренах України (як і Європи загалом) бракувало серій типологічно визначених крем'яних знарядь, які можна було б – на підставі виразних морфологічних ознак (наявності пера, черешка, бічних лез тощо) – однозначно визнати за наконечники дистанційної зброї. До того ж досить рідкісним є саме збереження на поселеннях кам'яного віку органічних решток, а надто і виробів з кісток, дерева тощо, які могли б бути наконечниками чи іншими частинами такої зброї.

Першим науково пов'язав археологічні знахідки з тогочасною дистанційною зброєю відомий археолог Г.Бонч-Осмоловський. У 30-х рр. він висловив припущення, що наявні в збірках пам'яток Криму мініатюрні крем'яні вкладні у вигляді різних геометричних фігур (трапецій, сегментів, трикутників та ін.) були наконечниками стріл і бічними гострими зубцями іншої зброї¹. На його думку, виготовлення з фрагментів гострих призматичних пластин за допомогою дрібних сколів і затуплення (ретуші) цих крем'яних вкладнів, так званих мікролітів, давало змогу

ідеально розв'язати проблему масового виробу стандартизованих наконечників стріл для потреб мисливського господарства.

Проте і після появи публікації Г.Бонч-Осмоловського фахівці ще протягом кількох десятиріч дискутували про те, чи взагалі існувала в мисливців Європи така зброя, а якщо існувала, то як широко вона використовувалась і наскільки ефективною була². А втім уже на 20–30-ті рр. припадають перші в Західній Європі знахідки, що незаперечно засвідчують використання мікролітів як вістер стріл та інших колольно-різальних елементів (бічних лез, зубців, шпів тощо) в наконечниках дистанційної зброї. Зокрема під час дослідження торфовищ почали виявляти мікроліти, заглиблені в кістки тварин і людей, а також закріплені на уламках деревок стріл³.

Усе це дало підставу відомому англійському археологові Грехемові Кларку висловити думку, що наприкінці палеоліту лук і стріли з наконечниками у вигляді геометричних мікролітів активно використовувало населення Півдня Європи за межами прильодовикових тундростепів⁴. Із закінченням льодовикового періоду в голоцені й сформуванням лісової зони Північної Європи ця зброя стає основною в мезолітичних мисливців. Г.Кларк також відзначив принципову зміну в конструкції мікролітичних наконечників стріл на етапі переходу від раннього до пізнього мезоліту, коли загострені типи по-

ступилися долотоподібним (трансверсальним) різновидам їх.

Протягом 50–60-х рр. перші незаперечні свідчення про використання мікролітичної дистанційної зброї з'явилися і в Україні. Вони були пов'язані з розкопками фінально-палеолітичних – мезолітичних могильників у Дніпровському Надпоріжжі. У частині з них були поховані вбиті конструктивно різною дистанційною зброєю з мікролітичними наконечниками у вигляді голкоподібних вістер із затупленим краєм, трикутників та кістяних пазових вістер з бічними лезами з крем'яних призматичних мікропластин⁵.

Проблема вивчення конструкції наконечників дистанційної зброї також ускладнювалась малоопрацьованістю тих питань трасології, що пов'язані з дослідженням ознак пошкодження на таких наконечниках. Лише починаючи з 80-х рр., завдяки експериментам з копіями різних наконечників кам'яного віку такі специфічні сліди використання було визначено й описано, а потім уже виявлено на великих серіях стародавніх знарядь праці⁶.

Отже, розуміння історії і основних тенденцій розвитку дистанційної зброї за кам'яного віку на теренах України, як і Європи в цілому, було неможливо без вивчення її провідного й найважливішого складника – мікролітичних наконечників. Водночас саме технологічні й конструктивні особливості різних наконечників дистанційної зброї безпосередньо визначали характер систем розколювання й обробки кременю. А це своєю чергою впливало навіть на типологічний набір інших знарядь праці в культурах мисливців кам'яного віку по всьому світові⁷. З огляду на вкрай низький рівень розвитку техніки тогочасна людина мала всього кілька альтернативних технологічних і конструктивних розв'язань проблеми виготовлення

ефективних наконечників дистанційної зброї. До того ж вибір наявних у неї сировинних ресурсів також обмежувався лишень кількома видами мінеральних і органічних матеріалів.

З погляду сучасної людини бойову колольно-різальну окрайку наконечника такої зброї найпростіше виготовити з міцного й пластичного органічного матеріалу (кістки, бивня, рогу, твердого дерева тощо). Але це досить трудомістка операція, коли зважити на недосконалість знарядь кам'яного віку, уживаних для ефективно обробки таких матеріалів (вирізання заготовки з шматка сировини, обстругування її поверхні, заточування тощо), і значної крихкості кварцових порід каменю, з яких виготовляли наконечники. При цьому вибір міцнішого матеріалу (наприклад, бивня) означав зростання трудових витрат. Використання ж пластичнішої і м'якшої сировини, скажімо, дерева – без зниження експансивної дії наконечника – було можливе лише в разі поєднання його з гострим каменем, передусім міцними й твердими кварцовими різновидами, придатними для розколювання ударом і відтисканням у будь-якому напрямку. Проте сировина (кремінь, кварцит, халцедон тощо), з якої можна відбивати гострі раковисті сколи має одну дуже істотну ваду – вона крихка. Тому для наконечників дистанційної зброї, що зазнають короткотривалих, але дуже значних силових навантажень і ударів, такі механічні якості кварцових порід створюють велику технічну проблему.

На нашу думку, розв'язати її ефективно людина кам'яного віку могла лише двома основними, принципово різними методами. Перший з них (біфасіальний) передбачає, що характерні обриси, загострені бойові поверхні й місце для закріплення наконечника утворюються поступовим відбиванням, а потім і відтис-

канням плоских сколів з двох поверхонь шматка кременю. Ці плоскі раковисті фасетки не тільки поліпшують конфігурацію наконечника для легшого проникнення в тіло жертви, а й утворюють додаткові ребра жорсткості, що йдуть перпендикулярно до його різальних поверхонь, значно зміцнюючи їх.

Згідно з другим методом (мікролітичним), як колодально-різальна крайка використовується гостре лезо призматичного в перекрої сколу-пластини, відбитого від великого шматка кременю. Цей так званий нуклеус перед тим ограновувано паралельними первинними сколами. А для формування бойової частини наконечника (мікроліта), оптимізації його обрисів і зміцнення різальної крайки, протилежну поверхню призматичного напівфабрикату затуплювали ретушню. Вона також поліпшувала фіксацію вкладня на дистанційній зброї за допомогою смолистих речовин. Такі наконечники, а також виготовлені аналогічним способом їхні допоміжні конструктивні елементи (бічні леза, зубці, шипи тощо) закріплювали просто на поверхнях або в спеціальних прорізах держаків дистанційної зброї, а так само в наконечниках-оправах з органічних матеріалів.

Загалом для виготовлення кам'яних наконечників застосовували три основні (обробка органічних матеріалів, біфасіальна та мікролітична обробка каменю) і дві похідні від них технології (дериваційні або синтетичні). Похідні технології служили виготовленню так званих наконечників на пластинках і мікропластин. У першому випадку наконечники виготовляли з призматичних пластинок, піддаючи мінімальній обробці майбутню бойову і черешкову частину, затуплюючи або – плоскими сколами – загострюючи їх. У другому випадку мініатюрні й стандартизовані фрагменти призматичних пластинок замість затуплення однієї з

різальних крайок уміщували в смолі або клеї в глибокі вузькі прорізи на боках наконечників з органічних матеріалів. Таким чином на них компонували довгі й гострі леза з численних вкладнів, які легко було замінити в разі втрати чи пошкодження під час використання.

Роль дистанційного озброєння в житті людини кам'яного віку та її антропологічних попередників

Потреба ефективно, швидко і з якнайбільшої дистанції уразити ціль, залишаючись на безпечній відстані від неї, постала перед людиною кам'яного віку у зв'язку, з одного боку, з її активною мисливською діяльністю, що становила основу тогочасного господарства, а з другого – відсутністю в неї та її антропологічних попередників природних органів активного нападу чи захисту, як у значної частини тварин, за якими вона полювала. Якщо трудова діяльність загалом була, на думку фахівців, загальновизнаною рушійною силою антропогенезу, тобто формування людини сучасного антропологічного вигляду, то висококалорійна м'ясна їжа являла собою одну з найважливіших суто фізіологічних передумов цього процесу⁸. Саме м'ясна їжа і навички ефективного полювання гуртом чи одинцем надали первісній людині небачені для тваринного світу можливості до розселення в практично всі частини Землі й пристосування до різних природно-кліматичних умов.

А спосіб компенсування браку природних органів нападу і захисту було знайдено в прискореному розвитку зброї праці, пов'язаних саме з полюванням, зокрема в швидкому вдосконаленні найгрізнішого різновиду їх – дистанційної металеві зброї. Повсякчасне шукання нових технічних розв'язань і вдосконалень добре простежуються впро-

довж усього кам'яного віку, починаючи принаймні з перших матеріальних свідчень, що з'явилися 350 тис. рр. тому. Особливо це контрастує із зброями, призначеними для збирання, що й досі як в етнографічних, так і сучасних народів обмежуються примітивною загостреною палицею і торбою чи кошиком. Так само пізно розпочався процес інтенсивного вдосконалення засобів рибальства, зумовлений значним винищенням дичини й загальною кризою мисливського господарства на кінцевих етапах льодовикового періоду, тобто лише близько 10 тис. рр. тому⁹.

Тим часом полювання як заняття вже найдавніших мавпоподібних попередників сучасної людини підтверджується численними знахідками на багатьох стійбищах раннього палеоліту (приблизно 2 – 1,5 млн. рр. тому) кісток, розколотих задля видобуття кісткового мозку. Ці рештки їжі супроводяться й першими знахідками зброї праці (спеціально оббитих і загострених каменів), що могли правити за примітивну дистанційну зброю¹⁰. Проте першу справжню дистанційну зброю у вигляді довгих суцільно-дерев'яних рогатин, загострених за допомогою вогню і кам'яних знарядь, а також примітивних масивних, потовщених на кінці палиць знайдено на стійбищах пітекантропів (мавпоподібних попередників сучасної людини) в Європі та їхніх сучасників в Африці, починаючи приблизно з 400 – 300 тис. рр. тому¹¹.

Про те, що ця істота була здатна ефективно уражувати своєю примітивною зброєю навіть найбільших тогочасних тварин, свідчить, наприклад, знахідка на стійбищі Леринген у Німеччині, що датується часом близько 120 тис. рр. тому, решток слона із застряглою між його ребрами суцільнодерев'яною тисовою рогатиною¹². Вона мала довжину

2,4 м і максимальний діаметр 3,5 см, була загострена за допомогою вогню і кам'яних знарядь та спеціально обстругана по всій поверхні. Але ця зброя не могла використовуватись для кидання, бо найтовща частина її була на протилежному од вістря кінці держака. Тож це знаряддя найбільше скидалося на рогатину – зброю близької дії, розраховану на упор у землю після завдання удару, коли глибоке ураження тварини досягається завдяки її ж інерційному рухові¹³.

Пізніше в морфологічно розвиненішого найближчого попередника сучасної людини – неандертальця, що жив 120 – 35 тис. рр. тому вже під час льодовикового періоду, спостерігається як даліше вдосконалення дистанційної зброї, так і безперечні сліди використання її для полювання на різних, часом дуже великих тварин, зокрема хижаків. На відміну од пітекантропів ця істота вже мала таку будову руки, що давала їй змогу прицільно кидати дистанційну зброю з чималої відстані¹⁴. Значним винаходом тоді, за археологічної епохи мустьє, були перші спроби закріплення зроблених з каменю вістер на кінцях дерев'яних списів та палиць. Серед кам'яних знарядь прикінцевої пори мустьєрської епохи з'являються вироби, які своїми обрисами, а надто характером обробки черешкової частини уже могли вживатися з цією метою. У той час виготовлення знарядь дедалі більше пов'язувалося з обробкою кременю, дуже твердої, міцної, але крихкої породи. Разом з тим сформувалися й вищезгадані два основні технологічні принципи виготовлення наконечників дистанційної зброї з каменю.

Безперечно, поява кам'яних наконечників різко підвищувала загальну ефективність металеві зброї та її експансивну дію (глибину проникнення, характер і конфігурацію поранення тощо). Зокрема

гострий і міцний, але водночас дуже крихкий крем'яний наконечник у разі безпосереднього контакту з кістками скелета діяв подібно до розривної кулі, розбиваючись на шматки й залишаючи в рані багато фрагментів. Сліди ударів такими знаряддями та їхні кам'яні фрагменти, що застрягли в кістках різних тварин починають траплятися вже серед численних фауністичних решток на стійбищах мустьєрської епохи¹⁵. На той час припадають і перші свідчення використання боласів (кількох каменів однакової ваги, з'єднаних мотузкою, що після зіткнення з ціллю облупували її) і, можливо, пращі (шкіряної петлі для кидання каменів на велику відстань)¹⁶.

Загалом вражає питома вага слідів насильницької смерті й ударів різними тупими або загостреними знаряддями на кістках цих антропологічних попередників сучасної людини, знайдених по всьому Старому Світові¹⁷. Це дало підставу багатьом фахівцям твердити про підвищену агресивність цих істот у взаєминах між собою, особливо в межах одного колективу, що було пов'язане з конкуренцією і вибором партнерів для сексуальних стосунків. Частина з пошкоджень на кістках, безперечно, є наслідком ужиття дистанційної зброї. Так, сліди тяжких поранень від ударів дерев'яними списами, що одразу спричиняли смерть або каліцтва, досить часто трапляються на кістках усіх різновидів палеантропів і неандертальців у Європі, Азії і Африці¹⁸.

Дистанційна зброя мисливців кам'яного віку на теренах України

З появою людини сучасного антропологічного вигляду на початку пізнього палеоліту (близько 35 тис. рр. тому) прискорюється розвиток знарядь праці. Технологія виготов-

лення крем'яних засобів виробництва протягом цього часу на території України ґрунтувалася на виробництві призматичних у перекрої, гострих і видовжених пластин, що відколювалися від великого шматка спеціально огранованого каменю (так званих нуклеусів). З цих пластин і робили різні знаряддя праці, включаючи й усілякі колольно-різальні елементи дистанційної зброї. Вільні од льодовика простори Східної Європи тоді мали вигляд холодного, але сухого тундростепу з окремими невеликими лісовими й чагарниковими ділянками верби, берези та сосни, здебільшого по долинах річок та балках. Малосніжні, хоч і суворі зими, коли корм для травоядних не вилужувався під дією інтенсивних дощів восени і не вкривався товстим шаром снігу й ожеледі взимку, створювали ідеальні умови для життя величезних стад травоядних тварин льодовикового фауністичного комплексу.

Пізньопалеолітичні мисливці, що заселяли тоді терени нашої країни, мали досить досконалу дистанційну зброю, яка була добре пристосована для ефективного ураження таких великих і товстошкурних тварин (мамута, шерстистого носорога, бізона, вівцебика, дикого коня), а також дрібніших стадних копитних (дикого віслюка, північного оленя та сайгака), характерних для прильодовикової зони Європи. Полювання на цих тварин становило основу господарства тогочасної людності. Про ефективність такої діяльності, що, певно, й спричинилася до знищення більшості цих видів тварин, свідчать, наприклад, місця масового забою бізонів (Амвросіївка, Анетівка 2) на півдні України, де знайдено рештки сотень кістяків цих тварин разом із знаряддями забиття й оббілювання їх¹⁹. Справляє враження й кількість мамутових решток (від кількох десятків до сотні тварин) на північніших стійбищах пізньопалеолітич-

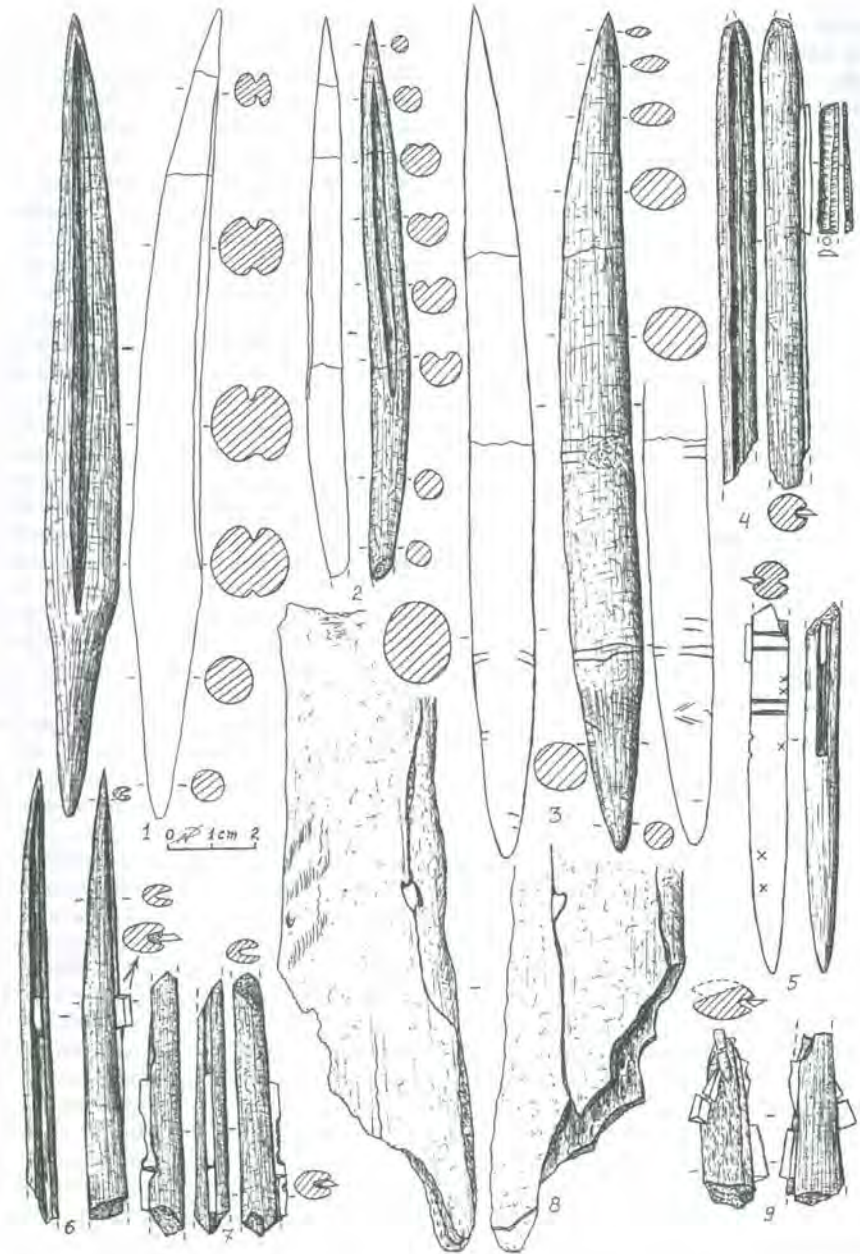

Рис.1. Кістяні й рогові вкладневі мікролітичні наконечники й сліди застосування їх на кістках тварин із пізньопалеолітичних і мезолітичних комплексів України: 1 – Мізин; 2 – 3 – Амвросіївське костище; 4 – Райгородок; 5 – Мирне; 6 – 7 – долішні шари Кам'яної Могили; 8 – Ігреня 8, житло №8; 9 – наконечник з поховання №34 Васи́лієвського 3-го могильника

них мисливців Північної України²⁰. Хоч певна частина з них, безумовно, потрапляла сюди не як мисливська здобич, а як будівельний матеріал і паливо під час збору кісток загиблих чи раніше забитих тварин, інтенсивне полювання на мамутів, поза всяким сумнівом, тоді провадилося.

Цілковиту можливість такого полювання навіть для невеликої групи з 2 – 4 мисливців нещодавно довели американські археологи. Вони залучили до полювання на диких слонів – найближчих родичів мамутів – професійних мисливців, озброєних списами й дротиками з копіями крем'яних наконечників. В одному з національних парків Зімбабве ці мисливці без особливих труднощів протягом двох сезонів уполювали 12 тварин різного віку і статі. Метод полягав у тому, що один з них відвертав увагу тварини, яка перебувала трохи осторонь від основного стада, а двоє – троє інших підкрадалися і з відстані 15 – 20 м уражали її одним чи кількома списами. Від цієї зброї тварину не могла захистити навіть груба шкура (7 – 9 см завтовшки). Важко поранений слон тихо відходив од стада і зрештою конав. Без захисту інших слонів своєї групи ця тварина була гарантованою здобиччю для мисливців, „які потребували лише якоїсь гри, щоб заповнити свій час, чекаючи поруч на її смерть”²¹.

Отже, згідно з наявними археологічними джерелами й даними експериментів з копіями стародавніх знарядь, ефективність дистанційної мисливської зброї пізньопалеолітичних мисливців України була абсолютно достатньою для полювання на будь-який тогочасний вид тварин: і травоядних, і хижаків – від мамутів, бізонів чи кабанів до бурих ведмедів, вовків та печерних левів включно. У їхньому розпорядженні були списи різної ваги і розмірів, оснащені здебільшого веретеноподібними черешковими наконечниками з маму-

тових бивнів або рогу північних оленів завдовжки від 10 до 40 см (рис. 1, 1 – 3). На поверхнях цих наконечників або в спеціальних пазах за допомогою смолистих речовин чи сухожилкової обмотки закріплювались ще й додаткові конструктивні елементи з кременю (рис. 2, 3 – 5), які значно підвищували здатність такої зброї завдавати важких і глибоких поранень. Це були гострі бічні леза, зубці та шипи з крем'яних призматичних пластин, один з країв яких, протилежний до різальної окрайки, для поліпшення міцності вкладня та його зчеплення з оправою затуплювали поперечними дрібними сколами (т. зв. мікроліти).

Спочатку, наприклад у населення оріньякської культурної традиції, такі допоміжні крем'яні елементи, затуплені з обох боків, закріплювали за допомогою сухожилкової чи волосної обмотки на поверхнях наконечників плазом, подібно до риб'ячої луски. Вони виконували роль шипів (рис. 2, 3). Для кращої фіксації їх на поверхнях деяких таких наконечників спеціально наносили ще й зарубки чи кільцеві нарізки (рис. 1, 3). Пізніше мисливці гравецької культурної традиції почали закріплювати мікролітичні вкладні з одним затупленим краєм уже вертикально, гострим лезом назовні, за допомогою смолистих речовин просто на поверхнях кістяних наконечників чи держаків зброї (рис. 2, 4). Десять близько 22 тис. рр. тому, щоб поліпшити фіксацію мікролітів у таких композиційних бічних лезах, на кістяних наконечниках почали робити неглибокі, але широкі прорізи відповідно до параметрів затупленої поверхні мікролітів (рис. 1, 1 – 2; 2, 2, 5).

Таким чином було розв'язано одну з найважливіших технологічних проблем виготовлення наконечників дистанційної зброї кам'яного віку, коли гострий крем'яний вкладень (максимально зменшений і

зміцнений затуплюванням) поєднувався з пружною і пластичною оправою з органічних матеріалів. Про те, якою грізною зброєю були такі наконечники, промовляє назва аналогічних за конструкцією виробів австралійських аборигенів – „списи смерті”. Їх вони намагалися не вживати під час міжобщинних збройних сутичок, а використовували лише для полювання і в бойових діях проти білих колоністів.

Мисливці на мамутів Північної України мали також важкі суцільнокістяні списи й дротики завдовжки до 1,2 – 1,5 м, діаметром 2 – 3 см, вирізані монолітом з мамутових бивнів, а потім випрямлені за допомогою дії води та важелів. Фрагменти таких списів (до 1 м завдовжки) і бивні з вирізьбленими по всій довжині стрижнями – напівфабрикатами для виготовлення їх – знайдено на кількох поселеннях тієї доби в Україні²². Відмінний тип наконечника, що поширився серед інших етнічних груп пізньопалеолітичних мисливців України, виготовляли з кременю. Спочатку це була масивна призматична (трапеційна в перекрої) пластинка, якій за допомогою бічної обробки дрібними сколами надавали загостреної форми наконечника (рис. 2, 1), а потім закріплювали на кінці ратища списа чи дротика.

Трохи пізніше лише одне з бічних лез такої масивної пластини почали затуплювати дрібними сколами для його загального зміцнення, надання загостреної форми й поліпшення фіксації за допомогою смолистих речовин та обмотки в прорізу на держаку дистанційної зброї (рис. 2, 2). Судячи з характеру слідів використання, саме такі наконечники були в мешканців пізньопалеолітичного поселення мисливців на мамутів Пушкарі I на Десні, що датується більш як 20 тис. рр. тому. Цю зброю могли також доповнювати бічні леза з прямокутних

пластинчастих вкладнів, затуплених з трьох боків ретушшю. Їх також закріплювали смолою в пазах чи просто на поверхні держака дистанційної зброї позаду власне крем'яного вістря (рис. 2, 2) або на кістяному наконечнику (рис. 2, 4). А гарпуноподібні зубчасті наконечники з рогу, що їх дуже широко застосовували пізньопалеолітичні мисливці Східної і Центральної Європи для полювання на північних оленів, на території України практично не використовувались. Лише поодинокі зразки їх трапляються на стійбищах південно-західної частини України, де ця тварина була основною мисливською здобиччю (рис. 3, 47)²³.

Коли виходити із загальних розмірів і ступеня масивності черешкових частин наконечників дистанційної зброї, то можна зробити висновки, що мисливці України вживали, принаймні до останньої третини пізнього палеоліту, списів і дротиків різної довжини й ваги, але ще не мали лука і стріла. Стосовно ж використання ними списометавки („атлатля”) – спеціального руків'я з гачком на кінці, застосовуваного, щоб збільшити амплітуду й силу кидка списа чи дротика, то це питання наразі лишається відкритим. Такі знаряддя, майстерно вирізані з рогу або кістки й прикрашені зображеннями тварин, широко представлені на поселеннях Західної Європи, починаючи з 16 тис. рр. тому, але їх зовсім немає в місцевостях на схід від Німеччини та Швейцарії²⁴. Проте мешканці України могли все-таки використовувати списометавки, але виготовлені з дерева – матеріалу, що дуже рідко зберігається в археологічних комплексах, або ж знаряддя іншої будови, але того самого призначення.

За слідами використання на деяких мікролітах – вістрях з одним затупленим краєм (рис. 3, 2 – 7, 10 – 24, 35) – можна припустити, що пізньопалеолітичні мисливці України

понад 18 тис. рр. тому починають застосовувати лук і стріли, тобто один з найдосконаліших видів дистанційної зброї, що зберігав своє значення дуже довго, аж до винайдення вогнепальних різновидів її²⁵. Це були вузькі голкоподібні крем'яні наконечники, виготовлені з мініатюрних призматичних пластинок, один з країв яких затуплювали ретушшю – дрібними поперечними сколами. Потім затуплену поверхню вміщували в асиметричний проріз на кінці держака стріли і закріплювали смолистими речовинами (рис. 2, 6). Прикладом застосування такої зброї є знахідка уламка бойової частини голкоподібного вістря безпосередньо серед кісток бурого ведмеда (рис. 3, 35), який, напевно, був ним забитий. Ця знахідка, зроблена на пізньопалеолітичному місцезнаходженні Семенівка 1 (на південний схід від Києва), датується за радіокарбонним методом часом близько 13 600 рр. тому і є найдавнішим прямим свідченням використання лука й стріл на території Східної Європи²⁶.

Аналогічне свідчення про полювання на бурого ведмеда з луком і стрілами, але з трагічним вислідом для стародавнього мисливця, походить з території Західної Європи. Тут у гроті Бішон у Швейцарії знайдено рештки ведмедиці, ураженої кількома стрілами з мікролітичними наконечниками, разом із скелетом фінальнопалеолітичної людини, чоловіка віком 20 – 25 років, очевидно, вбитого пораненою твариною. За радіокарбонним методом цей комплекс датується часом, трохи пізнішим за Семенівку 1, тобто він має близько 11700 років²⁷.

Однак треба все ж таки відзначити, що лук і стріли не належали до провідного озброєння мисливців на великих стадних тварин холодних тундростепів Східної Європи. Важкий спис чи дротик з масивним роговим або кістяним наконечником з

бічними лезами, здатний завдавати глибоких проникних поранень, був головною їхньою зброєю.

Ситуація кардинально змінюється на прикінцевих етапах льодовикової доби, коли під впливом значних змін підсоння, зумовлених відступом льодовика, а також інтенсивної мисливської діяльності людини, починають зникати великі стадні тварини прильодовикового фауністичного комплексу. Розпочинається етап поступового заростання Північної Європи лісами і формування її сучасної природно-географічної зональності.

Спершу зникають мамут, шерстистий носоріг, вівцебик, а потім черга доходить до бізона та інших тварин холодних сухих тундростепів. У господарстві людини тієї доби в Північній Україні дедалі важливішу роллю відіграє полювання на північного оленя – тварину, хоч і стадну протягом певних сезонів, але порівняно невелику й рухливу. А в районах, що лежать далі на південь, наприклад у Криму, основою господарства взагалі стає полювання на нестатних лісових тварин закритих ландшафтів (благородного оленя, косулю, кабана тощо). За цих умов лук і стріли стають найефективнішою мисливською зброєю.

Мисливці на північного оленя свідерської і аренсбурзької культур Європи для полювання в умовах зимового розпорошення стад цих тварин уже досить активно послуговувалися луком і стрілами, оснащеними різними черешковими наконечниками з призматичних пластинок (рис. 2, 11, 12). Уламки черешкових частин саме таких наконечників (рис. 2, 11) знайдено в соснових перехідниках до держаків стріл на поселенні аренсбурзької культури Штельмоор у Північній Німеччині. В одному випадку й на черешку цілого наконечника лишилися рештки дерева від такого перехідника. На

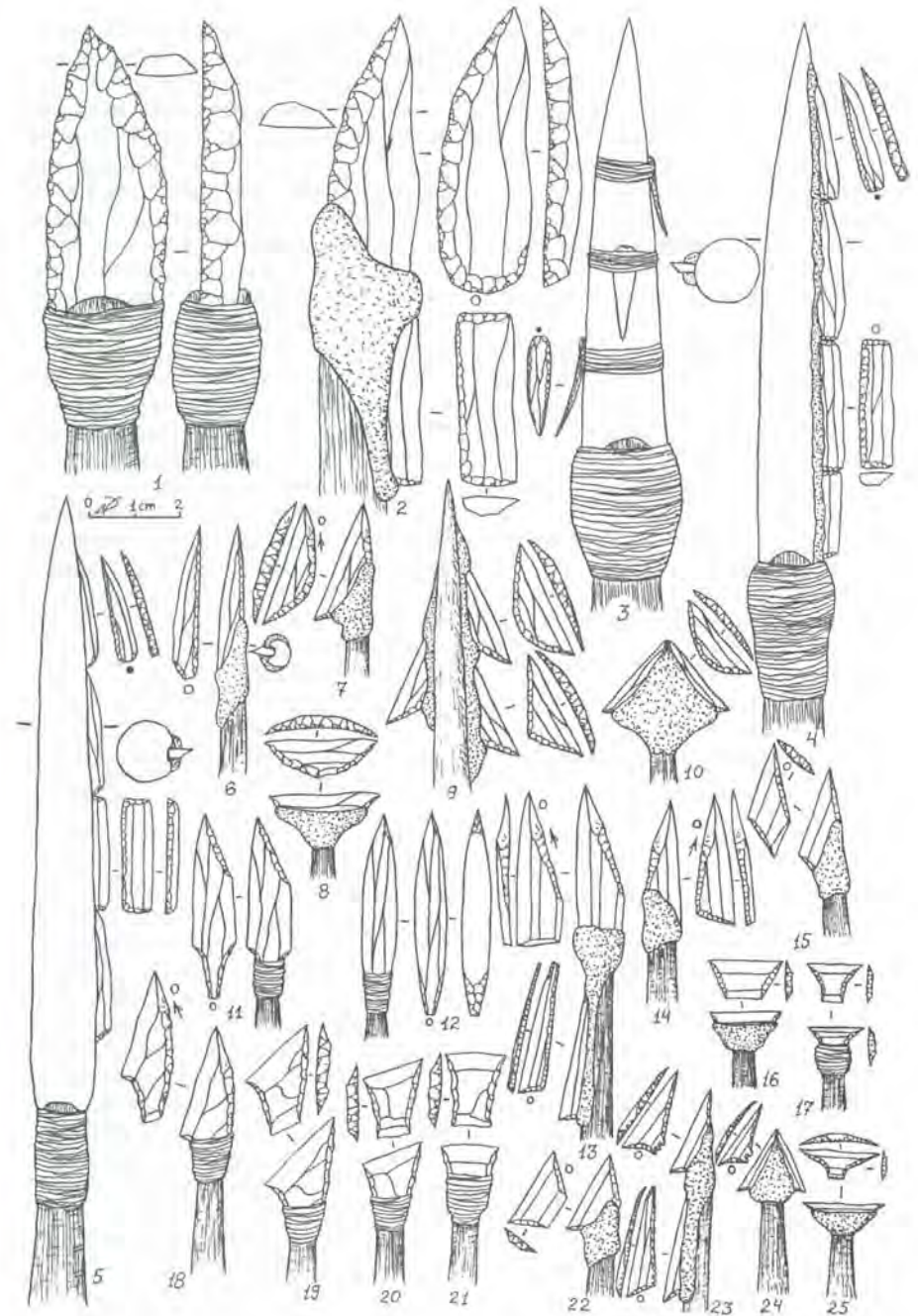

Рис. 2. Реконструкції методів фіксації наконечників мисливської дистанційної зброї в культурах кам'яного віку України

тому ж таки стійбищі, що за радіокарбоним методом датується прикінцевими етапами льодовикової доби (близько 10100 – 9900 рр. тому), знайдено також численні оленячі кістки з уламками бойових частин таких наконечників²⁸. Проте для основного добування північного оленя під час його масових сезонних міграцій восени і навесні і далі вживали традиційних для прильодовикового пізнього палеоліту так званих „поколюг” – цих тварин масово забивали у воді, коли вони переправлялися через річки, за допомогою списів, оснащених, можливо, гарпунами²⁹.

У той же час мисливці на лісових тварин Гірського Криму використовували наконечники стріл, принципово відмінні будовою, а головне значно краще пристосовані для полювання з луком і стрілами в умовах закритих ландшафтів. Такі наконечники у вигляді видовжених симетричних сегментів, затуплених ретушшю з трьох боків, рідше аналогічних трикутників і трапецій, мали вже й певну функційну диференціацію, пов'язану з особливостями застосування. Скажімо, з характеру слідів на геометричних мікролітах шан-кобинської культури, випливає, що їх використовували як наконечники стріл загостреного типу з одним (рис. 2, 7) чи навіть кількома лезами (рис. 2, 10), а також вони виконували ролю бічних зубців у стрілах та списах (рис. 2, 9). Фіксували їх на держаках зброї за допомогою смолистих речовин.

Мисливці Гірського Криму тоді ж винайшли трансверсальні, або долотоподібні, наконечники стріл (рис. 2, 8), призначені для завдання болювого шоку і заподіяння великих площей рубаних поранень, які супроводилися трощенням кісток та інтенсивним вигоком крові, що полегшувало переслідування пораненої дичини в лісових хащах по кров'яних слідах за допомогою со-

бак. Стрілами з такими наконечниками можна було вести також частий, але малопрциільний вогонь (бараж) по дичині, що тікає, бо вони здатні завдавати важких поранень навіть у разі контакту з ціллю по дотичній. Як засвідчили експерименти, у такому випадку трансверсальні наконечники змінюють траєкторію руху, розвертаючись у бік зчеплення з ціллю й заподіюючи великих поранень, причому згаданий ефект залежав від ширини їхнього леза.

Показово, що й пізніше подібні за принципом дії, але вже залізні трансверсальні наконечники стріл різної ширини й конфігурації леза (так звані зрізні) інтенсивно використовували середньовічні кочовики азійських степів для масованого обстрілу супротивника з максимальної відстані під час зближення великих скупчень кінноти. Тоді ураження незахищених коней звичайно призводило до падіння їх або скидання вершників під копита інших коней, що завдавало супротивникові великих втрат ще до безпосереднього зіткнення з ним.

Із закінченням льодовикового періоду й формуванням сучасних природно-географічних зон Європи (тундри, тайги, лісової і лісостепової, степової і пустельної) розпочинається інший період кам'яного віку – мезоліт (10 – 7,5 тис. рр. тому). У післяльодовиковий (голоценовий) час мисливці України мали практично увесь комплекс дистанційного озброєння, цілком пристосований для ефективного полювання на будь-яку дичину й у будь-якому природному оточенні. У місцевостях із закритими ландшафтами лісової і лісостепової зон, у гірських лісах Криму й Карпат господарство мезолітичних мисливців базувалося на полюванні на нестатних копитних тварин (тура, лося, благородного оленя, косулю, кабана) з використанням лука та стріл. Наконечники для стріл і різні їхні допо-

міжні елементи виготовляли зі стандартизованих призматичних платівок за допомогою затуплювальної обробки. Вони мали вигляд різних геометричних фігур (геометричні мікроліти).

Саме починаючи з тієї доби, з болотних відкладів і заторфованих поселень Європи походять уже масові знахідки дерев'яних луків і стріл різної конструкції, пристосованих для закріплення мікролітичних і кістяних наконечників. Так, найдавніші знахідки луків простого типу (тобто вирізаних з одного суцільного шматка дерева) походять з поселень Холмегард IV, Барлебен, Улькеструп, Фрисак та багатьох інших у Західній Європі і Віс I, Нижнє Вереття I тощо в Східній Європі³⁰. Характерно, що луки західноєвропейських мезолітичних і неолітичних мисливців виготовлені виключно з тису й бересту, тоді як аналогічні вироби з теренів Східної Європи зроблені з ялини й сосни. Довжина їх в основному коливається в межах 150 – 180 см, хоч трапляються й цілі вироби від 57 до 350 см завдовжки.

Залежно від традиційних навичок і уподобань різних етнічних груп тогочасного населення України геометричні мікроліти мали свою морфологічну специфіку, конфігурацію і характер обробки. Ці мікролітичні елементи в Європі, Африці, на Близькому Сході та в Індії закріплювали як наконечники в різних позиціях на держаках здебільшого за допомогою смолистих речовин (березового дїгтю, бітуму або різних сумішей бджолиного воску), рідше – обмотки сухожилковою, кропив'яною чи личаною ниткою. Максимальне зменшення розмірів гострих крем'яних елементів, затуплення однієї з гострих поверхонь (для зміцнення проти-лежної і поліпшення фіксації в держаках), а також стандартизація їх і можливість легкої заміни втра-

чених вкладнів компенсувало одну з основних механічних вад цього матеріалу – крихкість. Така дуже ефективна технологія давала змогу масово виготовляти наконечники стріл із стандартизованих призматичних пластин з мінімальними трудовими витратами. Проте ці наконечники були дуже відмінні своєю конструкцією, спеціалізацією і характером завданих поранень, а головне – їх можна було краще пристосовувати до ефективного ураження певного виду дичини й конкретних умов полювання.

Так, населення Українського Полісся на Дніпровському Правобережжі, що належало до янїславицької культури, користувалось стрілами з видовженими косозрізаними вістрями з пласким гострим сколом на кінці, які іноді оснащувалися ще й бічними зубцями з вузьких асиметричних трикутників (рис. 2, 13, 14). Трансверсальні наконечники в них мали вигляд трапецій різного розміру й пропорцій, що їх закріплювали в держаку коротшою верхньою основою (рис. 2, 16). Проміжне місце між загостреними і трансверсальними наконечниками стріл займали косолезові різновиди їх з вістрям у вигляді підромбічного мікроліта (рис. 2, 15). А наконечники списів цих людей, судячи з деяких археологічних знахідок, мали вигляд веретеноподібних стрижнів, виготовлених з кістки, з вузькими глибокими пазами, куди на смолі вміщували необроблені фрагменти мініатюрних призматичних платівок, з яких формувалися їхні довгі бічні леза (рис. 3, 50). Тим часом людність сточища Десни, тієї ж самої лісової зони, пісочнорівської культури, як наконечники стріл загостреного типу використовувала архаїчні черешкові вістря (рис. 2, 11), характерні для їхніх попередників – мисливців на північних оленів. Крім них, уживали й інші загострені наконечники (рис. 2, 18),

а також косозелозів (рис. 2, 19, 20) й трансверсальні їхні різновиди з геометричними мікролітами у вигляді досить грубих асиметричних ромбів і високих трапецій (рис. 2, 21).

Такого ж самого високого рівня конструктивної диференціації і функційної спеціалізації різних типів наконечників стріл досягли й мисливці гірських лісів Криму, мурзак-кобинської культури. Вони мали у своєму розпорядженні кілька типів загострених наконечників, простих (рис. 2, 22, 23) і багатозелозових (рис. 2, 24), а також бічних зубців для стріл та списів (рис. 2, 23). Наконечники трансверсального типу теж відзначалися певною функційною диференціацією і відповідно мали різну ширину бойової частини (рис. 2, 16, 17, 25). Як складові елементи таких наконечників використовували мініатюрні геометричні мікроліти у вигляді видовжених низьких і середньовисоких асиметричних і симетричних трапецій та трикутників. Комплекс дистанційного озброєння гірськокримських мисливців доповнювали ще стрижнеподібні кістяні наконечники списів з пазами для закріплення вищезгаданих мікролітів, які утворювали бічні зубчасті леза, і мініатюрних кістяних гарпунів з двома рядами зубців (рис. 3, 48, 49).

У той самий час господарство мезолітичних мисливців степової зони України зберігало ще певні архаїчні риси, властиві економіці пізньопалеолітичного населення льодовикових тундростепів. Це було пов'язане з тим, що тут лишалися відкриті простори, які сприяли зростанню стадності популяції трав'янистих копитних – основних об'єктів полювання (дикого бика – тура, який змінив вимерлого в степах бізона, дикого коня – тарпана, віслока й сайгака). Значення полювання з луком і стрілами не було тут таким великим, як у місцевостях із закритими ландшафтами, тож, природно,

степові мисливці не мали й значної різноманітності типів наконечників стріл. Наприклад, мисливці гребенківської культури користувалися лише двома видами простих наконечників стріл косозелозового (рис. 2, 15) і трансверсального (рис. 2, 16) типів. Однак у степових культурах (тієї самій гребенківській, донецькій і кукрекській) значно ширше використовувалися різноманітні стрижнеподібні або плоскі кістяні наконечники списів з одним, двома чи навіть чотирма глибокими пазами, куди вміщували фрагменти призматичних мікропластин, не оброблених (рис. 1, 5 – 7; 3, 1, 46) або трохи затуплених ретушшю з одного боку (рис. 1, 4).

Про те, що такі наконечники насаджували не тільки на списи, а й на стріли, свідчить цікава знахідка на мезолітичному поселенні Ігрені 8 (поблизу Дніпропетровська) остистого відростка від хребця тура, у якому залишився отвір від удару мініатюрного плоского кістяного наконечника з двома пазами (рис. 1, 8). Характер заподіяного поранення і кут, під яким наконечник увійшов у хребець, показують, що постріл зроблено з лука з дуже малої відстані: якщо мисливець стояв, то це 3 – 4 м, а якщо він сидів навпочіпки – 5 – 6 м. Це друге припущення – ймовірніше, бо саме такий метод полювання, коли мисливець сидів, причаївшись у засідці, поблизу стежки в місцях водопою копитних тварин, добре відомий в етнографічних народів. Цікаво, що на цьому поселенні знайдено й кістки інших тварин (фрагмент лопатки благородного оленя) зі слідами поранення аналогічними наконечниками. Такі наконечники різних розмірів з двома і більше пазами, призначені здебільшого для масивнішої зброї типу списів або дротиків, типові як для цього поселення, що за радікарбонієм методом датується віком близько 8 тис. рр. (рис. 3, 1, 46), так і кукрекської культури загалом (рис. 1, 5 – 7).

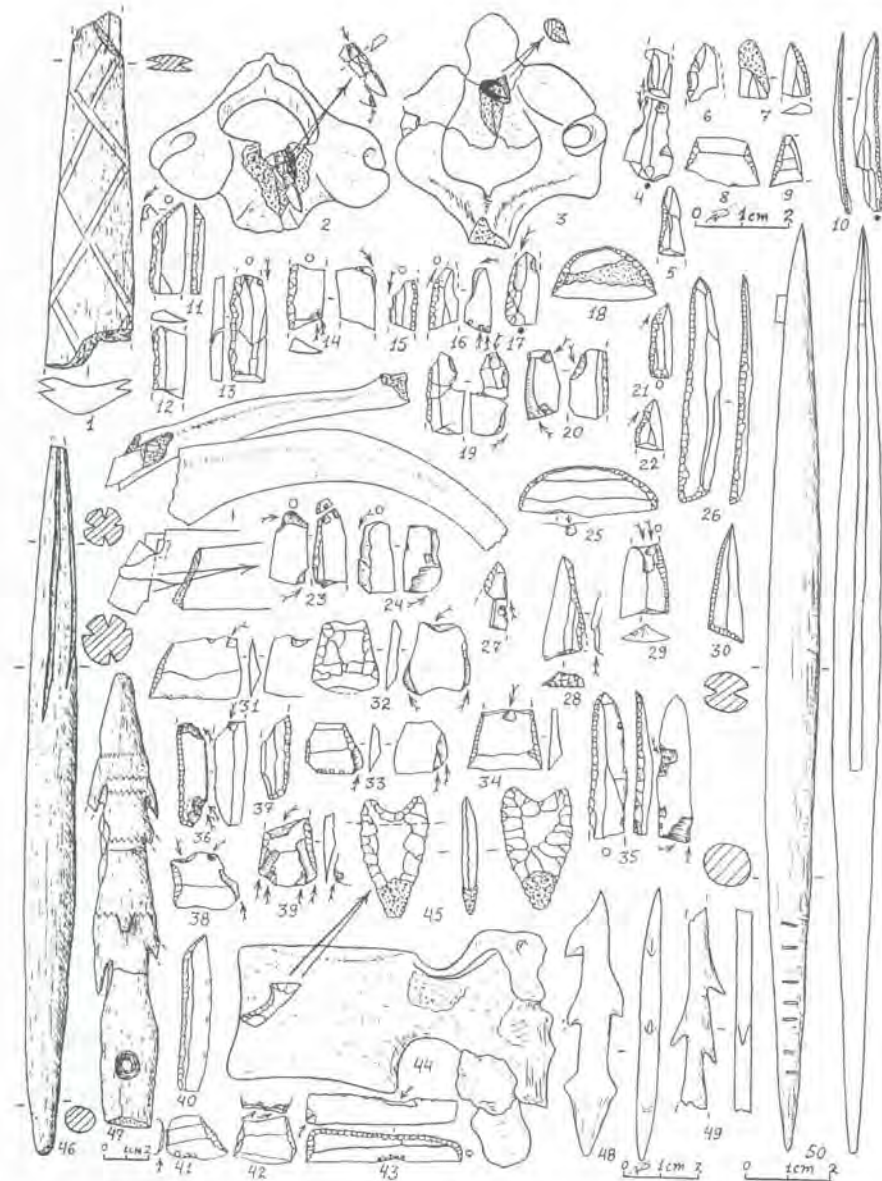

Рис. 3. Зразки крем'яних і кістяних наконечників дистанційної зброї, використаної в культурах кам'яного віку України: 1 – 46 – Ігрені 8; 2 – 10 – Волоський могильник; 11 – 18 – Василівський 1-й могильник; 19 – 30 – Василівський 3-й могильник; 31 – 34 – Вільнянський могильник; 35 – Семенівка 1; 36 – 43 – Ясинуватський могильник; 44 – 45 – поховання біля с.Хорів (Острозький р-н Рівненської обл.); 47 – Молодове V, шар 1; 48 – 49 – Мурзак-Коба, шар 3; 50 – Мощаниця I (Острозький р-н Рівненської обл.). Стрілками й штрихуванням показано напрямки діагностичного металевого макрозносу від використання як наконечників

З початком неолітичної доби, тобто між 7,5 – 6 тис. рр. тому, і поступовим поширенням відтворювальних форм господарства (хліборобства й скотарства) відповідно зменшується роль полювання в загальній структурі господарства тогочасного населення України. Мабуть, у зв'язку з перебігом цього процесу й спостерігається певне уодноманітнення типів неолітичних наконечників дистанційної мисливської зброї, типологічне й конструктивне спрощення їх. Водночас, принаймні на етапі раннього неоліту, для виготовлення наконечників і далі широко використовували ті самі технологічні принципи й конструктивні розв'язання, відомі ще з пізнього палеоліту й мезоліту. Це були насамперед косолезові й трансверсальні наконечники стріл з мікролітичними вкладнями, здебільшого у формі трапецій і ромбів, а також кістяні пазові вістря для списів та дротиків з бічними лезами з мініатюрних призматичних пластин.

Поволі разом із заміною основних господарських пріоритетів змінювалися і технологічні принципи обробки кам'яних знарядь праці й система розколювання кременю. Виготовлення мініатюрних стандартизованих призматичних пластин – основного напівфабрикату для виробництва різних елементів вкладневих наконечників – поступово припиняється. Уже з другої половини неоліту це відбулося в зміні морфології різних елементів наконечників дистанційної зброї, для виготовлення яких перестали вживати мініатюрну призматичну пластину. Дедалі більшого поширення набуває технологія виготовлення загострених поверхонь наконечників за допомогою плоских сколів з одного чи навіть двох боків.

Передусім змінилися наконечники загостреного типу для всіх видів дистанційної зброї – їх починають виготовляти в принципово

іншій манері з напівфабрикатів неправильних обрисів, відбиваючи та відтискуючи плоскі сколи з двох боків (рис. 3, 45). Сліди використання такої зброї простежено на пізньонеолітичному поселенні Романків під Києвом, де знайдено лопатку дикого кабана, ушкоджену наконечником цього типу. Стріляли навздогін тварині і, судячи з масивного наросту на кістці в місці поранення, кабан після того ще довго жив, аж поки став жертвою нового нападу. Показово, що саме таку технологію виготовлення вістрів в основному використовувало населення України для виготовлення крем'яних наконечників дистанційної зброї за наступної епохи (міді – бронзи). А для виробництва трансверсальних наконечників стріл і далі застосовували фрагменти призматичних пластин. Вони були масивніші, оброблялися з боків плоскими сколами й мали вигляд трапецій (рис. 3, 32).

Сліди збройних сутичок населення кам'яного віку України

Як уже згадувалось, на кістках антропологічних попередників людини сучасного антропологічного вигляду по всьому світові спостерігається надзвичайно велика кількість слідів поранень або насильницької смерті. І навпаки, серед знахідок решток пізньопалеолітичної людини прильодовикової зони Європи, що мала вже сучасну морфологічну будову, такі свідчення – дуже рідкісні. Цьому, певно, сприяла дуже мала густина тогочасного населення й багатство фауністичних ресурсів льодовикових тундростепів, що значно зменшувало ризик міжобщинних сутичок. До того ж для пізньопалеолітичної людини вже характерною була екзогамія, тобто система статевого заборон (табу) і усталений звичай шукати шлюбних партнерів тільки поза власною гро-

мадою, що значно зменшувало ймовірність конфліктів у ній³¹.

Кардинальні зміни в характері взаємин різних громад чи племен на території України відбуваються лише на прикінцевих етапах льодовикової доби. Безумовно, що значні кліматичні зміни і пов'язані з ними зміни всього фауністичного комплексу мали досить неприємні наслідки для високоспеціалізованих фінальнопалеолітичних мисливців тундростепів України. Саме тоді багаті на рибу місця поблизу Дніпрових порогів стають ареою запевдчується різким зростанням слідів поранень і насильницької смерті на кістках первісних людей з численних могильників фінального палеоліту й раннього мезоліту в цій місцевості³².

Найдавніші такі свідчення походять з Волоського могильника (за 30 км на південь від Дніпропетровська), де зафіксовано кілька безсумнівних випадків насильницької смерті людей, похованих у скорченому положенні. Так, у першому шийному хребці дорослого чоловіка з поховання № 3 виявлено фрагмент бойової частини мікролітичного вістря із затупленим краєм, що пробив кістку майже наскрізь і застряг у ній (рис. 3, 2). За відбитком передньої частини держака, який разом з наконечником зайшов у порувату масу хребця (рис. 3, 3), можна зробити однозначний висновок про характер уживаної дистанційної зброї і метод фіксації її наконечника. Це, безперечно, була стріла з вістря, затуплена поверхня якого закріплювалася, очевидно, смолистими речовинами, в асиметричному пазі на кінці держака (рис. 2, б). Стріла влучила людині ззаду в шию трохи нижче черепа, завдавши, без сумніву, смертельного поранення. Проте в огрудді цього ж похованого лишилися рештки ще одного чи, може, навіть двох крем'яних наконечників,

які від удару розтріскались на кілька фрагментів (рис. 3, 4, 5).

Два фрагменти бойових частин аналогічних вістрів із затупленим краєм (рис. 3, 6, 7), на одному з яких є рештки кісткової маси (рис. 3, 7), знайдено в скелеті поховання № 16. У цього похованого немає кисті лівої руки. Кисті обох рук відтіто і в людини з поховання № 5. Крім того, серед кісток його огруддя знайдено мініатюрне ціле вістря із затупленим краєм (рис. 3, 10). З морфологічних особливостей крем'яних знарядь праці, які супроводять людські останки, випливає висновок, що поховання людей у скорченому положенні Волоського могильника мають, безперечно, фінальнопалеолітичний вік і датуються прикінцевими етапами льодовикової доби. Це підтверджують і геологічні умови залягання поховань у лесах – породі, відкладання якої закінчилося на схилку льодовикового періоду. Пізніший – післяльодовиковий, або мезолітичний, вік дає кілька випростаних поховань з цього ж могильника, у яких серед кісток знайдено цілий трансверсальний наконечник у вигляді трапеції (рис. 3, 8, 9), уламок такого наконечника, а також фрагмент черешкової частини мікроліта з одним затупленим краєм.

Інші аналогічні свідчення фінальнопалеолітичного віку пов'язані з цим самим регіоном України. Їх виявлено в могильнику Василівка І, приблизно за 40 км на південь від Дніпропетровська. Хоч тут і не знайдено уламків мікролітичних наконечників із затупленим краєм, які б безпосередньо застрягли в кістках людей, але є інші прямі докази насильницької смерті принаймні двох похованих у скорченому положенні. На це вказує розташування мікролітів серед кісток скелетів і характер ушкоджень на них. Самоочевидно, що в цих випадках маємо справу не з поховальним інвентарем, а з наконечниками зброї, що проникли в м'я-

кі тканини похованих і спричинили їхню загибель. Так, між ребрами з лівого боку похованого № 17 лишився фрагмент бойової частини вістря (рис. 3, 11), тоді як уламок середньої частини аналогічного вістря – між ребер з правого боку (рис. 3, 14). Такий самий уламок (рис. 3, 12) зафіксовано біля потиличної кістки черепа, а ще два фрагменти вістря, яке розтріскалося від удару, лежали між тазовою і стегною кістками (рис. 3, 13). Один фрагмент дуже пошкодженої середньої частини такого ж вістря знайдено під ребрами з лівого боку похованого № 10 (рис. 3, 15). Окремі знахідки мікролітичних наконечників у вигляді уламків вістер із затупленим краєм, пошкоджених від зіткнення з ціллю (рис. 3, 16, 17), а також сегментоподібної форми (рис. 3, 18) траплялися тут у засипці могил.

Значно численніший матеріал дає могильник Василівка 3, розташований поряд з Василівкою 1. Тут серед скелетів і безпосередньо в кістках шести похованих у скорченні і випростанні позах знайдено мікролітичні наконечники із затупленим краєм, (у формі асиметричних трикутників), і уламок кістяного вістря з бічними крем'яними вкладнями. Так, між кістками скорченого похованого № 5 виявлено: ціле мініатюрне вістря із затупленим краєм (рис. 3, 21), уламок бойової частини аналогічного мікроліту (рис. 3, 22) і дуже пошкоджений від удару фрагмент середньої частини масивнішого вістря (рис. 3, 20). У лівому ребрі похованого № 12 застряг уламок бойової частини вістря із затупленим краєм, що глибоко ввійшло в кістку і розтріщилося на багато дрібних скалок, причому найбільший його фрагмент після удару розвернувся й розколов ребро вздовж (рис. 3, 23). Серед кісток цього ж поховання зафіксовано дуже пошкоджений від удару фрагмент, можливо, того самого наконечника (рис. 3, 24). У крижовому хребці також скорченого похованого

№ 37 безпосередньо застрягла бойова частина мікролітичного наконечника, що від удару розколовся на велику кількість фрагментів (рис. 3, 19).

Не менш яскраві свідчення використання мікролітичних наконечників, щоправда у вигляді асиметричних трикутників, походять і з випростаних поховань цього ж могильника. Так, між ребрами похованого № 33 виявлено цілий вузький асиметричний трикутник (рис. 3, 30). Масивніший трикутник (рис. 3, 28) і уламок аналогічного мікроліта (рис. 3, 29), пошкоджені від ударів, зафіксовано серед кісток поховання № 34. У тазовій кістці, під останнім хребцем, цього похованого застряг ще й уламок бойової частини кістяного наконечника, мабуть, списа чи дротика. Він мав два вузькі глибокі пази з вміщеними в них фрагментами призматичних мікропластин, які утворювали бічні леза (рис. 1, 9). Два фрагменти бойової частини пошкодженого мікролітичного наконечника (рис. 3, 27) знайдено також серед ребер похованого № 36. Як визначили антропологі, черепи з ще двох поховань цього могильника також мали незаперечні сліди ударів якоюсь зброєю³³. У засипці могильника, а також на доколишній території траплялися окремі знахідки мікролітичних наконечників дистанційної зброї у вигляді вістер із затупленим краєм (рис. 3, 26) і сегментоподібної форми (рис. 3, 25).

Згідно з першими трьома радіокарбонними датами, і скорченні, і випростанні поховання Василівського 3-го могильника мають абсолютний вік близько 10100 рр., тобто належать до самого кінця льодовикового періоду³⁴. Водночас, коли виходити з традиційної хронології кам'яного віку України і аналогів дистанційної зброї в комплексах поселень тієї доби, то вік випростаних поховань цього могильника треба визначати як ранньоголоценовий (уже післяльодовиковий) і датувати їх раннім мезолітом.

У цю добу за місцевості на порогах великих річок не тільки в Україні, а й в інших частинах світу точаться інтенсивні збройні сутички. Так, близько 40 відсотків похованих у могильнику Джебель Сахаба на порогах Нілу в Північній Африці (чоловіків, жінок і навіть дітей) загинули внаслідок ураження мікролітичними наконечниками й ударів іншою зброєю. Згідно з радіокарбонними датами, вік цього могильника – близько 12 – 14 тис. рр.³⁵ Щонайменше трое похованих у могильнику Сарай Нахар Рай на порогах Гангу в Індії (один чоловік і двоє жінок) також були вбиті мікролітичними наконечниками із затупленим краєм. Цей комплекс, як і Василівка 3, датується самим кінцем льодовикового періоду (близько 10100 рр. тому)³⁶. Уже початковими етапами голоценоу (близько 8700 – 7600 рр. тому), тобто мезолітичною добою, датується інший могильник – Шела Кладовей на порогах Дунаю в Румунії, де також відзначено безперечні випадки насильницької смерті. Тут у кістках двох похованих безпосередньо застрягли невеликі кістяні стрижнеподібні наконечники з плоским черешком, які, напевно, були вістрями стріла. В одному випадку такий наконечник уразив похованого чоловіка в обличчя, причому вістря зайшло в череп крізь ніс під кутом майже 45 градусів до лінії обр'ю, а в другому – простромилло наскрізь і застрягло в грудній кістці³⁷.

Під цим оглядом звертає на себе увагу різке зниження питомої ваги свідчень насильницької смерті в могильниках наступних – пізньомезолітичної, а надто неолітичної епохи в Україні. Хоч ці могильники переважно також містяться в Дніпровському Надпоріжжі, а на додачу ще й значно більші за згадані вище комплекси, ми не маємо тут безпосередніх випадків застрягання наконечників у кістках або явних слідів поранень на них. Проте на можливість насильницької смерті принаймні

частини похованих вказує те, що серед людських скелетів або в засипці могил знайдено мікролітичні наконечники, пошкоджені від ударів. Так, у засипці колективної усипальні Ясинуватського могильника (за 30 км на північ від Запоріжжя) і між кістками зруйнованих ранньонеолітичних поховань виявлено (цілими або в уламках): вістря із затупленим краєм (рис. 3, 37, 37, 40), прямокутні вкладні в бічні леза пазових кістяних наконечників (рис. 3, 43) і – особливо численні – трансверсальні наконечники стріла у вигляді трапецій (рис. 3, 38, 41, 42). Майже всі ці мікроліти мають характерні пошкодження від ударів. Уламки таких самих пошкоджених трансверсальних наконечників знайдено серед кісток трьох поховань Вільнянського могильника (рис. 3, 31 – 34).

Одним з найпізніших свідчень збройних сутичок кам'яного, а можливо, уже й мідно-бронзового віку на теренах України є знахідка людського хребця в зруйнованому похованні біля с. Хорів Острозького району Рівненської області. Вбитий дорослий чоловік (30 – 40 років) був уражений зліва і трохи вище лінії обр'ю в перший крижовий хребець двобічнообробленим крем'яним наконечником стріла (рис. 3, 44). Цей наконечник підтрикутної форми майже на два сантиметри вгруз у порувату масу кістки й фактично залишився непошкодженим (рис. 3, 45).

Наведені дані дають підстави для певних висновків щодо тактики збройних сутичок, які вели фінальнопалеолітичні й ранньомезолітичні мисливці України. Передусім впадає у вічі, що з чотирьох зафіксованих випадків, коли наконечники безпосередньо застрягли в кістках похованих і можна чітко встановити напрямок їхнього руху, три постріли було однозначно зроблено в спину, а один – у лівий бік загиблого. Характерною є й досить специфічна траєкторія руху цієї зброї щодо лінії

обрію. Так, наконечник з Волоського могильника ввійшов у хребець під кутом майже 20 градусів до лінії обрію, тобто, судячи із значного заглиблення вістря й сили удару, стрілу було випущено з невеликої відстані і зверху. Так само зверху і ззаду ввійшов у хребець людини мікролітичний наконечник із затупленим краєм з Василівського могильника. Кістяний пазовий наконечник списа з випростаного поховання цього ж могильника, що застряг у тазовій кістці жертви в ділянці останнього крижового хребця, був кинутий зверху зі спини і трохи зліва. Тільки єдиний мікролітичний наконечник стріли, який влучив у загиблого з лівого боку в похованні № 12 Василівки 3, зайшов у тіло під кутом близько 12 градусів нижче рівня обрію, тобто знизу.

З огляду на вищенаведені факти можна стверджувати, що збройні сутички фінальнопалеолітичного і мезолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя – це не фронтальні зіткнення, а радше раптові напади із засідок або ж вони виникали під час випадкових зустрічей з чужинцями і велися за допомогою дистанційної зброї. Фактично це більше нагадувало індивідуальне „полювання” на себе подібних, аніж прями й узгоджені бойові дії груп людей, хоч і такі бої, як видно з наскельних малюнків, виявлених на території Західної Європи й Африки, відбувалися між людьми кам'яного віку.

До особливостей описаних вище поховань належить наявність у кістках скелетів не одного, а кількох наконечників (від двох до чотирьох). Коли зважити, що в значній частині випадків поранення, завдані такими наконечниками, були, безперечно, смертельними, причини додаткових пострілів дистанційною зброєю в тіла жертв не зовсім зрозумілі. Скажімо, поранення, заподіяне наконечником з Волоського могиль-

ника, без сумніву, призвело до ментальної смерті похованого, але серед його кісток наявні уламки ще двох вістер. В одному з поховань Василівки 1 два наконечники стріл уразили похованого в огруддя, одна – у голову чи шию, тобто майже напевно мали для нього фатальні наслідки. Лише одна зі стріл поцілила його в стегно чи таз і не могла призвести до швидкої загибелі. Це саме можна сказати й про одне з випростаних поховань Василівки 3, де удар кістяним пазовим наконечником списа також спричинив смертельне поранення людини. Але і серед її кісток знайдено ще два інші вістря стріл.

Одним з можливих пояснень вищенаведених фактів могла бути властива етнографічним народам (наприклад, індіанам Північної Америки) практика розстрілу різних частин тіла вже забитого ворога. Такі дії разом зі скальпуванням, відтинанням кінцівок тощо мали на меті якнайбільше „ускладнити” існування вбитого ворога в потойбічному світі³⁸. У зв'язку з цим привертає до себе увагу те, що й у похованнях з могильників на порогах Нілу, Дунаю і Гангу також зафіксовано багато випадків ураження людей кількома, іноді навіть десятками наконечників³⁹.

Висновки

У розпорядженні мисливців кам'яного віку на теренах України була досить досконала дистанційна зброя – спочатку важкі списи і дротики, а починаючи з 18 тис. рр. тому – і лук зі стрілами. Ця зброя мала різноманітні своєю будовою і дією наконечники, що були здатні ефективно уражувати будь-яких тварин і в будь-якому природному середовищі. Технологічні засади, на яких ґрунтувалося виробництво таких композиційних наконечників, давали змогу різними способами (за допомогою смо-

Рис. 4. Наскельні зображення мисливців із мікролітичними наконечниками дистанційної зброї: 1 – Зімбабве (Південна Африка); 2 – Машоналанд (Родезія, Південноафриканська Республіка); 3 – Беюк-Даш (Азербайджан); 4 – Орка дос Хункас (Португалія); 5 – Масандже (Замбія, Південна Африка); 6 – 7 – петрогліфи Нубійської пустелі (Північна Африка); 8 – 10 – Бхімбетка (Індія)

листих речовин) komponувати їх ко-
лольно-різальні бойові окрайки з мі-
ніатюрних гострих крем'яних вклад-
нів-мікролітів. Це все сприяло ефек-
тивнішому пристосуванню їхньої
конструкції до конкретного типу
зброї, виду дичини й умов полюван-
ня, а також уможливило легку
заміну й відновлення пошкоджених
або втрачених вкладнів.

Найвищого розвитку, техноло-
гічної і функційної досконалості, а
також спеціалізації та морфоло-
гічної диференціації такі наконеч-
ники досягли за мезолітичної доби.
Ця технологія поширилася тоді
серед людності не тільки Європи, а
й на величезних просторах Африки,
Близького Сходу, Індії та Австралії.
Надзвичайну різноманітність кон-
струкцій і функційну диферен-
ціацію, наприклад наконечників
стріл мезолітичних мисливців, мож-
на бачити на наскельних малюнках
(сценах полювання і збройних сутич-
чок) тієї доби в усіх названих части-
нах світу. Так, деякі з мисливців-
лучників на наскельних малюнках
Південної Африки (рис. 4, 1, 2) три-
мають у руках жмути стріл з кон-
структивно дуже різними трансвер-
сальними, вилкуватими і зубчастими
наконечниками⁴⁰. Трансверсальни-
ми наконечниками, але з двома біч-
ними зубцями, стріляють два інші
мисливці на наскельних розписах
цього ж регіону (рис. 4, 5). Подіб-
ними до них стрілами озброєні мис-
ливці з деяких наскельних гравію-
вань Північної Африки (рис. 4, 6, 7).
В одному випадку такий лучник ви-
пустив у струса, що тікає, спочатку
стрілу з простим трансверсальним
наконечником, закріпленням на пере-
хіднику, а потім уже навздогін їй
послав аналогічну стрілу з додатко-
вими бічними зубцями, повернутими
вперед. Тут маємо яскравий приклад
баражу.

Аналогічні зображення виявлено
і на території Європи, зокрема в
Португалії: мисливець цілиться в

косулю чи лань стрілою з косолез-
овим наконечником (рис. 4, 4)⁴¹.
Серед наскельних малюнків Кавказу
є один, на якому двоє лучників
стріляють у турів стрілами з транс-
версальними наконечниками різної
ширини (рис. 4, 3). Дуже численні
зображення мікролітичної зброї є в
наскельних малюнках в Індії: у
руках мезолітичних лучників жму-
тки стріл з різними (рис. 4, 9) або ж
однаковими (у цьому разі довгими
зубчастими) мікролітичними нако-
нечниками (рис. 4, 8). Тамтешні мис-
ливці активно використовували для
полювання такі довгі зубчасті нако-
нечники не тільки в стрілах, а й у
великих списах (рис. 4, 10)⁴².

Судячи з наявних свідчень, насе-
лення кам'яного віку на території
України використовувало дистанцій-
ну зброю передусім для полювання і
лише принагідно – у збройних су-
тичках. Спеціальні ж різновиди
такої зброї, пов'язані виключно з
бойовими діями, не простежуються
в культурах тієї доби.

Дуже велика функційна ефек-
тивність вкладневих наконечників
дистанційної зброї, особливо різних за
конструкцією мікролітичних вістер
для стріл, безперечно, сприяла інтен-
сивному винищенню дичини мезолі-
тичними мисливцями України. Ці про-
цеси врешті призвели до загальної
кризи мисливського, привласнюваль-
ного господарства й спричинилися до
поступового запровадження хлі-
боробства та скотарства. Згодом ці
зміни в економіці зумовили класове
розшарування первісних суспільств,
утворення перших держав і виникнен-
ня воєн як соціального явища. Лише з
початком їх постають різновиди дис-
танційної зброї, спеціально призначені
для ведення бойових дій.

ПРИМІТКИ

¹ Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода. – 1934. – Вып. 5. – С. 161 – 167.

² Історіографію проблеми докладніше див.:
Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної тех-
ніки в кам'яному віці. – К., 1992. – С. 7 – 15.
³ Там само. – С. 114 – 134.
⁴ Кларк Дж. Г.Д. Доисторическая Европа. –
Москва, 1953. – С. 43 – 47.
⁵ Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України.
– К., – 1982. – С. 202 – 215.
⁶ Fischer A., Mansen P.V., Rasmussen P. Macro
and Micro Wear traces on Lithic Projectile points
// Journal of Danish Archaeology. – 1984. – Vol.
3. – P. 19 – 44; Nuzhnyi D. Projectile Damage on
Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow
and Arrows among Pleistocene Hunters of the
Ukraine // Аун. – 1990. – № 14. – P. 113 – 124.
⁷ Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної
техніки в кам'яному віці. – С. 172 – 175.
⁸ Борисковский П.И. Древнейшее прошлое
человечества. – Ленинград, 1979. – С.46 – 49.
⁹ Нужний Д.Ю. Дистанційні мисливські зна-
ряддя у кам'яному віці // Археологія. – 1991.
– № 3. – С.3.
¹⁰ Борисковский П.И. Древнейшее прошлое
человечества. – С. 56 – 62.
¹¹ Там само. – С. 77 – 78; Bellier C., Cattelain P. La
chasse dans du Préhistoire du Paléolithique au
Neolithique en Europe. – Treignes, 1990. – P. 9 – 10.
¹² Семенов С.А. Развитие техники в камен-
ном веке. – Ленинград, 1968. – С. 102, 283.
¹³ Борисковский П.И. Древнейшее прошлое
человечества. – С. 77.
¹⁴ Данилова Е.И. Эволюция руки. – К., 1979.
– С. 316 – 317.
¹⁵ История первобытного общества: (Общие
вопросы. Проблемы антропосоциогенеза). –
Москва, 1983. – С. 368; Voëda E., Geneste I.M.
et all. A Levallois point embedded in vertebra of
wild ass (Equus africanus): hafting, projectiles
and Mousterian hunting weapons // Antiquity. –
1999. – № 73. – P. 394 – 402.
¹⁶ Bellier C., Cattelain P. Op. cit. – P. 14 – 17.
¹⁷ Ibid. – P. 380; Семенов Ю.И. Как возникло
человечество. – Москва, 1966. – С. 252 – 254.
¹⁸ История первобытного общества. – С. 380
– 381.
¹⁹ Борисковский П.И. Палеолит Украины //
МИА. – 1953. – № 40. – С. 332 – 340; Стан-
ко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Поздне-
палеолитическое поселение Анетовка II. – К.,
1989. – С. 68 – 80, 127 – 131.
²⁰ Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические
жилища из костей мамонта на Украине. – К.,
1969. – С.147 – 154.
²¹ Frison G.C. Experimental use of Clovis wea-
ponry and tools on African elephants // American
Antiquity. – 1989. – Vol. 54. – № 4. – P. 766 – 784.
²² Пидопличко И.Г. Межиричские жилища
из костей мамонта на Украине. – К., 1976. –

С. 159 – 163; Нужний Д.Ю. Розвиток мікролі-
тичної техніки в кам'яному віці. – С. 159.
²³ Черныш А.П. Многослойная палеолитическая
стоянка Молодова V: (Люди каменного века и
окружающая среда). – Москва, 1987. – С. 75.
²⁴ Bellier C., Cattelain P. Op. cit. – P. 39 – 45.
²⁵ Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної тех-
ніки в кам'яному віці. – С. 149 – 167.
²⁶ Там само. – С. 120, 149.
²⁷ Morel P. Une chasse a l'ours brun il y a 12.000
ans: nouvelle decouverte à la grotte du Bichon
(La Chaux-de-Fonds) // Archéologie Suisse. –
1993. – Vol. 16. – № 3. – P. 110 – 117.
²⁸ Rust A. Die Alt- und Mittelsteinzeitlichen
funde von Stellmoor. – Neumünster, 1943. –
P.188 – 189. – Taf. 87, 93, 94.
²⁹ Зализняк Л.Л. Охотники на северного
олеля Украинского Полесья эпохи финаль-
ного палеолита. – К., 1989. – С. 129 – 132.
³⁰ Becker C.J. En 8000- aarid stenalderboplads i
Holmegaard Mose // Fra Nationalmuseets Arbe-
jdsmark. – Kobenhavn, 1945. – Fig. 3; Clark J.G.
D. Neolithic Bows from Somerset, England, and
the Prehistory of Archery in North- Western
Europe // Proceedings of the Prehistoric Society
(N.S.). – 1963. – Vol. XXIX. – № 3. – P. 50 – 98;
Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и
Восточного Прионежья. – Москва, 1983. –
С. 109 – 111; Зализняк Л.Л. Население По-
лесья в мезолите. – К., 1991. – С. 106.
³¹ Семенов Ю.И. Развитие техники в камен-
ном веке. – С. 285 – 318.
³² Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки Укра-
їни. – С.202 – 215.
³³ Гохман И.И. Население Украины в эпоху
мезолита и неолита. – Москва, 1966. – С. 21 – 25.
³⁴ Потехіна І.Д., Телегін Д.Я. Деякі спірні
питання з історії населення Південного
Подніпров'я IX – IV тис. до н.е. // Археологія.
– 1997. – № 2. – С. 119.
³⁵ Balakin S., Nuzhnyi D. The origin of grave-
yards: The influence of landscape elements on
social and ideological changes in Prehistoric
communities // Prehistoire Europeenne. – 1995. –
Vol. 7. – P. 195.
³⁶ Ibid.
³⁷ Ibid. – P. 196.
³⁸ Ibid.
³⁹ Ibid. – P. 197.
⁴⁰ Goodall E. Rock painting of Mashonaland //
Prehistoric rock art of the Federation of Rhodesia
and Nyasaland. – Glasgow, 1959. – Fig. 15;
Willcox A.R. The Rock Art of Africa. – London &
Canberra, 1984. – Fig. 11.3; Нужний Д.Ю.
Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному
віці. – С. 134 – 150.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.

Марія ДМИТРИЧЕНКО, Юрій САВЧУК

ВЕЛИКИЙ ГЕРБ НАШОЇ ДЕРЖАВИ

До невід'ємних атрибутів держави, які є її ідентифікаційними символами, належать герб, прапор і гімн. Коли йдеться про державний герб, то у світовій практиці не усталювалося суворої регламентації засад його творення. Це, так би мовити, „національний продукт” – віддзеркалення специфіки геральдичних традицій, що примхливо фокусують своєрідні риси історичного розвитку певної країни.

Для прикладу, в Італії, якщо виходити з жорстких геральдичних канонів, герба немає зовсім. Його функції виконує державна емблема цілком умовного геральдичного характеру, що поєднує зображення трибка і п'ятикутної зірки, оповитих дубовою і лавровою гілками, тоді як морські прапори країни й президентський штандарт прикрашає геральдична варіація на тему відзнак Венеції, Генуї, Амальфи та Пізи¹. Самобутній спосіб геральдичної презентації обрала й Франція, що по-

слуговується двома знаками: загальновідомою емблемою з лікторським пучком і орденем Почесного легіону² та щитом, у якому поєднано герби всіх департаментів країни. Натомість деякі європейські держави, як от Швеція, віддають перевагу, образно кажучи, „класичному варіантові”, використовуючи малий і великий герби. Історія знає непоодинокі випадки функціонування водночас трьох державних гербів: великого, середнього і малого, як це, скажімо, практикувалося в Російській імперії, а в період між світовими війнами – у Чеській Республіці.

Не менш специфічним у сфері державної символіки виявився й шлях України. Не розглядаючи його докладно, тут коротко спинимося лише на традиції побутування великого і малого державного гербів, за якою вже майже сторічна історія.

Правовий прецедент використання великого і малого державних гербів УНР створив закон, ухвале-

Великий і малий державні герби УНР. 1918 р.

Г.Нарбут. Велика державна печать УНР. 1918 р.

ний Центральною Радою 22 березня 1918 р. Обидва знаки мало різнилися композиційно. З самого початку вони стали об'єктом аргументованої критики В.Модзалевського і Г.Нарбута. Ці авторитетні знавці геральдики висловили слушний закид авторові – відомому мистцеві професорові В.Кричевському, що він, малоючи герб, робив це тільки як художник, „не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незайомий з нею”³. Згодом їх підтримали й інші фахівці, які вбачали основні хиби гербів у різному відтворенні на кожному з них „знака Володимира”⁴, не геральдичному його оздобленні у вигляді ромбів, а також у невизначності орнаменту. Не був досконалим і сам березневий закон 1918 р., зокрема в його тексті не дано опису гербів, не зазначено їхніх розмірів тощо. На це вказав у праці „Історичні та правні основи українського державного герба” професор В.Трембіцький. Прагнучи заповнити наявні в законі прогалини автор, сформулював приписи технічного оформлення українського державного герба і радив, як це узвичаєно у світовій практиці, з пошаною і „повною точністю” відтворювати державні символи⁵.

Середній і малий державні герби України за М.Битинським. 1930-ті рр.

Проект великого Державного Герба України. Автори: М.Дмитрієнко, О.Івахненко, В.Мітченко, Ю.Савчук. 1996 – 2000 рр.

проектів перебували в складі різних державних утворень: Чеської Республіки, Другої Речі Посполитої, Румунського королівства, СРСР. Проекти М.Битинського здобули суспільне визнання й прихильність. Вони є визначною пам'яткою української геральдичної культури та політичної історії.

Нову сторінку української геральдики відкрила ухвалена 19 лютого 1992 р. Верховною Радою України постанова „Про Державний Герб України”, якою затверджено „Тризуб як малий герб України” і головний елемент великого герба⁶. Ця ухвала найвищого законодавчого органу засвідчила не тільки тяглість та історичну вагу нашої геральдичної і мистецької традиції, але також реалізоване в гострій політичній боротьбі прагнення національно-державницьких сил забезпечити правову й політичну спадкоємність різних форм української державності.

Основи ідейної конструкції чільного атрибуту держави заклала ст. 20 Конституції України 1996 р. Вона визначила обов'язковими складовими майбутнього великого Державного Герба України малий Державний Герб України (як його головний елемент) і герб Війська Запорізького.

На виконання постанови Верховної Ради „Про державні символи України” від 3 вересня 1996 р. і постанови Кабінету Міністрів України від 2 листопада 1996 р. „Про проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України і кращий текст Державного Гімну України” спеціально створена Державна комісія з підготовки та проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного Герба України 11 червня 1997 р. схвалила проект, підготовлений авторським колективом у складі М.Ф.Дмитрієнко, О.А.Івахненка, В.С.Мітченка, Ю.К.Савчука.

військово-історичний альманах

Не вдаючись у подробиці більш ніж семирічного процесу створення й графічного вдосконалення проекту великого Державного Герба України, вважаємо за доцільне викласти бодай провідні положення його концепції.

Як основні елементи головного символу країни обрано ті, що відображають історичний шлях нашої державності й водночас відповідають канонам світової геральдики та правовим нормам. Зокрема відповідно до вимог Конституції України автори в центрі композиції розмістили малий Державний Герб України.

Таке ідейне, геральдичне й графічне вирішення потребувало логічного доповнення, що мало створити виразніше історичне тло, повніше розкрити головний зміст державної символіки. Його формують, як того вимагає конституційна норма, герб Війська Запорізького, а також герб Галицько-Волинської держави. Тож композиція великого Державного Герба України відводить козакові з мушкетом і золотому левові почесну роль щитотримачів, немовби охоронців і спадкоємців державного герба княжої доби.

Вибір фігур щитотримачів ґрунтується на логіці дослідження історичного процесу, виявленій ученими ще на початку ХХ ст. У 1912 р. під час дискусії, що виникла в середовищі дослідників української геральдики стосовно вибору національного символу, який би міг стати державним гербом, науковці висловили думку про можливість, задля досягнення національної згоди, скомпонувати герб держави з емблем, що представляють державотворчі центри Сходу і Заходу України. Тоді відомий львівський історик С.Томашівський дійшов висновку: „Отож, якщо дуалізм, то лев і запорожець”⁷.

Дальший перебіг історичних подій підтвердив слушність такого погляду. Саме ці емблеми й обрали для самоідентифікації держав, утворених на українських теренах за доби національно-визвольних змагань

1917 – 1921 рр. Гербом Української Народної Республіки затверджено, як уже згадувалось, Тризуб. Закон Ради Державних Секретарів про самостійність земель Австро-Угорської монархії від 12 листопада 1918 р., схвалений наступного дня у Львові Українською Національною Радою, передбачав для Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) герб у вигляді золотого лева на блакитному полі⁸, а в період Української Держави гетьмана Скоропадського Г.Нарбут розробив державну печатку із зображенням козака з мушкетом.

Найавторитетніші вчені, серед них академік М.Грушевський, віддавали козакові з мушкетом першість поміж історичних державних гербів⁹. Пріоритетність цього символу визнали й Г.Нарбут та В.Модзалевський. Інший дослідник, автор виданої 1918 р. брошури „В справі герба України”, вбачав у ньому „плід творчості тільки нашого народу” й підкреслював, що „між гербами інших народів і держав не маємо нічого подібного... До того ж образ козака – твір пишного блискучого періоду нашої історії, коли весь загальний народ пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні національної незалежності”¹⁰. Безперечно, у цьому розумінні козак з мушкетом і нині не втратив свого історичного значення. Щобільше, цей символ актуальний і для сьогодення, у якому можемо віднайти паралелі з тією історичною епохою.

Нові архівні знахідки збагачують арсенал аргументів на користь твердження про високий суспільний статус зображення козака з мушкетом як герба Війська Низового Запорізького та гетьманської України на майже 200-літньому відтинку історії.

Часом появи геральдичного образу козака з мушкетом історики схильні вважати 1576 р. (за даними літопису Г.Граб'янки), коли польський король Стефан Баторій разом з іншими клейнодами надав запорізькому гетьманові „на печаті герб – рицар з самопалом і на голові ковпак

перекривлений"¹¹. На печатках двадцяти гетьманів упродовж 1595 – 1764 рр. вирізьблювали образ козака з мушкетом. Він фігурує на печатках Генеральної військової канцелярії (1735–1767 рр.), інших вищих урядових установ Гетьманщини. Козак з мушкетом увіобразив прикмети різного часу й місцеві особливості, бо його зображували на печатках багатьох лівобережних і правобережних гетьманів, він „свідок” події епохального значення – Національно-визвольної війни українського народу, державницьких змагань Гетьманщини.

Дослідники констатують певну еволюцію як його внутрішнього змісту, так і зовнішнього вигляду. Зміни стосуються не суті зображення, вони не порушують основний графічний тип, а віддзеркалюють притаманні тій чи тій добі мистецький стиль, художні уподобання, почерк гравєрів, техніку виготовлення.

За Гетьманщини козак з мушкетом остаточно утверджується як державний герб, набуває ознак загальнонаціонального символу. У справочинстві Гетьманщини він іменується „гербом Нації”, „гербом Малоросійським”, „Національним”. Зокрема в ордері гетьмана Кирила Розумовського 1755 р. йдеться про обов'язковість зображень „герба Нації” на військових сотенних і полкових прапорах¹². Цей гетьманський ордер (розпорядження) набирає особливої історичної ваги як єдиний тогочасний правовий документ найвищого державного рівня, що спеціально регулює використання української державної символіки.

Отже, козак з мушкетом, безперечно, заслуговує на те, щоб бути присутнім серед символів великого Державного Герба України.

Інший символ – Лев – один із традиційних і найдавніших геральдичних знаків. Його зображення мають у своїх гербах багато країн на різних континентах. З-поміж наших європейських сусідів його використовують Болгарія, Чехія, Фінляндія (завважмо: республіканська фор-

мою правління країна, у гербі якої лева увінчано великогерцогською короною XVI ст.), Швеція, Бельгія, Люксембург, Норвегія та ін. Не менш популярним був геральдичний образ лева і на українських землях, що спричинилося до виникнення терміна „руський лев”, під яким розуміється насамперед герб Галицької Русі і міста Львова. Спочатку лев з'являється на печатках галицьких князів, згодом цей династичний знак стає територіально-династичним. А в період найбільшого розквіту Галицько-Волинської держави, що в XIV ст. ідентифікується історичною наукою як королівство, знак лева набуває значення державного герба і відтоді таке його сприйняття лишається незмінним. Цю традицію в XX ст. наслідувала новітня форма української держави на західноукраїнських землях – ЗУНР, яка обрала своїм символом саме лева.

Солідаризуємося з тими істориками, на чіє переконання лев як символ Галицько-Волинської держави, що успадкувала державницьку традицію від Київської Русі, і як головний геральдичний знак західноукраїнських земель загалом, які в XIX–XX ст. відігравали ролю одного з центрів відродження національного й державного життя, – гідний постати на державному гербі щитотримачем.

Вінець княжої доби – вершини розквіту першої держави на українських землях – у поєднанні з Тризубом вказує на першовитоки нашої державності – Київську Русь. Він, як і в низці гербів багатьох республіканських країн (Угорщина, Чехія, Польща, Фінляндія, Російська Федерація), – виключно згадка про величчя минуле й ознака найвищого достоїнства великого герба, символ суверенітету та вікових державних традицій. Графічну реконструкцію вінця здійснено за результатами багаторічних фундаментальних досліджень фресок Софії Київської, проведених найавторитетнішими фахівцями в цій ділянці історичних студій. Вона на-

слідує також зображення вінця Володимира на сучасних державних грошових знаках України (купюра номіналом одна гривня).

Намет у звичній ролі править за прикрасу герба й водночас виконує функції єдиної ланки між клейнодом і щитом. Найчастіше саме цей елемент віддзеркалює мистецький смак і стиль доби, втілюючись у примхливий геральдичний орнамент, в якому виявляють себе чарівлива розмаїтість фельмо і художня фантазія. Навет великого Державного Герба України, що має вигляд рослинного орнаменту, стилізовано в дусі українського бароко. Він найвиразніше підкреслює національний колорит графічної композиції.

Великий герб – це і графічне втілення історії державницької традиції, і разом з тим художній, графічний твір, який примітний іншими загальноновизначними символами країни. „Без калини немає України” – стверджує народна мудрість. Поетичним образом нашої країни в гербі виступають кетяги (грона) калини в сполученні з пшеничним колоссям, яке є ознакою щедрості й багатства української землі, добробуту, миролюбного характеру її народу. Звернімо увагу, що за результатами досліджень літературної спадщини національного генія Тараса Шевченка із рослин найчастіше згадується в його творах саме калина¹³.

Як засвідчує світова практика, герби багатьох країн прикрашає стрічка національних барв. Здебільшого вона додатково підкреслює природний зв'язок між колірною гамою герба й національними барвами. Традиційно стрічка розміщується біля підніжжя щита.

Скомпоновані рукою історії споконвічні емблеми різних форм нашої державності зливаються в єдине символічне ціле в загальному, логічно досконалому графічному творі, який засвідчує історичну спадкоємність, неперервність і наступність державницької традиції. Великий Державний Герб України є символом

новітньої української держави, який фокусує в собі головні етапи її становлення й багатовікового розвитку і втілює провідну національну ідею – соборності українських земель, їхньої багатовікової державної традиції і демократичного, республіканського державного ладу. Цей символ не тільки живитиме патріотичні почуття, а й гідно представлятиме Українську державу у світовій спільноті.

Автори проекту, надаючи перевагу історичній національній символіці – знаку Княжої Держави Володимира Великого, левові й козаку з мушкетом, дотримувались відомої істини: символи не обирають – символи успадковують.

ПРИМІТКИ

¹ Виллибахов Г., Медведєв Ю. Геральдический альбом: Лист № 8 // Вокруг света. – 1991. – № 4. – С. 54.

² Воцял А. Герб Франції // Знак. – 1995. – Ч. 9. – С. 10–11.

³ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний Герб України // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 121. Передрук: Національна символіка. – Вид. 2-е. – К., 1991. – (Б-ка журн. „Пам'ятки України”; кн. 1). – С. 26.

⁴ Климкевич Р. Цікаве з української геральдики // Ми і світ. – 1956. – Ч. 27. – Лип.

⁵ Трємбівський В. Історичні та правні основи українського державного герба // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 131–133.

⁶ Постанова Верховної Ради України „Про Державний Герб України” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 40. – Ст. 592.

⁷ Томашівський С. Український національний герб // Неділя. – 1912. – 29 верес.

⁸ Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. – 1989. – Ч. 3. – С. 44–45.

⁹ Скотинський Т. Український герб та прапор. – Львів, 1935. – С. 17–18.

¹⁰ Леонід К. В справі герба України // Шлях. – 1918. – Ч. 2. – Лют. – С. 33–40. (Окрема відбитка: К., 1918.)

¹¹ Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 26.

¹² Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Розумовского 1755–1764 гг. // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. – Москва, 2000. – С. 217–219; Він же: 8 Березня – це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // Подлітка і культура. – 2000. – № 8 (43). – С. 18.

¹³ Голда Д. Шевченкіана України // Україна. – 2000. – № 2. – С. 40.

Віктор КАРПОВ

БОЙОВИЙ ПРАПОР СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Історія українського військового прапорництва сягає своїм корінням у далеке минуле й тісно пов'язана з історією українського державотворення. В усі часи прапор, або хоругва (корогва), для воїнів мали непересічне значення і символізували славу та перемогу. Роль прапора яскраво показано в Галицько-Волинському літопису, де описано битви князів, братів Данила і Василька, проти угрів, ляхів і русів 1245 року. В одній із битв Данило розбив військо угорського воеводи Філі, а „хоругов його роздер навпіл”. Побачивши це, угри кинулися тікати. Василько тим часом зіткнувся з ляхами. „Данило ж гнав через яр глибокий на угрів і русь, бив їх [і] журився про брата, не знаючи, [що з ним]. Але, побачивши хоругов його, що мчала вслід за ляхами, він був сильно радий”. З цього опису можна зробити висновок, що хоругва була не просто ознакою воеводи, а й елементом тактики бою¹.

Найбільше відомостей про українські військові прапори належать до часів існування Запорізької Січі (XVII – XVIII ст.), а потім, уже на початку XX ст., – Української Народної Республіки й Української Держави. Згодом, у радянський період, національно-релігійні риси прапорництва були замінені на політичні. Зазнало деформації саме поняття національної відповідності, що врешті призвело до заміни його

на поняття, близькі до політичних чи ідеологічних.

Звичайно, було б дивним, якби після трагічної і драматичної історії боротьби за волю України в самій Україні збереглася бодай половина або третина тих прапорів, що майоріли над козачими полками чи військами УНР. Самозрозуміло: немає прапорів – немає і армії, немає армії – немає і держави. Тому всі неукраїнські правителі українських земель намагалися приховати, а то й знищити позostalі прапори українського війська і навіть відомості, пам'ять про них. Вийшло так, що українські військові прапори нині представлені в музеях Швеції (прапори Богдана Хмельницького та Івана Мазепи), Польщі, Росії, Канади та інших країн, а в музейних збірках самої України їх найменше, лише чотири. Вони зберігаються в музеях Києва, Харкова і Білої Церкви. Найвідоміші з них – прапор Війська Запорізького Низового і Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР, яким дивізія була нагороджена за бої проти більшовиків під Вапняркою в 1919 р. Перший експонується тепер у Національному музеї історії України, другий довгий час був на przechованні в українській церкві в Нью-Джерсі (США), у 1992 р. переданий полку Національної гвардії України в Києві, з 1996 р. виставлений в експозиції Центрального музею Збройних Сил України².

На час створення сучасних Збройних Сил України і пов'язаних з цим робіт щодо розроблення Бойового прапора для військових частин історія національного військового прапорництва була мало досліджена. Над vexilology ще тяжіла радянська спадщина. Та все ж таки за основу було взято доцільний принцип поєднання історичної традиції – символів доби Київської Русі, прапорництва українського козацтва – і новітніх вимог.

Для опрацювання проектів бойових прапорів військових частин у 1992 р. в новосформованому Міністерстві оборони України за рішенням міністра генерал-полковника Костянтина Морозова було організовано спеціальну комісію, яка займалася питаннями розроблення нової військової форми одягу й військової символіки, зокрема прапорів.

До складу комісії входили генерал-полковник А.Лопата (перший заступник міністра оборони – начальник Головного (після перейменування – Генерального) штабу ЗС України, генерал-полковник І.Біжан (заступник міністра оборони, голова комісії), генерал-майор О.Коломійцев (заступник начальника Головного штабу, заступник голови комісії), полковник В.Орявський (начальник відділу Головного штабу, секретар комісії), полковник Л.Шайденков (начальник відділу Речового управління Тилу Міністерства оборони України) і підполковник О.Семчук (начальник групи Головного штабу). До роботи в комісії залучали фахівців різних управлінь і служб Міністерства оборони, Головного штабу, Тилу та озброєння, науковців, художників і дизайнерів. З них активно працювали майори В.Якубенко, А.Куліш, капітан 3-го рангу В.Тенюх, О.Руденко та інші.

Однак сама робота розгорталася повільно, їй бракувало цілеспрямованості й належної організації. На це звернув увагу міністр оборони. У наказі „Про хід роботи щодо розробки і впровадження військової символіки Збройних Сил України” від 30 серпня 1993 р. № 199 він, зокрема, зазначив, що „виготовлення бойових прапорів військових частин і прапорів видів Збройних Сил України носить неконкретний характер. На теперішній час ще не визначено потрібну кількість бойових прапорів, не спланована та не проводиться робота щодо заміни найменувань військових частин Збройних Сил України”³.

З метою організованої і планової підготовки до виготовлення бойових прапорів, зміни найменувань об'єднань і з'єднань передбачалося здійснити низку заходів. Командирів усіх рівнів було зобов'язано до 10 вересня 1993 р. подати в Головний штаб ЗС України уточнений перелік військових частин, для яких планується виготовлення прапорів. Як було визначено, їх належало виготовити для всіх військових частин, почавши з батальйону, за винятком частин технічного й тилового забезпечення, охорони та обслуговування, військових будівельників. Першочергово прапори призначалися для дивізій, бригад і полків.

Головний штаб на підставі поданих з військ заявок мав обрахувати потребу Збройних Сил України в забезпеченні бойовими прапорами й передати ці дані до штабу Тилу, на який покладалося розроблення технології й порядку виготовлення прапорів і грамот до них. Водночас саме виготовлення прапорів передбачалося розпочати тільки після затвердження Верховною Радою Украї-

Прапори армії, авіації та флоту.
Автори Р.Дуб'як і О.Романчук

ни Положення про Бойовий прапор і опису його.

Цим наказом міністра було встановлено також порядок використання прапорів військових частин, що залишилися від Радянської армії – їх мали підготувати для здачі до 30 січня 1994 р. в меморіальний комплекс „Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.”, а при проведенні військових ритуалів виносити Державний прапор України. Певний час у військах додержували такого порядку.

З поживленням роботи над військовими прапорами почали надходити пропозиції од військових частин, громадських організацій і окремих, зацікавлених цією справою осіб. Їх збирав Центр з розробки форми одягу Тилу ЗС України. Після того як у грудні 1995 р. Центр було розформовано, деякі матеріали з пропозиціями та проектами надійшли до фондів Центрального музею ЗС України і там зберігаються. Серед них вирізняються оригінальністю пропозиції, що їх подали Роман Дуб'як і Олег Романчук зі Львова. Вони пропонували прапор армії у вигляді Державного прапора з урізанням у нього біля держална трикутником малинового кольору. На трикутнику мав бути вільний козацький хрест білого кольору, у центрі якого – Тризуб, облямований з обох боків дубовою і лавровою гілками. Прапор авіації – того самого розміру, що й прапор армії, але блакитного кольору. На його полотнищі – жовтого кольору хрест козацького типу з Тризубом у центрі, облямованим з обох боків дубовою і лавровою гілками. Від кута до кута прапора навхрест розходяться жовті

Бойовий прапор військової частини (аверс і реверс), запропонований Центром з розробки форми одягу Тилу ЗС України

Бойовий прапор частин Сил наземної оборони, а також наземних частин ВМС України (аверс)

промені. Прапор флоту – історичний, затверджений у 1918 р.⁴ Проектів Бойового прапора військової частини ці автори не подали.

Центр з розробки форми одягу Тилу ЗС України пропонував Бойовий прапор військової частини у вигляді Державного

Бойовий прапор частин Сил оборони повітряного простору (СОП), а також авіаційних частин ВМС України (аверс)

прапора з розміщенням на лицьовому боці його символу Збройних Сил – щита синього кольору з Тризубом жовтого кольору на ньому. Цей символ облямований з одного боку дубовою, а з другого – калиновою гілкою. Під

число 1, 2001 р.

Бойовий прапор частин Сил наземної оборони (реверс)

Бойовий прапор наземних частин ВМС України (реверс)

Бойовий прапор авіаційних частин ВМС України (реверс)

Бойовий прапор частин Сил оборони повітряного простору (СОП) (реверс). Автори О.Руденко і К.Гломозда

символом мала бути вшита стрічка з написом „За Україну, за її волю”. Слова, на пропозицію майора А.Куліша, були взяті з відомої пісні українських січових стрільців. На зворотному боці прапора планувалося нашивати напис з найменуванням військової частини⁵.

Ескіз „Бойовий прапор частин Сил наземної оборони, а також наземних частин Військово-морських сил України” виконав Олекса Руденко при сприянні заступника голови Українського геральдичного товариства кандидата історичних наук Костянтина Гломозди. Пропонувалося прямокутне полотнище малинового кольору, на якому в центрі розміщено символ Збройних Сил – щит синього кольору з Тризубом жовтого кольору, облямованим зліва дубовою, а справа – калиновою гілкою. Під символом ушита стрічка з написом „За Україну, за її волю”. По периметру прапора – виноградна лоза, що в кутах перебивається номером військової частини, взятим у коло. Якщо частина належала до Військово-морських сил то в горішньому куті, ближче до держална, мав бути криж прапора ВМС. На зворотному боці прапора фігурувала така сама символіка, тільки на місці стрічки з девізом зазначалася назва військової частини. Аналогічно виглядав проект Бойового прапора для військових частин Сил повітряної оборони, а також авіації ВМС⁶. Змінювався лише колір полотнища – з малинового на блакитний.

Щодо прапора ВМС, то майже всі, хто надсилав свої пропозиції, зішлись на прапорі, вживаному в 1918 р. На прохання особового складу Військово-морських сил України, що його висловив на одному із засідань комісії капітан 3-го рангу В.Тенюх, цей історичний прапор

було затверджено як прапор сучасних ВМС України.

Прапори видів Збройних Сил у проекті О.Руденка й К.Гломозди були близькі до запропонованих ними бойових прапорів, але тільки з символом Збройних Сил, без напису. Проект цих авторів урешті був узятий за основу комісією Міністерства оборони України.

Для прапора Сухопутних військ і Бойового прапора комісія обрала малиновий колір, що відповідає традиціям українського прапорництва козацької доби. Розглянувши подані пропозиції, комісія ухвалила рішення, згідно з яким прапор Сухопутних військ, або за тодішньою термінологією – Військ наземної оборони, являє собою прямокутне полотнище з малинового, складеного вдвоє, шовкового фаю розміром 143 сантиметри завдовжки й 112 сантиметрів завширшки. На лицьовому й зворотному боці в центрі полотнища розміщено символ Збройних Сил України – щит прямокутної форми синього кольору, в центрі якого – Тризуб, малий Державний Герб України, в облямуванні дубової і калинової гілок золотистого кольору. Прапор Військ повітряної оборони являв собою прямокутне полотнище такого самого розміру з шовку блакитного кольору, складеного вдвоє, у центрі якого був розміщений символ Збройних Сил в облямуванні дубової та калинової гілок, охоплений двома крилами. Запропонований тоді прапор Військово-морських сил являв собою теж прямокутне полотнище такого самого розміру з шовку білого кольору, складеного вдвоє, на лицьовому і зворотному боці якого розміщено блакитний хрест з лінією оздоблення, що поділяє це полотнище на чотири рівні частини. У прилеглій до

держална верхній частині полотнища з обох боків розміщено Державний прапор України, у центрі якого – малий Державний Герб України. Підготовлені комісією матеріали було погоджено з Президентом України Леонідом Кравчуком.

У жовтні 1993 р. колегія Міністерства оборони України затвердила проекти Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил – Сухопутних військ, Військово-морських сил і Військ повітряної оборони, запропоновані комісією міністерства. Тут слід заважити, що прапор Військ повітряної оборони нині належить уже до історичних (після скасування в 1997 р. цього виду Збройних Сил і запровадження замість нього Військово-повітряних сил і Сил протиповітряної оборони).

Розроблене Міністерством оборони Положення про Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України визначало, що Бойовий прапор є символом честі, доблесті та слави. Він закликає кожного військовика віддано служити народові України, мужньо, уміло й непохитно боронити Українську державу, не шкодуючи своєї крові й самого життя. Вручення Бойового прапора провадиться після сформування частини посадовими особами Міністерства оборони України від імені Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил. Вручення відбувається в урочистій обстановці з шикунням усього особового складу частини. При цьому частині вручається Грамота Президента України. Після вручення прапор уже завжди зберігається у військовій частині. Під час бою особовий склад зобов'язаний самовіддано й мужньо захищати його і не допускати захоплення супротивни-

число 1, 2001 р.

Прапор Сухопутних військ

Прапор Військ повітряної оборони

ком. У разі втрати прапора, згідно із законодавством України, передбачалася відповідальність командира військової частини та осіб, безпосередньо винних у цьому. Стосовно змісту Положення можна зауважити, що розробники випустили з уваги таке питання, як ознака належності військової частини до держави, яку має символізувати прапор, але це, очевидно, розумілося само собою.

Положення про прапори видів Збройних Сил встановлювало, що прапор Військово-морських сил одночасно є і Бойовим прапором корабля. Прапори видів Збройних Сил визначають належність частини до виду Збройних Сил, „їх оборонну спрямованість та найкращі традиції виду”. Прапор виду вручається посадовими особами Міністерства обо-

Бойовий прапор військової частини.
Автор О.Кохан. Варіант
доопрацьований ЦМ ЗСУ

рони України об'єднанням і вищим за рангом частинам, а також ротам Почесної варті.

Прапор виду Збройних Сил виносять, а на кораблях підіймають під час урочистостей у дні державних і військових свят за участю військ, зустрічі іноземних делегацій, а також під час проведення польотів. У ході свят і військових ритуалів прапор виду може використовуватися разом з Бойовим прапором або ж окремо, якщо використання Бойового прапора недоцільне. Встановлювалося також, що охорона прапора виду Збройних Сил, як і Бойового прапора, є почесним обов'язком особового складу частини⁷.

Все ж таки й після затвердження єдиного зразка прапорів широке впровадження їх не відбувалося. Натомість почали з'являтися нові пропозиції. Зокрема у виданні Українського геральдичного товариства „Знак” свою розробку опублікував Олексій Кохан⁸. Автор пропонував прапор Збройних Сил України у вигляді квадратного малинового полотнища з вільним білим козацьким

хрестом у центрі і накладеним на нього золотим Тризубом у круглomu синьому полі, облямованому золотим лавровим вінком. Прапор ВПС бувався за таким самим зразком і різнився лише кольором – полотнище сине, а хрест жовтий. Військово-морський прапор відповідав схваленому комісією Міністерства оборони варіанту.

Бойовий прапор військової частини в проекті О.Кохана повторював основні риси прапора виду військ, але з деякими доповненнями. Це було квадратне полотнище з вигнутуваною по периметру золотою орнаментованою рамкою. У центрі полотнища (для наземних військ – малинового кольору, для авіації – синього, для екіпажів військових кораблів – білого з темно-синім хрестом) розміщувалася символіка виду військ. У верхній частині – напис „За Україну”, а в нижній – „За її волю”. На звороті пропонувалося гаптувати напис з назвою військової частини. Краї полотнища мали бути обшиті жовтими торочками. Пізніше, на пропозицію Центрального музею ЗС України до хрестів додали мечі, і такі прапори пропонувалося вручати частинам бойового складу, а без мечів – частинам забезпечення.

У 1998 р. подав свої пропозиції Центральный музей Збройних Сил України, згідно з якими передбачалося запровадити у військах прапори й значки, що представляли б командирів підрозділів, починаючи від командира взводу й закінчуючи Верховним Головнокомандувачем ЗС України. Для командира взводу й роти це мав бути значок, для батальйону, бригади й полку – стяг, від дивізії і вище – штандарт. Проте комісія міністерства не розглянула цих пропозицій, бо рішення вже було ухвалено.

Також висловлювалася пропозиція ввести на вершні для прапорів і

штандартів: Тризуба, обвитого з боків дубовими та лавровими гілками й закріпленого на основі (для бойових прапорів), і наконечника списа, обвитого дубовими та лавровими гілками (для представницьких прапорів і штандартів). Однак і далі використовується на вершні, близьке формою до на вершні радянських часів, лише з Тризубом у центрі.

Привертає увагу діяльність Ореста Кареліна зі Львова, який розробив, виготовив і передав до військових частин та установ велику кількість різних прапорів військових частин і посадових осіб ВПС, ВМС, Морської піхоти, Національної гвардії, Внутрішніх військ, військово-навчальних закладів. Він виготовив також штандарти для Міністра оборони, командувачів Військово-повітряних сил і Національної гвардії. Це цілком самостійні роботи, що відображають традиції українського прапорництва, часто в поєднанні з релігійною символікою та символами королівської влади.

Певний час лишався законодавчо не визначеним порядок затвердження ескізів і описів Бойового прапора та прапорів видів Збройних Сил вищими органами влади. Щоб змінити цю ситуацію, Міністерство оборони ініціювало у Верховній Раді розгляд доповнень до Закону України „Про Збройні Сили України”. Згідно з цими доповненнями, прийнятими 21 жовтня 1993 р. право затвердження проектів Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил було надано Верховній Раді України.

Уже 5 січня 1994 р. проект постанови Верховної Ради України „Про затвердження положень про Бойовий прапор військової частини, прапори видів військ та символу Збройних Сил України” був пого-

джений з Президентом України, Кабінетом Міністрів України та іншими центральними органами виконавчої влади й переданий на розгляд Верховної Ради України. До кола осіб і установ, які погоджували розроблені Міністерством оборони України проекти прапорів, належали: В.Онопенко (міністр юстиції), П.Толочко (віце-президент НАНУ), В.Смолій (директор Інституту історії НАНУ), В.Ворона (директор Інституту соціології НАНУ), І.Курас (директор Інституту національних відносин НАНУ), Ю.Шемшученко (директор Інституту держави і права НАНУ), П.Кононенко (директор Інституту українознавства Київського університету імені Т.Г.Шевченка), А.Бровкін (заступник директора Центральної наукової бібліотеки імені В.І.Вернадського), В.Бузало (заступник голови Українського геральдичного товариства, старший консультант відділу нагород Адміністрації Президента України).

Подаючи до Верховної Ради України проект постанови, Прем'єр-міністр України Віталій Масол пояснював потребу прийняти зазначені положення тим, що зразки Бойового прапора військової частини, прапорів видів військ і символу Збройних Сил України ще не затверджено й рішення на виготовлення їх не прийнято. Під час проведення військових ритуалів у військах використовують Державний прапор України, а для зустрічі державних і військових делегацій інших держав виносять прапори видів Збройних Сил України, які нормативними актами не затверджено. Прем'єр-міністр України підкреслював, що „затвердження положень дасть змогу Міністерству оборони розпочати роботу з виготовлення прапорів і символу, а також установа порядок їх використання”⁹.

Черга розгляду цього проекту постанови у Верховній Раді України надійшла 3 жовтня 1994 р. На засіданні Президії Верховної Ради, коли обговорювалося включення питання про затвердження проектів Бойового прапора військової частини й прапорів видів Збройних Сил України до порядку денного сесії, аргументовану доповідь виголосив перший заступник Міністра оборони України генерал-полковник Іван Біжан. Проте члени Президії ухвалили повернути поданий документ на доопрацювання до комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки, яка мала ініціювати розгляд цього питання пізніше – після затвердження Державного герба України.

Збройні Сили були готові до реалізації рішення Верховної Ради, якби вона його прийняла. Ще в серпні 1994 р. Управління служби військ і режиму Генерального штабу підготувало проект наказу Міністра оборони України „Про введення в дію Інструкції про порядок вручення бойових прапорів військовим частинам Збройних Сил України”¹⁰.

У 1999 р. Верховна Рада України ухвалила закон, яким упроваджувався Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Окремий розділ Статуту визначає порядок вручення бойових прапорів військовим частинам, їх утримання і зберігання. У ньому в основному повторювалися положення згаданої інструкції, яка відтепер скасовувалася¹¹.

Незважаючи на бюрократичні перепони, бойові прапори й прапори видів Збройних Сил фактично вже використовувалися під час військових парадів у День незалежності України й День Перемоги, при проведенні ритуалу зустрічі іноземних делегацій ротою Почесної варти

*Прапор Військово-повітряних сил.
Розроблений з ініціативи В.Антонця*

Міністерства оборони України, а прапор Військово-морських сил був піднятий на всіх кораблях флоту.

Вручення нових прапорів розпочалося разом з утворенням нових військових частин і установ. Перший український Бойовий прапор військової частини був вручений 1 червня 1994 року 1-й аеромобільній дивізії. Другий – 1 вересня того ж року Академії Збройних Сил України (нині – Національна академія оборони України). Усього в 1994 р. вручено 10 бойових прапорів: Київському військовому інституту управління та зв'язку, Київському інституту Сухопутних військ, Київському інституту Військово-повітряних сил, Київському військовому ліцею, 169-му окруж-

Прапор Сил протиповітряної оборони. Розроблений з ініціативи О.Стеценка

Бойовий прапор спільного українсько-польського батальйону миротворчих сил ООН

ному навчальному центру підготовки молодших спеціалістів, 95-му навчальному центру, Севастопольському військово-морському інституту, Харківському військовому університетові. У 1995 р. вручено два прапори – 4-й окремій бригаді морської піхоти й Прикарпатському військовому округу. На той час були готові для вручення прапори Одеського військового інституту Сухопутних військ, 240-го й 60-го окремих спеціальних батальйонів, 1014-ї бригади Сил протиповітряної оборони, 181-ї учбової артилерійської бригади й Сумського військового інституту артилерії¹².

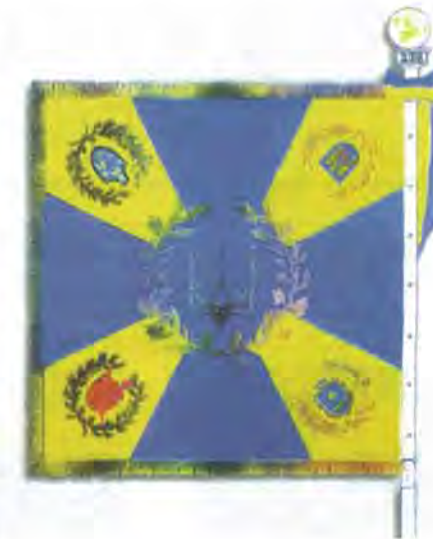
Але процес вручення припинився. Це призвело до того, що подекуди у військах почали виявляти власну ініціативу. Так, командир 97-ї бригади, не погодивши своїх дій з командуванням, виготовив коштом місцевих органів влади міста Славути на Київській фабриці художніх виробів Бойовий прапор нового зраз-

число 1, 2001 р.

8а *

ка. Він відповідав установленим розмірам і колірній гамі, однак мав доповнення у вигляді емблеми бригади. Водночас у деяких військових частинах під час проведення військових ритуалів стали використовувати прапори радянського зразка поряд з Державним прапором, що викликало обурення й нарікання громадськості. Врешті вручення бойових прапорів було відновлено.

1997 року у зв'язку із згаданим уже поділом Військ повітряної оборони на два види постала нагальна потреба в розробленні прапорів для них. Командувач Військово-повітряних сил генерал-полковник В.Ан-

тонєць запропонував прапор у вигляді синього прямокутного полотнища, розшитого 12 променями жовтого кольору. У центрі прапора вміщено зображення птаха українських степів сокола, який у своїх пазах тримає пропелер. Над соколом – Тризуб. Командувач Сил протиповітряної оборони генерал-полковник О.Стеценко взяв за основу прапор Сил оборони повітряного про-

119

Прапори Військово-морських сил України

Військово-морський прапор України

Гюйс

Прапор Міністра оборони України

Прапор начальника Генерального штабу Збройних Сил України

Прапор командувача Військово-морських сил України

Прапор начальника штабу Військово-морських сил України

Прапор командира морського району (ескадри)

Прапор командира з'єднання

Вимпел військового корабля

Брейд-вимпел командира дивізіону

Прапор допоміжних суден

Прапор пошуково-рятувальних суден

Прапор гідрографічних суден

тору й доповнив його силуетами літаків і ракет, розміщеними за дубовою і калиновою гілками. Проте колір полотнища з блакитного згодом змінено на синій, внаслідок чого фактично заіснували два різновиди прапора.

У 1995 р. утворено спільний українсько-польський батальйон миро-

творчих сил ООН. Бойовий прапор для нього, який розробило Західне оперативне командування спільно з польською стороною, дуже відмінний від прапорів Збройних Сил України. Це квадратне полотнище з жовтими й блакитними променями у вигляді хреста, що розходяться до його кутів. У центрі розміщено ма-

лий Державний Герб України, облямований дубовою й лавровою гілками. На самих променах розміщено символіку Західного оперативного командування, герб гетьмана П.К.Сагайдачного, герби Львова і Яворова. На зворотному боці прапора розміщено символіку Краківського військового округу, герб Я.К.Ходкевича, герби Перемишля і Кракова.

Станом на 28 жовтня 1999 р. було вручено 42 бойові прапори. Чотири прапори видів Збройних Сил нині використовує Почесна варта для проведення ритуалів. Один прапор виду Збройних Сил став історичним і експонується тепер у Центральному музеї ЗС України. Прапори набули сталих ознак, добре сприйняті у військах. Однак більша частина військових колективів Збройних Сил України все ще чекає своєї черги на вручення їм бойових прапорів нового зразка. Такий стан значною мірою зумовлений тим, що невинувато затягнулося виконання необхідних юридичних процедур для легітимізації Верховною Радою прапорів українського війська.

А втім процес розвитку українського прапорництва триває. Одним зі свідчень цього є затвердження Міністром оборони України генералом армії України Олександром Кузьмуком посадових прапорів і прапорів різноманітних служб Військово-морських сил України. Серед них – 10 прапорів, гюйс, вимпел військового корабля та брейд-вимпел командира дивізіону. Вони доповнюють систему військово-морських символів. До цієї системи належать загальноновизнаний Військово-морський прапор України, гюйс, а також прапори Міністра оборони, начальника Генерального штабу ЗС України, командувача й начальника штабу ВМС України,

командира морського району (ескадри) і з'єднання, допоміжних, пошуково-рятувальних та гідрографічних суден. Уперше створено цілісну систему прапорів ВМС як окремого виду Збройних Сил.

Нині провадиться розроблення цілісної системи військової символіки для Збройних Сил України та інших військових формувань.

Загалом майже десятирічний процес творення сучасної національної військової символіки оприявив низку проблем, розв'язання яких залежить не тільки від рівня наукового забезпечення розробок, а й обставин суспільно-політичного розвитку держави. У майбутньому, очевидно, буде зроблено вибір між нині вже використовуваними у військах символами і новими науковими запропонованнями або ж досягнуто синтезу їх.

ПРИМІТКИ

- 1 Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. Л.Махновець. – К., 1989. – С. 403 – 404.
- 2 Центральный музей ЗС України (далі – ЦМ ЗСУ). – Оф. №3996.
- 3 Там само. – ДФ № 3863.
- 4 Там само. – ОФ №686.
- 5 Там само. – ДФ №687.
- 6 Там само. – ОФ №3997.
- 7 Там само. – ДФ № 3864.
- 8 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки // Знак. – 1995. – № 9. – С. 15.
- 9 Лист до Верховної Ради України від 28 червня 1994 р. № 29-1091/4 // ЦМ ЗСУ. – ДФ № 3864.
- 10 Наказ Міністра оборони України від 15 серпня 1994 р. №215 // Там само.
- 11 Статути Збройних Сил України. – К., 2000. – С. 453.
- 12 Лист Управління служби військ і режиму Генерального штабу ЗС України 13 червня 1997 р. № 122/606 // ЦМ ЗСУ. – ДФ №3869.

КОМПЛЕКС ВІЙСЬКОВО-ГЕРАЛЬДИЧНИХ ЗНАКІВ, ЕМБЛЕМ І ПРАПОРІВ

Проект створено з урахуванням принципів історичних державно-національних традицій військової символіки України й утверджених у суспільній свідомості державних, національних, духовних та військових символів; принципів, законів, правил і вимог спеціальних історичних дисциплін: геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології.

Запропоновано загальний символ Збройних Сил України, а також загальні символи Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, прикордонних військ, внутрішніх військ МВС, військових підрозділів Міністерства з надзвичайних ситуацій та ін.

Загальні символи ЗСУ та інших силових структур України є верхівкою ієрархічної структури військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів.

Наступною категорією в системі є військово-геральдичні знаки видів ЗСУ, Міністерства оборони, Генерального штабу, керівних органів МВС, СБУ, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Міністерства з надзвичайних ситуацій, Сил внутрішньої безпеки України МВС України та інших військових формувань.

Наступною категорією системи є комплекс військово-геральдичних знаків (емблем) родів військ і служб ЗСУ, частин і підрозділів МВС та інших силових структур.

Ще одна складова системи – арматори (петличні знаки) ЗСУ та інших збройних формувань.

Окрему ієрархію створено для прапорів ЗСУ та інших формувань. Цей комплекс становлять:

1. Особові прапори (штандарти) вищих керівників МО України, Генерального штабу, Генеральної військової інспекції при Президентові України, вищих керівників інших силових міністерств та відомств.
2. Прапори видів ЗСУ і прапорів усіх силових структур.
3. Бойові прапори частин і підрозділів ЗСУ, МВС та інших військових формувань.
4. Військово-морські прапори ВМС України та прикордонних військ.

Загальний символ Збройних Сил України є офіційним розпізнавальним знаком усіх військових формувань, бойової техніки й озброєння, а також усього майна, що є в розпорядженні МО України.

Загальний символ ЗСУ України використовується як:

1. Розпізнавальний знак державної належності ЗСУ, що його наносять, зокрема, на бойову техніку та озброєння.
2. Елемент символіки військової форми одягу й фурнітури (нарукавні знаки, гудзики тощо).
3. Елемент оформлення відзнак, нагород, нагрудних знаків, що встановлюються МО України.
4. Головний елемент емблем видів, родів, служб ЗСУ, знаків класності, військової майстерності, знаків про закінчення вищих навчальних закладів тощо.
5. Елемент оформлення військових знамен, штандартів і бойових прапорів.

Публікований тут опис – це початкова частина проекту, що його розробили О.В.Руденко (художній керівник), Д.В.Адаменко й В.І.Назарчук для Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України.

6. Основний елемент архітектурно-художнього оформлення споруд, приміщень, територій та інших об'єктів, що належать МО України.

7. Розпізнавальний знак усього іншого майна МО України.

8. Елемент художнього оформлення інформаційних, пропагандистських та інших матеріалів про ЗСУ (ЗМІ, фото-, відео-, телевізійна інформація, матеріали в мережі Інтернет).

9. Центральний елемент оформлення службових документів, паперів, печаток, штампів та ін., використовуваних МО України, військовими частинами, штабами тощо.

10. Головний елемент оформлення грамот, нагородних і пам'ятних листів, бланків запрошень, листівок, поздоровлень, протокольних сувенірів тощо.

Пропонується затвердити як загальний символ Збройних Сил України малиновий козацький рівнораменний хрест із золотими пужками, центром якого є синій медальйон із зображенням Золотого Тризуба в облямуванні дубового вінка.

Військово-геральдичний знак (емблема) Міністерства оборони України побудована за принципами геральдичної композиції. Емблема являє собою загальний символ ЗСУ, вміщений у малинове поле круглого щита із золотим окуттям. По центральній осі загального символу вміщено зображення золотої булави, а на діагоналях – золоті мечі вістрями вгору.

Військово-геральдичний знак (емблема) Генерального штабу ЗСУ України являє собою загальний символ ЗСУ, вміщений у центр чорного поля круглого щита із золотим окуттям. На діагоналях до загального символу ЗСУ додано золоті пірначі, а по центральній осі – золотий меч вістрям угору.

Військово-геральдичний знак (емблема) Генеральної військової інспекції при Президентові України побудована за принципами геральдичної композиції. Гербову фігуру, вміщену в центр синього щита із золотим окуттям, утворюють золоті атрибути Сухопутних військ (СВ) – мечі, Військово-морських сил (ВМС) – якорі, Військово-повітряних сил (ВПС) і Військ протиповітряної оборони (ППО) – золоті крила. У середині гербової фігури – зображення загальної емблеми ЗСУ.

Військово-геральдичні знаки (емблеми) видів ЗСУ – типологічно всі елементи вміщено в круглий щит із золотою облямівкою. Поле щита для емблеми СВ – малинове, для ВПС – блакитне (ясно-синє), для ВМС – діамантове (чорне), для ППО – лазурове (синє). Центрами емблем є видові модифікації загального символу ЗСУ (геральдичні емблеми). В емблемі сухопутних військ на діагоналях – золоті мечі; ВПС – золоті мечі на діагоналях і золоті крила на горизонтальній осі; ВМС – золоті якорі на діагоналях; ППО – золотий арбалет (куша) з натягнутою тятивою на вертикальній осі й золоті гарматні жерла на діагоналях.

Військово-геральдичні знаки (емблеми) родів військ і служб ЗСУ – типологічно емблеми родів військ і служб побудовані за принципами геральдичної композиції. Вони являють собою фігурний щиток – пельту із золотим окуттям, увінчану наверх у вигляді загального символу ЗСУ. Поле фігурного щита родів і служб сухопутних військ – малинове, ВПС – блакитне (ясно-синє), ППО – лазурове (синє), спеціальних військ і служб – діамантове (чорне), тилкових служб – смарагдове (зелене). Центр щита містить золоту арматору (петличний знак) відповідного роду військ або служб ЗСУ.

[...] У розробці системи військово-геральдичних знаків – від загального символу ЗСУ до арматор (петличних знаків) – використано такі принципи й підходи:

1. Ієрархічної взаємопов'язаності й логічної структурованості військово-геральдичних знаків.

СИСТЕМА ВІЙСЬКОВО-ГЕРАЛЬДИЧНИХ ЗНАКІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНІ (ВОЛ)

ВІЙСЬКОВО-ГЕРАЛЬДИЧНИЙ ЗНАК (ЕМБЛЕМА) КЕРІВНИХ ОРГАНІВ

ВІЙСЬКОВО-ГЕРАЛЬДИЧНИЙ ЗНАК (ЕМБЛЕМА) ПУХБ ТА / АБО РОДІВ ВІЙСЬК

АРМАТЮРА (ПЕТЛИЧНИЙ ЗНАК) ПУХБ ТА / АБО РОДІВ ВІЙСЬК

Міністерство внутрішніх справ України

Департамент сил внутрішньої безпеки Міністерства внутрішніх справ України

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

Міністерство оборони України

Департамент виконання покарань Міністерства юстиції України

Державний комітет у справах охорони державного кордону України

Служба безпеки України

Управління державної охорони України

СИСТЕМА ВІЙСЬКИХ ПРАПОРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФАЇНЬ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

ВІДОМПОРИ

ПЕРСОНАЛЬНІ ПРАПО(ТАНДАРТИ) КЕРІВНИКІВ

БОЙОВІ ПРАПОРИ ЧАСТІ ПІДРОЗДІЛІВ (АВЕРС)

Міністерство внутрішніх справ України

Департамент сил внутрішньої безпеки Міністерства внутрішніх справ України

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

Міністерство оборони України

Департамент виконання покарань Міністерства юстиції України

Державний комітет у справах охорони державного кордону України

Служба безпеки України

Управління державної охорони України

ЩОДЕННИК КАДЕТА ІВАНОВА

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дещо про Київський
кадетський корпус

Закриті середні військово-навчальні заклади – кадетські корпуси – діяли в Російській імперії з 1732 р. Їх було створено з метою давати дітям малозаможних офіцерів і чиновників, придатним до військової служби в офіцерському званні, відповідну освіту й виховання. Прийняття до кадетського корпусу на казенне утримання обумовлювалося службовими заслугами батьків. Право на вступ до корпусу мали діти офіцерів і військових лікарів, що прослужили не менш як десять років. З-поміж тих, чий батьки прослужили менше десяти років, приймали круглих сиріт, дітей убитих і померлих від ран та інвалідів, а також дітей викладачів кадетських корпусів, за умови, що вони прослужили там не менш як п'ять років. Як своєкоштных вихованців приймали дітей усіх інших офіцерів і спадкоємних дворян (навіть тих, що не служили).

Кожний корпус поділявся на роти залежно від кількості вихованців. Роти мали стройову організацію, тобто фельдфебелів, унтер-офіцерів (з кадетів старших класів) і посадових кадетів (чергового роти й днювальних).

У навчальному відношенні вихованці кадетських корпусів розподілялися на сім класів: підготовчий і шість загальних. У кожного класу були паралельні відділення з 20 – 32 кадетів.

Виховний персонал складався з офіцерів. Штатними викладачами були корпусні офіцери й цивільні особи. За обсягом навчального матеріалу програми кадетських корпусів переважали програми середніх цивільних закладів (реальних гімназій і

училищ). Найкращі вихованці кадетських корпусів по закінченні їх діяли звання віце-фельдфебеля й віце-унтер-офіцера.

Становище кадета в суспільстві вважалося почесним, якісний склад вихованців кадетських корпусів підтримувався на високому рівні.

1917 року в Російській імперії існувало 29 кадетських корпусів, з них 3 в Україні: Полтавський, Київський і Сумський. Київський св.Володимира кадетський корпус було відкрито 1 січня 1852 р. Він складався з двох рот по сто вихованців. Комплектувався підлітками 10 – 12 років – дітьми офіцерів Київської, Волинської і Подільської губерній, яких готували до вступу у військові училища. У 1862 – 1883 рр. корпус функціонував як військова гімназія. У 1852 – 1856 рр. він містився на Бібіковському бульварі (тепер бульвар Тараса Шевченка, 14), а з 1857 р. – на Шулявці в спеціально зведеному за проектом архітектора І.Штрама будинку на Кадетському шосе (нині будинок Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України на Повітрофлотському шосе, 6).

За ухваленням Центральною Радою 5 грудня 1917 р. законом Київський кадетський корпус був перетворений на військову гімназію з підпорядкуванням Секретаріатові освіти¹. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського з наказу Військової офіції Української Держави від 7 вересня 1918 р. гімназії військового відомства були повернуті з міністерства освіти до військового міністерства й надалі іменувалися кадетськими корпусами². Київський св.Володимира кадетський корпус остаточно ліквідований наприкінці 1918 р.

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

2. Відповідності системи військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки, емблематики, прапорництва.

3. Традиційності, історичності, що ґрунтуються на спадкоємності історичних зв'язків і правил побудови знаків та емблем, з урахуванням національно-історичних вояцьких традицій.

4. Наукового підходу до створення й систематизації знаків.

5. Доцільності й зручності в розпізнаванні.

6. Художньої виразності знаків.

Система прапорів ЗСУ і прапорів інших військових формувань

Система складається з трьох категорій прапорів.

1. Прапори видів Збройних Сил України.

Прямокутні полотнища зі співвідношенням сторін 2:3 з винесеною в центр гербовою емблемою військово-геральдичного знака (емблеми) виду ЗСУ, а для ВМС – без гербової емблеми. Обидва боки полотнища ідентичні.

2. Персональні прапори (штандарти) вищих керівників ЗСУ.

Штандарти Міністра оборони України, Начальника Генерального штабу, а також Генерального військового інспектора при Президентові України.

Квадратні полотнища з винесеною в центр гербовою емблемою військово-геральдичного знака (емблеми) МО, Генштабу та Генеральної військової інспекції. По краю полотнища прикрашені орнаментальною золотою лиштвою й торочками.

Обидва боки полотнища ідентичні.

3. Бойові прапори частин.

Квадратні полотнища, що містять на лицьовому боці зображення загального символу ЗСУ, а на зворотному – модифікований загальний символ ЗСУ з синім центральним медальйоном, у якому зазначено номер і назву частини. Для частин СВ діагоналі полотнища малинові з центральною жовтою смугою; ВПС – блакитні з центральною жовтою смугою; ППО – темно-сині з центральною малиною смугою; наземних частин ВМС – білі з центральною синьою смугою. По кутах лицьового боку полотнища вміщено круглі медальйони кольору щита військово-геральдичного знака (емблеми) виду ЗСУ в облямуванні дубового вінка. У центрі медальйона – гербова емблема виду ЗСУ. По кутах зворотного боку прапора – круглі медальйони кольору щита роду військ і служб в облямуванні дубового вінка. У центрі медальйона – арматора (петличний знак) відповідного роду військ і служб ЗСУ.

Навершям прапорів усіх трьох категорій є прорізна піка жовтого металу із вмонтованим посередині рельєфним зображенням загального символу ЗСУ на вертикальному трубчастому цоколі.

До нижньої частини цоколя за допомогою кільця кріпиться подвійна девізна стрічка синього кольору з бантом угорі. На верхньому кінці стрічки вміщено девіз золотими літерами „За Україну, за її волю!” та зображення Тризуба, на нижньому – орнамент з дубовим і калиновим листям та зображенням загального символу ЗСУ в нижній частині. Торці стрічки прикрашено золотими торочками.

[...] Засади принципи, згідно з якими побудовано військово-геральдичні знаки (емблеми) й прапори ЗСУ – визначальні й для інших військових формувань, передбачених законодавством України [...]

Про автора щоденника

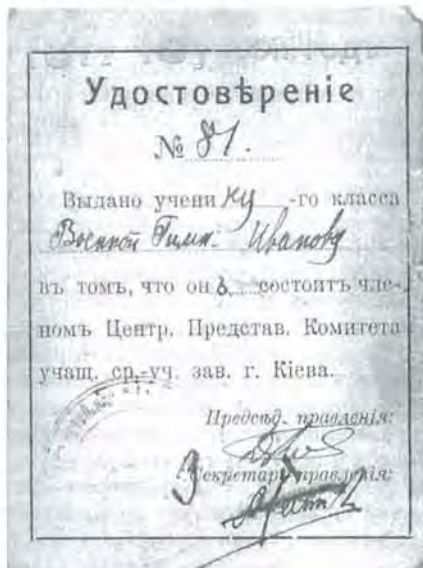
Протягом трьох років (1916 – 1918) київський кадет Іванов вів щоденник, записуючи до нього все, що було для нього важливим і цікавим з особистого життя, взаємин у родині, навчання в корпусі, а також кривавих революційних і пореволюційних подій, свідком і учасником яких він був.

Що нам відомо про цього юнака, який волею долі потрапив у вир Історії? Зі щоденникових записів ми дізнаємося, що його ім'я – Ніколай, що 1916 року він закінчив 4-й і перейшов у 5-й клас, отже, до кадетського корпусу він вступив 1913 року, що в квітні 1918-го йому виповнилося вісімнадцять.

В архівному фонді Київського св.Володимира кадетського корпусу є списки учнів за 1916 і 1918 рр. З них ми довідуємося, що кадет Ніколай Іванов улітку 1916 р. був відпущений на вакації до батька, полковника Віктора Григоровича Іванова, командира маршового запасного батальйону №18, у місто Гайсин Поділь-

Батьки кадета Н.Іванова

ської губернії. Його мати, Ольга Вікентіївна, мешкала тоді в Києві на вулиці Овруцькій, 16, кв. 4³. У списках учнів корпусу за 1918 р. Ніколай Іванов значиться казеннокоштным учнем 6-го класу I відділення⁴.

У щоденнику Ніколай Іванов багато пише про поїздки до батька в Гайсин. Ось запис від 4 вересня 1916 р.: „Папа получил монаршью благодарность и представлен к генерал-майору, назначен помощником начальника бригады 3 полка”⁵.

Уже два роки тривала світова війна, але в записях київського кадета це ніяк не відбилосся. У Києві, як і давніше, спокійне, сите життя, заняття в корпусі й далі йдуть своїм ладом. Ніколай багато часу приділяє вивченню французької мови, бере приватні лекції у французьки Марії-Луїзи.

Характер записів стає цілком іншим з 26 лютого 1917 р. Під цією датою запис: „Начало движений в Петрограде”. Потім 3–4 березня: „Пришло известие о беспорядках в Петрограде. Учрежден Исполнительный комитет и послано условие к государю”⁶. Далі – запис тексту зречення царя.

У нарисі „Киев-город” Міхаїл Булгаков так змалював початок нової історії в Києві: „Легендарные времена оборвались, и внезапно и грозно наступила история. Я совершенно точно могу указать момент ее появления: это было в 10 час. утра 1-го марта 1917 г., когда в Киев пришла телеграмма, подписанная двумя загадочными словами: депутат Бубликов”⁷.

Ритм життя київського кадета різко змінився. Ось записи березня–травня 1917 р.: „Тайной баллотиров-

кой избран членом комитета Владимирского корпуса. Образовалась дума 2-й роты” (14 березня); „Полное отсутствие воды и света” (13 квітня); „Чаша терпения переполняется. Нет воды, а дают селедку и кислую капусту” (14 квітня); „Сплошная анархия во всех слоях общества” (22 – 29 квітня); „Захлебнулся я свободой” (10 травня).

У травні – червні 1917 р. Ніколай знову гостює у батька в Гайсині й стає свідком того, як уночі до батькового помешкання вдираються кілька озброєних офіцерів і солдатів та оголошують полковникові Іванову, що постановою полкового мітингу його усунуто від командування полком⁸. А ось записи 12 липня: „Грабежи квартир. Полная деморализация на

фронте. 2 роты немцев взяли в плен русскую дивизию” і 14 липня: „Установлена смертная казнь”.

На тлі таких подій дивним здається, що 1 вересня 1917 р. в Київському кадетському корпусі все ж таки розпочався новий навчальний рік. Почався бурхливо, мітингами, страйками, навіть дуелями між кадетами. Ніколай Иванов стає активним учасником громадського життя в корпусі. Його обирають до Центрального комітету учнів середніх навчальних закладів м. Києва й до складу суду громадської думки⁹.

Публіковані тут фрагменти щоденника охоплюють період від 28 жовтня 1917 до 9 березня 1919 р. У Києві майже безперервно точилися бої. Ніколай Иванов та його товариші-кадети брали участь у вуличних боях з більшовиками в жовтні 1917 й січні 1918 р. Його щоденникові записи тих днів емоційні, але водночас дуже точні. У нього немає ще виразно сформованої громадянської позиції, але є відвага і суто юнацьке бажання перевірити себе у хвилини смертельної небезпеки. Щоденник закінчується щемким питанням: „Кто напишет обо мне?”

Як історичне джерело щоденник кадета Иванова цінний різноманітними подробицями повсякденного життя киян на тлі грандіозних подій у навколишньому світі, відомостями про навчання й побут вихованців Київського Володимирського кадетського корпусу. Варті уваги дані про втрати юнкерів, дату початку обстрілу Києва червоними загонами під командуванням М.Муравйова.

Оригінал щоденника перебуває в приватній колекції. Публікацію його фрагментів підготовано за ксерокопією, що зберігається в Центральному музеї Збройних Сил України (інвентарний № 3144). Щоденник вівся у двох записниках невеликого форма-

ту. Перший складається з 60 аркушів рукописного тексту й містить записи від січня 1916 до 24 серпня 1917 р.; другий – з 41 аркуша, він починається 27 серпня 1917, а закінчується 31 грудня 1918 р., далі йде ще один запис, датований 9 березня 1919 р. Частина тексту зашифрована цифровим кодом.

Текст публікується із збереженням усіх стилістичних особливостей авторової мови. Скорочення в тексті розкрито у квадратних дужках, за винятком загальновідомих. Непрочитані слова або частини слів позначено крапками, при цьому в примітках указано кількість непрочитаних слів чи літер. Відсутні елементи дат подано у квадратних дужках. Непубліковані частини тексту позначено крапками в лапках дужках.

Лариса ПОРТНОВА

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). – Ф.112. – Оп.3. – Спр.21. – Арк. 11.

² Там само. – Арк. 23.

³ Там само. – Спр. 41. – Арк. 14.

⁴ Там само. – Спр. 47. – Арк. 7.

⁵ Щоденник. Кн.1. – Арк. 8.

⁶ Там само. – Арк. 21.

⁷ Булгаков М. Избранные произведения. – К., 1990. – С. 529. 28 лютого 1917 р. до Управління Південно-Західної залізниці надійшли дві телеграми, підписані депутатом Державної думи А.Бубликовим – інженером шляхів, одним з членів фракції прогресистів, про організації 27 лютого 1917 р. в Петрограді Тимчасового (Виконавчого) комітету Державної думи на чолі з М.Родзянком. Розмножений у вигляді листівок текст телеграм і звернення М.Родзянка від імені членів Тимчасового комітету про перебрання на себе обов'язків виконавчої влади поширювався в Києві вже ввечері 28 лютого. Опублікований у газеті „Киевская мысль” (1917. – 3 мар.).

⁸ Щоденник. – Кн.1. – Арк. 25.

⁹ Там само. – Кн.2. – Арк. 5, 8.

1917 год

[Октябрь]

28. Началось выступление большевиков и украинцев¹. Много убитых и раненых. Домой добрался в 6 часов. Настроение мягкое. Проиграл 5 рублей и решил больше не играть, ибо все в долг. У Оли взял 10 рублей. Достал пугач, что так давно хотел достать – 1915 г. и часы-будильник. Встречался с Ан.Вас., приглашала на франц[узскую] лекцию. Вл.Ш. продал револьвер за 315 рублей – дешево.

29. Церковь нарисовала программу к вечеру. Послал письмо Борису. От Зины открытка с приглашением ехать в Москву. Вечером; сидят в столовой и разговаривают в ворчливом тоне, самую ерунду. Сижу...² в гостинной, если так можно назвать эту комнату, напханную столами, столиками, картинами и прочими благоприобретенными вещами. И хочется пойти к Оле, да не хочу опять ругаться, ведь фактически в этом Оля права, но и я тоже. Написал письмо последнее мое à Luise. Оле подарил рисунки. Как-то плохо себя чувствую в моральном отношении, многое хочется сказать, но все еще не время. Революция, учение о Реформации и Возрождении отлагают свой отпечаток на мое мышление вполне правильный. Что за семья уродливая, невольно игнорируешь пребывание в ней. Не с прежней радостью ждем Рождества, а с ужасом, ибо это будет сплошная каторга. Я революции не делаю, хотя меня и зовут большевиком, но может терпение лопнуть, а пока терплю, так как вижу, что это вырабатывает характер на пользу мне. Мускулы болят от гимнастики.

30. 6 часов. Какое-то повышенное настроение с раннего утра. 1 час. Пришел в корпус. Настроение повышенное. В корпусе стоит полк чехословаков³. 10 пулеметов. Везде пикеты и телефоны. Записан в дружину идти в город на помощь юнкерам. 6 часов. Созрел план идти ночью в город и поступить в дружину. Со мной Кислинский, Дудинский, Будковский. У всех холодное оружие, есть у меня и револьвер. Назначил надежных дежурных, сделают чучела и посчитают. Идем на смертную опасность, чтобы испытать сильное ощущение. По слухам Вол[ь]тер⁴ убит. Ну что будет, то будет. Всем желаю счастья и мира. Я иду проливать кровь. Рассчитываем вернуться в 8 часов утра. Написал письмо à Luise. Тотчас после молитвы мы скрылись из роты, на лестнице стояли на махалке⁵ товарищи по отделению. Добрались до подвала, двора и наружных ворот, где произошла задержка с гуситским караулом⁶, пройдя его, пошли по путям и разным проулкам до Галицкого базара. Дошли беспрепятственно по Бибиговск[ой], Пироговской, Фундук[левской], Пушкинской, Прорезной, Крещатик. Везде в подворотнях лобопытный народ. Баррикады на Пироговской и Гимназической с пулеметами. На углу Инст[итутской] и Крещ[атика] встретили пикет кавалеристов: Журиковского, Черторыжского и других, оттуда провели на Банковую в штаб – дом Городецкого. Явились начальнику отряда и записались во 2-ой взвод. Первое поручение – отнести в дом Гинсбурга прапорщика, разбившегося от падения с обрыва, когда его большевики поставили к расстрелу вместе с начальником штаба и другими офицерами. Не судьба, видно, умереть. На войне семь раз ранен. Нести было очень тяжело и неудобно, но все же осторожно доставили куда нужно. Возмутительно поведение сестры милосердия. Получили винтовки японские и патроны. Вступили по дежурству. Таскали множество ящиков с пулеметными лентами и

Володимирський кадетський корпус у Києві. До 1917 р.

пулеметы. Ужасно устали. В штабе выяснилось почти критическое положение: с одной стороны большевики, с другой — украинцы, а казаки обещали громить тоже штаб. Всего кадет около 10 человек, все во втором взводе. Юнкеров убито 10 и ранено 63 только при операции при дворце генерала Иванова⁷. Стоим на охране винтовок, были готовы ехать на реквизицию на грузовике, но шоферы-большевики испортили все машины в нужный момент и исчезли. Встретил капитана, что познакомился на балу 15 октября, он оказался командиром нашего 2-го взвода. Идет беспорядочная стрельба по прилежащим улицам, гукает орудие. Перед штабом броневик, артиллерия (2) и пулемет, и все в баррикадах. Сменились в 2 часа и пошли отдыхать. Легли прямо на полу, а потолки такие красивые. Обстановка шикарная, и везде мрамор и фрески. Сестры напоили чаем и накормили салом и хлебом. Легли вздремнуть. Несмотря на усталость, сон не берет, настолько повышена нервная деятельность. Легли спиной друг к другу, чтоб было теплее. В 5 ч[асов] вскочили все по ложной тревоге, но скоро было предложено пройти через линию расположения украинцев и большевиков и отнести пакет командиру Уманского казачьего полка. Вызвался я и Будковский⁸. Попрощались с товарищами, отдали патроны и винтовки и взяли тесаки, отправились сначала в штаб округа — напротив, а потом и в дорогу. Для того, чтобы избежать пост украинцев около Мал[ой] Житомирской, спустились на Крещатик и поднялись на Трехсвятительскую и долго плутали по разным проулкам. Кругом ни души, сплошной туман, и стоит зловещая тишина. Кое-где выстрелы нарушают тишину. Решив, что очень опасно идти по Андреевскому спуску, повернули на Десятинную и по Владимирской до угла Б[ольшой] Житомирской. Вдоль по Житомирской

Група службовців Київського Володимирського кадетського корпусу біля будівлі корпусу. Київ, поч. XX ст.

украинцы от церкви давали залпы к Михайловскому монастырю. Перекрестившись, бросились поперек улицы, и пули благополучно просвистели мимо. За углом раздалось громкое „стой — кто идет”. Оказались юнкерами и посоветовали вернуться к Крещатику, чтоб избежать расстрела украинцами. И так мы кружили очень долго. Русская избушка разгромлена, и все содержимое разбросано по тротуару <...>.

31. Утром в 7 часов добрались до корпуса, где и передали пакет. Чехи заявили, что уходят из Киева, так как идет национальная борьба, а не политическая⁹. Настроение падает, наступает сонливость. На уроках расспрашивают преподаватели о нашем походе.

[Ноябрь]

1. Проснулись раньше сигнала и встали, чтобы уступить спальни юнкерам Алексеевского училища. Штаб разошелся, юнкера и офицеры уходят из Киева. Юнкер-корнет подарил на память штык. Пышно хоронили двух гуситских офицеров, на лафетах с артиллерией¹⁰. Направил свои стопы к Вере, но ее не застал дома, встретил Вл.Ивановича у них же. Картина не представляется столь печальной, как казалось это раньше. Много битых стекол, убитая лошадь и масса порванных проводов. И всюду это пешком, довольно устал. Жене на память подарил патроны. Остался на три дня дома. Отношения смягчились под влиянием письма Бориса <...>

1918 год

С апреля — 18-й в моей жизни. Этот год будет очень важным в смысле его влияния на мою последующую жизнь. Или возвышусь, или [погибну] навсегда.

Вихованці 3 відділення 7 класу Київського Володимирського кадетського корпусу. Київ, поч. XX ст.

[Январь]

«...» 16. Осадное положение в Киеве¹¹. Идет борьба украинцев и большевиков¹². Любопытно смотреть на разрывы снарядов над городом, освещенном луной. Очень много разрывов на Печерске.

17. Под впечатлением всего происходившего написал письмо à Luise, но не послал. Снялся на пушке по традиции кадетских старых времен. Сегодня же убрали орудия для того, чтобы не смущать публику и опровергнуть слухи о вооружениях в корпусе¹³.

18. Бой слышен с утра, доносятся отдельные выстрелы и разрывы. Узнал о крушении: паровоз ворвался в царский павильон¹⁴, я с Будковским убежал на вокзал посмотреть. Там видели картину страшного разрушения. Много впечатлений пришлось пережить, видя 8 трупов, изуродованных при катастрофе, раненых 130 человек. И вот, чтобы посмотреть эти трупы, устроили очередь, и еще как охотно народ идет смотреть на обезображенные тела несчастных. Пришел в корпус благополучно, узнали, что идет комитет об отпуске по домам ввиду довольственного кризиса. Войдя в роту, директор подошел ко мне и сказал, что не доволен мной и моим отделением, почему – выяснить не удалось, но я понимаю приблизительно, почему это так. Это справедливо. После скудного обеда я оделся в отпуск, как и многие другие, но, благодаря оживленной перестрелке вокруг корпуса, выйти не удалось. Я смотрел в окно, как подъехал автомобиль с украинцами и привез пулеметы. Из-за забора бросали бомбы в машину, правда, не искусно, но все-таки они ее испортили¹⁵. Вдруг в соседнее окно залетела разрывная пуля и ранила кадета 2-го Петроградского корпуса Кузьменко¹⁶ в голову довольно сильно. Его отнесли в лазарет, но я мало обратил внимания и даже не отошел от окна – рядом стоял Коиде¹⁷. Лишь полчаса спустя я (зашел в класс второго отде-

Урок гімнастики в Київському Володимирському кадетському корпусі. Київ, поч. XX ст.

ления и стал там около печки рядом с Ольшевским)¹⁸. Разрывная пуля пробила раму, разорвалась около самой головы Ольшевского и снесла часть черепа. Смерть наступила моментально, так что его последний взгляд не говорил о страданиях, и только явно была видна жажда жизни. Он свалился на правый бок, вскинув руки, и вмиг он плавал в крови. Все присутствующие моментально выскочили из отделения. Вошли Мачавариани – грузин и Кравчук¹⁹ – 6 – 2 отд. Я взял корпус тела под мышку, голова его беспомощно качалась во время носки в лазарет, и все стекала кровь. Мозги хорошо видны сквозь сплошное отверстие. Я весь залит кровью, рубашка, брюки и сапоги промокли. В лазарете положили на пол. Раньше раненому сделали операцию, вынули осколки пули и кости и начал вновь видеть он*. Впечатление произвело сильное этот трагичный случай. Перешли в зал и легли на полу. Освещение скудное – несколько свечек и только. Ходил еще раз посмотреть на Ольшевского: одет в мундир с погонями. Лицо такое спокойное, если бы не люди вокруг, я б его поцеловал. Цвет лица восковый и с глянцем, черты чуть-чуть заострились. Останутся в памяти белоснежные носки на ногах. Повязка на голове, в крови, и виден изъян в черепе, даже через повязку. После чая с Будковским вошли в класс и взяли по кусочку черепа и осмотрели стены и печь с битым кафелем. Мозги и кровь разбрызганы очень на далекое расстояние. Не забуду несколько выходящих волосков, что пристали к дальней стенке. Всю ночь не спал, не верил сам себе, несмотря на очевидный факт. Раненая собака жалобно выла в коридоре. В 2 часа несколько пуль залетело в класс и разорвались – на свет [стелившегося] дежурного Маркова – мать его ночевала в корпусе «...».

19. Начали отпускать в отпуск. Конечно, я отправился на Печерск. Везде стреляют довольно интенсивно, и идет наступление на Раду²⁰. Как не мыкался,

не мог осуществить своего желания. На Крещатике пулеметы косят слишком угрожающе. Едва дошел до дома, такая сильная усталость и шум в голове.

20. Сильно расшатались нервы, плакал потихоньку в первый раз. Если вернуться завтра, то напишу остальное (11 часов 20 января 1918 г.). Прощайте, Коля.

Переоделся и отправился на Печерск вместо кадетского корпуса. Беспрепятственно дошел до Левашевской, дальше шла стрельба, украинцы берут приступом „Арсенал”²¹. Спустился по деревянной лестнице до Козловской улицы, нашлись попутчики – солдаты-понтонеры. Дальше идти никто не рисковал и поворачивали обратно. Я остановился и заколебался: пойти напрямик или подождать событий, избрав последнее, немного подождал. Потом, услышав шум-гам и звуки музыки, напрямик стал подниматься, навстречу мне попадались бегущие люди, большей частью женщины. Картина разрушения слишком ярка, чтоб о них писать, лужи крови, отсутствие стекол, сбитые столбы, сбившаяся проволока не дает прохода. Поднял гильзу артиллерийскую и потихоньку бочком пробрался до кв. №4. Открыл двери Вл.В...²², встретили все в зале. Евдокия Петровна поцеловала в голову. Рассказали о тех ужасах, что пережили. В комнате 10 стекол разбито ружейными пулями (у француженки). Женя и Вера очень нервничают. Ира сильно осунулась, [прочие] не изменились. Угостили кофе и в обратный путь. Женя заметила, что она знала, что я приду; вышли вместе с Ирой и Верой, прошли до лавочки, она оказалась закрытой и пустой, в переулках стояли орудия, везде украинцы. „Арсенал” избит и испещрен пулями. Поднял несколько осколков на память о сих временах. На Львовской обогнал Любовь Андреевну, но она, благодаря костюмировке, не узнала меня. Сбил ногу и сильно устал. У Толи опять переоделся и, отдохнув, явился домой. Описывать картины похорон не пришлось.

22. После короткого сна (5 часов) пошел с Толей. Начался обстрел Куреневки с Сырца, снаряды свистали над больницей, а рвались на Куреневке. Когда немного стихло, явилось желание посмотреть на последствия стрельбы, вышли в поле к обрыву. Совершенно неожиданно открылась сильная ружейная стрельба, пули свистят вокруг да около, не растерявшись, как это сделал Толя, я прилег за бугорок и сразу испачкался в глине. Прикрытие было слишком ненадежно и потому сначала ползком, затем пригнувшись, пустился бежать до рва, где идет трамвай. Сейчас же явился адъютант и рассказал все и подал мысль о контрдействиях. Выкатили пулемет, выслали украинских юнкеров²³, а я хотел почиститься и принять участие, но дома был убежден не идти. Началась перестрелка. Несколько пуль залетело в дом. Спал в коридорчике на...²⁴ (Надо сказать, что с полуночи 21 началась правильная кононада по городу из-за Днепра по Печерску²⁵. Сильно бьет тяжелая артиллерия.)

23 – 24. Сильная канонада с редкими перерывами в час-два. Живы ли на Печерске? Дома сидят на полу, дошел до Сенного базара, там рвались снаряды. Постоял немного и возвратился не успокоенным домой. *Хорошие времена! 24 янв[аря] 1918.*

25. Пришла артиллерия польская²⁶ и поставили орудия на спортивном поле. Украинская артиллерия тянется по Брест-Литовскому шоссе. Подкрепления подошли большевикам. Слышно, что сам Крыленко в Броварах. Печерск занят большевиками вплоть до Крещатика²⁷.

26. Город во власти большевиков, украинцы отступили: Святошино, Пост-Вольнский. Видел как в школе грабили имущество, несли кто и что можно. Днем разграбили кооператив. У дворничихи – личности темной, появился грабленный товар. В доме образовалась охрана. Папа дежурит первую смену 8 – 3 ночи. Стрельбы нет почти.

27. Собирался идти, но настроение испорчено. Познакомился со многими офицерами, ...²⁸ – отец Варнавы [в]идел из своего броневика, как закололи двух кадет. В городе самосуды и грабежи, расстреливают офицеров²⁹. Растерзали генер[ала] Биначевского. Срывают кокарды. Гюрма разбежалась и горит (2 000 преступников). Выход в город возможен только с переодеванием и заменой свидетельства.

29. Ходил в корпус и к Кунам. Володю С. и Вл.Вл. выводили большевики к расстрелу, рабочие „Арсенала” заступились. Настроение подавленное.

31. Вводится новый стиль.

14 – (1) февраля. В корпусе нет продовольствия. Умер Гвоздевич-Кузьменко <...>.

28. Большевики ограбили Гос. банк и ушли за Днепр. Летал германский „Таубе”. Гул орудий и трескотня пулеметов.

1 марта. Днем во дворе казарм Тирасп[ольского] п[олка] собрали до 300 патронов и 2 бомбы. С большим трудом ...³⁰ В 3 часа вступили первые разезды, колонны за Пушей, а за ними – австро-германцы. Везде короткие перестрелки. На улицах оживление, украинцы захватили „Арсенал”...³¹ <...>.

11 марта. Праздник на Украине. Чествование Шевченко³². Осталось 7 недель учения <...>.

28 марта. Был на пожаре патронного склада, в городе настроение повышенное <...>.

Сентябрь

16. Был в корпусе: реформа полная <...>.

Декабрь

Ст. ст. 13 декабря. Прошло много времени, как я не писал, и многое выпущено из мелких подробностей. Прошло полугодие учения, и, может быть, не будет продолжения. Предстоит много работы, чтобы аттестат был приличным. Пала гетманская власть, и положение кадет сильно изменилось к худшему. В конце октября (30) Годовщина: я был произведен в вице-унтер-офицеры и назначен вице-фельдфебелем корпуса. Торжественно были вручены погоны с нашивками, и товарищи сильно качали. <...> Бегство с добровольцами. Мобилизация коснулась Бориса, он устроился в радио.

[2]3 декабря. Был у Кун. Познакомился с бывшим министром труда Вр[еменного] пр[авительства] Гвоздевым³³. Откровенный разговор. Кадет распустили по домам, в корпусе стоят петлюровцы. Отношение к кадетам неважное. Андрей приезжал за документом, вид приличный, но психика тронута ужасом смерти <...>.

После долгого перерыва я снова начинаю писать в этом 1919 году, который не имеет ровно ничего нового. Как в политической жизни, так и в жизни отдельных личностей все повторяется, все идет своим чередом. В общих чертах изложу события за начало года. Уже встреча Нового года носила неприятный отпечаток. Раздражительность и недовольство друг к другу владело всеми. Оля своим болезненным настроением действовала на всех <...>.

15 Янв[аря] разбирали детали встречи Нового года и сильно взволновали Олю. Ревность во многих своих проявлениях безобразна. Она ревнует меня даже к ...**

Ушли петлюровцы, и город заняли большевики без выстрелов³⁴. Так или иначе корпус я кончил раньше благодаря им. Чтобы не комкать, больше писать сейчас не буду.

К[то] н[апише]т о[бо] мне ?

9 марта 1919 г.

ПРИМІТКИ

¹ Вночі проти 29 жовтня 1917 р. загони козаків і юнкерів – близько 200 осіб – з наказу штабу Київського військового округу оточили й заарештували в Маріїнському палаці частину членів ревкому. Інші загони розгромлювали приміщення профспілок, друкарню ради робітничих депутатів і зайняли стратегічні пункти міста (пошту, телеграф, телефонну станцію, вокзал). Збройний виступ робітничих і солдатських загонів, очолюваних більшовиками, почався 29 жовтня о 17 годині. Повстання підтримали й деякі військові частини Центральної Ради.

² Одне слово не прочитане.

³ Чехо-словацький корпус, згідно з угодою з представниками Тимчасового уряду в Україні (командуванням Київського військового округу й Південно-Західного фронту), повинен був „оставатся на стороне поддержания полного спокойствия и порядка и содействовать всеми средствами сохранению всего, что способствует продолжению войны против нашего врага – австро-германцев” <...>. Тут йдеться про 2-й чехо-словацький стрілецький полк, який з артилерійською батареєю прибав 29 жовтня до Києва і 30 – 31 жовтня брав участь у вуличних боях (Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и продажный корпус: Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России. 1914–1921. – Москва, 1965. – С. 1430).

⁴ Ніколай Вольтер значиться в списках вихованців Київського кадetskого корпусу за 1917 р. у 6 класі, 1 відділення (ДАК. – Ф 112. – Оп. 3. – Спр. 41. – Арк. 34).

⁵ Йдеться про вхідні двері.

⁶ Тобто вартою з чехо-словацького підрозділу.
⁷ Маються на увазі втрати юнкерів під час наступу по Олександрівській вулиці. Є й інші дані. За свідченням одного з керівників повсталих А.Іванова, втрати юнкерів становили

близько 80 осіб. (Іванов А.В. Киевский совет в борьбе с Центральной Радой // В защиту революции. – К., 1971. – С. 31).

⁸ Георгій Будковський, однокласник Ніколая Іванова, значиться в списках вихованців за 1918 р. у 6 класі, 1 відділення (ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Арк. 7).

⁹ 31 жовтня 1917 р. командування Чехо-словацького корпусу, зважаючи на втрати (командир полку, кілька офіцерів і понад 100 солдатів) і дедалі більше невдоволення воjakів, було змушене відмовитись од дальшої підтримки юнкерів і підписати перемир'я з повстанцями. Згідно з умовами перемир'я, чехо-словацькі військові частини мали бути виведені з Києва в місця своєї дислокації. Однак чехо-словацькі підрозділи, що охороняли будинок штабу Київського військового округу, відвели в казарми лише 1 листопада, і тільки 3 – 5 листопада вони покинули місто (Клеванский А.Х. Знач. праця. – С. 131).

¹⁰ Йдеться про офіцерів батареї артилерійського дивізіону Чехо-словацького корпусу, які брали участь у боях 29 – 31 жовтня в Києві.

¹¹ Стан облоги в Києві запровадив комендант міста командир вільного козацтва М.Ковенко 14 січня.

¹² Повстання збільшовичених частин гарнізону й червоногвардійських загонів робітників у Києві розпочалося вночі проти 16 січня під час спроби військовиків Центральної Ради роззброїти робітників „Арсеналу” й вивезти вугілля. 16 – 17 січня точилися найзапекліші бої в середмісті між подільськими повстанцями і військовими формуваннями Центральної Ради.

¹³ Це не допомогло. Вночі проти 19 січня Київський Володимирський кадetskий корпус був пограбований червоногвардійцями Головних залізничних майстерень, які забрали всю наявну зброю і гармати (Патлах Н.С.

Киевские железнодорожники в январе 1918 года // В защиту революции. – с. 83).

¹⁴ 18 січня 1918 р. на станції Київ-Пасажи́рський пошто́вий потяг № 4 внаслідок відмови в паровоза гальм урізався в царський павільйон. Тоді загинуло 26 осіб, поранено – більш як 80.

¹⁵ Цікаво, що цей епізод описав також інший очевидець – командир червоногвардійського загону залізничників М.Патлах. Див.: Патлах М. Київ у січні 1918 року // У дні Жовтня. – К., 1987. – С. 90.

¹⁶ У наказі № 26 по Київській св. Володимира військо́вій гімназі́ї від 31 січня 1918 р. згадується вихованець 5 класу 2 відділення Василь Кузьменко-Гвоздевич, який помер від поранення 22 січня 1918 р. (ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 21. – Арк. 11).

¹⁷ Конде-Марков Ренгард Дмитрій, однокласник Н.Іванова, значиться в списках вихованців за 1918 р. у 6 класі, 1 відділення (Там само. – Спр. 47. – Арк. 7).

¹⁸ Георгій Ольшевський значиться в списках вихованців за 1918 р. у 6 класі, 2 відділення (Там само. – Арк. 7 зв).

¹⁹ Константин Мачаваріані й Борис Кравчук значаться в списках вихованців за 1918 р. у 5 класі, 1 відділення і 6 класі, 2 відділення (Там само. – Арк. 7, 8).

* Так у тексті.

²⁰ Документальних даних про бої в середмісті немає. Бої українських частин з подільськими червоногвардійцями точилися на Андріївському узвозі.

²¹ Повсталі робітники „Арсеналу” склали зброю вночі 20 січня. Понад 100 осіб потрапило в полон.

²² Одне слово не прочитано.

²³ Так автор називає „юнаків” – вихованців українських військових шкіл. На початок 1918 р. їх було в Києві чотири (1-ша військова юнацька школа ім. Б.Хмельницького; 2-а військова юнацька школа; Гарматна юнацька школа; Інженерна юнацька школа). Кілька загонів юнаків брали участь у січневих боях (Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна 30 (17) грудня 1917 р. – 3 травня 1918 р. // Генеза. – 1994. – Ч. 1. – С. 158 – 176).

²⁴ Одне слово не прочитано.

²⁵ За іншими даними, артилерійський обстріл Печерська розпочався 22 січня (Нова рада. – 1918. – 24 січ.).

²⁶ Йдеться про гармати, передані через брак коней і боеприпасів, командиром Гайдамацької батареї К.Смолевським під розписку нейтральній польській частині (Смолевський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та артилерія в 1917 – 1918 рр. // За державність. – Варшава, 1935. – № 5).

²⁷ Більшість вулиць Печерська, Поділ і центр міста більшовицькі війська захопили ще 24 січня, а 25 січня українські частини з наказу коменданта М.Ковенка почали покидати місто.

²⁸ Одне слово не прочитано.

²⁹ Після захоплення Києва червоними загонами під командуванням М.Муравйова почалися повальні грабунки центральних районів міста й терор проти його мешканців. За даними різних авторів, тоді в місті загинуло від 3 до 5 тисяч осіб. За даними Комісії з розслідування злочинств більшовиків, яка працювала в Києві у квітні – травні 1918 р., у місті було вбито 2587 осіб, переважно офіцерів та юнкерів (Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ; Львів, 1996. – С. 336).

³⁰ Одне слово не прочитано.

³¹ Два слова не прочитано.
³² 6 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила постанову про відзначення роковин Тараса Шевченка як національного свята.

³³ Міністром праці Тимчасового уряду у вересні – жовтні 1917 р. був меншовик К.Гвоздев (1883 – 1923). У роки Першої світової війни закликав до класового миру. Рух по-оборонському налаштованих робітників дістав назву „Гвоздевшини”.

** Так у тексті.

³⁴ 5 лютого 1919 р. війська Директорії залишили Київ. До міста ввійшли Богунський і Таращанський полки 2-ї бригади Першої української радянської дивізії під командуванням М.Щорса.

Публікація і примітки Лариси ПОРТНОВОЇ та Олександра ЛУГОВСЬКОГО

Матеріал проілюстровано світлинами з фондів Центрального музею Збройних Сил України та Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Під час наукового опрацювання в Центральному державному архіві громадських об'єднань України частини матеріалів т.зв. Празького архіву серед особистих документів відомого українського державного й громадського діяча, вченого К.Мацієвича виявлено адресовані йому листи С.Петлюри за 1920 і 1924 – 1925 рр., які є важливою часткою епістолярної спадщини видатного державного діяча України. Серед них особливу увагу привертає лист від 27 жовтня 1920 р.

То був драматичний для українських визвольних змагань час, коли, здавалося, доля знову всміхнулася українській справі. Внаслідок блискучого контрастуну польських військ у серпні – вересні 1920 р. Червона армія відступала на схід. Під контролем Директорії УНР і українського війська опинилося майже все Поділля, населення якого виявляло прихильність до української влади. Однак раптово 18 жовтня 1920 р. між польськими і червоними військами остановлюється перемир'я, і обидві сторони розпочинають переговори про укладення миру.

Але й за цих тривожних обставин Головний отаман військ і Голова Директорії УНР С.Петлюра не втрачає притаманного йому оптимізму, намагається надати енергії діям своїх соратників. Він розробляє оперативні плани, ретельно аналізує воєнну ситуацію й міжнародне становище, прагне визначитись з можливими союзниками української справи. Про це яскраво свідчить і публікований документ.

Лист Головного отамана військ і Голови Директорії УНР С.Петлюри до свого уповноваженого в Бухаресті К.Мацієвича¹ з оцінкою військового та політичного становища і планами боротьби за самостійну Україну

27 жовтня 1920 р.

Шановний Кость Андріанович!

В відповідь на листа Вашого, переданого через Остроградського², коротко відповідаю:

а) *Військове становище.* Армія перебуває зараз в стані перемир'я, яке, як заявили деякі більшовицькі делегати, поширюється, з їх погляду, і на наш фронт. Ми маємо відомості, що більшовики перекидають свої війська на Врангеля і на нас. Армія після тяжких маршів і боїв потроху одпочиває, приводить в порядок мобілізованих, ладнає себе з господарчого боку, головним чином шие одяжу, сідла тощо. Взагалі готується до прийняття удару. Якщо буде зауважено, що більшовики мають нанести нам удар, ми будемо попереджати його. Поляки дещо присидають з допомоги технічної – аероплани, тягарові авто, чоботи, білизну, ліки санітарні тощо. Нам не вистарчає набоїв. Од них зараз *все* залежить. Маємо запас всього біля 600 000 рушничних – це лише для одного бою. Отже в даний момент *все* залежить од своєчасності тої допомоги, яку Ви можете нам дати. В п'ятницю-суботу до Кам'янця приїздить уряд і я дам розпорядження міністру Архипенку³ розпочати пересилку Вам матеріалізованої валюти в формі цукру для більш успішної реалізації Ваших заходів.

Мобілізовано нами більше як 12500 чоловік. Приступлено до організації кадрів 2 запасових бригад, нового жандармського куреня і бригади кордон-

ної охорони. Військове міністерство і Генер[альний] штаб вже переїхали до Кам'янця і приступили до роботи – деякі закупки робимо, ставимо майстерні тощо;

б) *Цивільна влада.* Потрохи організується, але почувается млявість темпу в роботі. Можливо, що з приїздом уряду, який засів в Станіславові, як в (одне слово нерозбірливо. – А.К.), щось і тут посунемо наперед;

в) *Настрої населення.* В цілому добрі. Оголошення вільного торгу урядовим шляхом зробило і справляє добре вражіння. Надто жиди задоволені. Характерно, що скрізь жиди заявляють своє задоволення. З війська нашого, яке не робить гвалтів, погромів і насильств. Часом ширяться провокації, але боротьба з ними можлива; на жаль, наш інформаційний орган не виявляє жвавості в роботі.

г) *Плани оперативні* – мною в загальному смислі сформульовані в § а). Лінія фронту нашого проходить од околиць Літина, через ст[анцію] Комарівку, далі на східний південь од Бара, поза залізницею Бар – Могилів – до Дністра. Могилів в наших руках. В Могилеві – штаб групи Удовиченка⁴, до якої входять 3-я дивізія піша і I-а кулеметна. 27/X до Могилева виїхав полк[овник] Гулий⁵ з своїм невеличким одрядом для підняття повстання в Балтському, Рибицькому і Тираспільському повітах. Він має обняти своїм командуванням увесь південний район і має спеціальне уповноваження од мене в цій справі (на право мобілізації населення і коней в тому районі). Через спеціальних посланців увійти він має в контакт з Вами. Через Румунію йому немає вже часу їхати, бо селяни не можуть втриматись і вже відчувається потреба в умілій координації. В районі Літина оперує спеціальний повстанчеський отряд сотника Шепеля (наш). Взагалі на повстанчу акцію звернуто нами пильну увагу.

Російські виділи. Біля Мінська–Пінська оперує загін ген[ерала] Балаховича⁶ (8500 чол.). Йому допомагають англійці, висунувши як політичну фігуру Савінкова⁷. В районі Шепетівки – Старокостянтинова – отряд ген[ерала] Перемикіна (3500 чол., вся сволоч у військовому смислі). Ген[ерал] Перемикін⁸ наставлений ген[ералом] Махровим⁹ – посланцем Врангеля¹⁰ в Варшаві. Цей отряд шукає оперативного порозуміння з нами, на що я дав свою згоду. Він виконуватиме наші оперативні плани. Останні відомості про Врангеля: в ростовському напрямку більшовики його поколошматили. Чи це правда?

Польща – Румунія. Маю певні відомості, що швидко між ними має наступити тісніше порозуміння. Сьогодні прибув з Варшави мій ад'ютант Доценко. На аудієнції у п. Пілсудського¹¹ останній звелів поінформувати мене, що він старатись буде вплинути на Румунію в справі передачі нам набоїв і ін[шого] майна. *Прошу взяти на увагу це.*

Мир поляків з більшовиками. Ендеки* хваляться, що це їхня заслуга, що мир майже вже заключений всупереч побажанням Пілсудського; всупереч його побажанням не поставлена була на конференції в Ризі і справа УНР. Я важаю, що це вина і нашого уряду. В мир Головне командування польське не вірить: армії не мобілізує, а дає лише відпуски старшинам і козакам. На погляд польського Міністерства закорд[онних] справ (заява Сапіги), Врангель, котрого він не називає інакше, як авантюрист, буде за два місяці розтросчений більшовиками. Це заявляє і Йоффе¹². М.Левицький¹³, який

сьогодні прибув з Берна до Кам'янця, передає розмову М.Залізняка¹⁴ з цим пархатим жидком: „когда мы разобьем Врангеля, тогда Франция начнет поддерживать Петлюру; это для нас опаснее, но мы будем пробовать”.

Интерес Англії до України. Англійським посольством в Польщі отримана депеша з Лондона: пильніше придивляйтесь до українців. Є відомості, що коли Красін¹⁵ в розмові з Л[лойд] Джорджем¹⁶ картав петлюрівщину як бандитизм, той перебив Красіна, заявивши, що Петлюра іде з народом своїм і що це – рух національний. Встановлено, що англійці досить поінформовані в наших справах. Характерно, що ними прислано до 150 агентів в армію Балаховича і Перемикіна для оглядаючого і поглиблення ворожнечі між ними. Чини посольства в Польщі (англійського) в інтимних розмовах не таяться з тим, що в інтересах Англії лежить розділ Росії і що українська справа пильно штудіюється їхнім Міністерством закордонних справ. Наші старшин англійці запитували: чи підтримують „Петлюру” всі партії українські? – Це подаю як характерні рисочки поки що з напівофіційних розмов довірених людей з англійцями (у Варшаві).

Потреба – встановити зв'язок через Атаки – Могилів. Паром, по моему наказу, поправлено. Повідоміть про це ген[ерала] Дельвіга¹⁷ для того, щоб порозумівся в справі встановлення зв'язку, а в разі потреби – і перетранспортовки майна на наш берег в цьому пункті.

Врангеліада. Я рішуче проти того, щоб Ви або адмірал Остроградський їхали до Севастополя: ясла до корів не ходять.

Умовою нашої координації повинно бути визнання нашої самостійності і уряду. В зв'язку з цим я повідомляю і уряд про свій погляд на цю справу поїздки до Криму: вона може погіршити ситуацію. Треба робити справу встановлення контакту таким чином, щоб примусити другу сторону запобігати у нас. В кожному разі, Ваша подорож справила би тяжке враження тут і тому од неї треба стриматись. Справу постановки питання про наше визнання Врангелем в даний момент я вважаю *conditio sine qua non*. Адже ж не виключена можливість розбиття Врангеля більшовиками, котрі, як ми думаємо, на нього в даний мент перекинуть більші сили, як на нас. Вирвавши це визнання, ми з більшими даними на успіх зможемо сподіватись реальної допомоги зброєю чи то од Франції, чи од Англії. Для мене ясно, що Франція все буде стояти за „Єдину-неділимую” і що, може б, доцільніше було б більшу увагу тепер звернути на заходи заінтересувати нашою справою Англію. З цього боку мене цікавить ваша візита до англійського посла. Що вона дала? Зрештою, я не можу не звернути Вашої уваги на ті факти, які зазначає гр[аф] Тишкевич¹⁸ в своїй ноті французькому уряду, підкреслюючи двойну гру Врангеля: а) шукання порозуміння з нами і б) альянс з моркотунівською гопкомпанією¹⁹ (текст ноти надуковано в „Укр[аїнському] слові”, ч. 32, яке Вам пересилається). Одночасно з тим звертаю Вашу увагу на інтерв'ю Маклакова²⁰ в „Віктуар”, де він між іншим заявляє, що Врангель має допомагати лише тим, хто визнає його як Верх[овного] Главнокомандуючого. Хороший Главноком, коли його Балахович не визнає! Натуральна річ, що ми ніколи верховенства Врангеля визнати не визнаємо. Далі, що це за штучка в § 2 умов про рівноправність мов? Очевидно скрита тенденція вдарити по одному з головних моторів нашої державності і будівничої нашої праці з тим, щоб розкласти нас в самій основі нашого будівничого плану. І отже, коли взяти *summa summarum*^{***} російських матеріалів з обсягу

Врангеліади, то мені здається, що з нами проводять хитру гру. Треба бути подвійно обережними і, знаючи, що без нас не обійдуться, використовувати нашу питому вагу на хитаючихся терезах російсько-французьких планів, які уділяють нам лише значіння переходової, тимчасової сили, котру треба використати для відновлення „єдиної Росії”. Я гадаю, Кость Адріанович, що Ваша поїздка до Криму могла би дуже утруднити внутрішні наші відносини, а з боку досягнення певних реальних ефектів вона для мене стоїть під знаком запитання. Хтозна, чи Ви перетягнете на свій бік людей типу Черниша, чи вони не підведуть Вас. Я хочу зберегти Вас і Ваше ім'я чистим од закидів і тому рішуче рекомендую центр переговорів з Букарешта ні в якому разі не переносити. Одночасно в зв'язку з намічаючимися нашими операціями на півдні Врангель повинен Вам дати компенсації в формі зброї і амуніції, коли, звичайно, ті відомості, які подав в цій справі мені ган[ерал] Дельвіг, справді дійсності відповідають. Останнє для мене не є певна і безперечна річ. Я посилаю Вам копію листа (трохи сумбурного і може поверхового) П. Зайцева²¹ з Варшави про переговори з савінковськими молодцями. Факти, подані в листі, певні. Характерно, що Савінков спішно виїхав до Балаховича, бо інакше його шанси в тій армії не матимуть успіху. За Балаховичем Савінков „ухаживает”, але одночасно боїться. Характеристику Савінкова та його оточення, яке йде, але поволі будтоби на розрив з Врангелем, знайдете в листі Зайцева.

Набої! Не забувайте.

З повагою
28/X. 1920 р.

Петлюра

ПРИМІТКИ

¹ Мацієвич Кость – учений, державний і громадський діяч, 1919 р. – міністр закордонних справ і Голова уряду УНР, потім очолював дипломатичну місію УНР у Румунії. Належав до найближчого оточення С.Петлюри.

² Остроградський Михайло – контр-адмірал, у 1918 р. – командувач українського флоту, з 1919 р. – товариш міністра морських справ УНР.

³ Архипенко Євген – вчений агроном, з 1919 р. – міністр рільництва УНР.

⁴ Удовиченко Олександр – військовий і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, у 1919 – 1920 рр. – командир Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР.

⁵ Гулий-Гуленко Андрій – полковник, а потім генерал-хорунжий Армії УНР, у Першому зимовому поході (1919 – 1920 рр.) був командиром Запорізької дивізії, потім керував українськими повстанськими загонами на півдні України, учасник Другого зимового походу (1921 р.).

⁶ Булах-Балахович Станіслав – штаб-ротмістр російської армії, у 1918 р. спочатку був командиром кавалерійського полку в Червоній армії, а потім перейшов на бік білих, дістав звання генерал-майора. Під час польсько-радянської війни 1920 р. командував білогвардійськими загонами в складі Польської групи і 3-ї польської армії. З вересня 1920 р. діяв у запллі більшовиків на Білорусі епільно із загонами Б.Савінкова.

⁷ Савінков Борис – один з лідерів російських соціалістів-революціонерів, письменник. Після Лютневої революції 1917 р. – комісар при Ставці Верховного головнокомандування російської армії, комісар Південно-Західного фронту. Активний ворог більшовиків. У 1920 р. керував організацією на теренах Польщі загонів С.Булах-Балаховича.

⁸ Перемикін (Пермикін) Б. – генерал-майор, один з командирів частини одеської групи денікінської армії, яка восени 1919 р. під натиском червоних відступила на терени Румунії, де була

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СКАРБИ В КАНАДІ

Так, ця „злая доля” у „гостях” в Україні. Нас переконують світові події і наша жертвенність, що лише при нашій **ЄДНОСТІ**, нашій справжній любові до Матері – України переможні сурми засурмлять і знову ми в бій підемо й переможемо. На сторожі цього тепер увесь світ стоїть.

Бойові знамена, скроплені кров'ю кращих синів України, викликають спогади – картини незабутніх маршів наших визвольних армій... Високо мають у повітрі знамена – штандарти, гордо ідуть наші аргонавти – герої, нехтуючи небезпеку й смерть... Крок за кроком звільняють землю Володимира Святого, Державу Богдана Великого... Ось-ось уже близько мета. Ось близько воля... Як знову лютий ворог залив вогнем і кров'ю наш край... І наш народ-страдник знову терпить муки азійсько-московської неволі...

*Вся ти, наша Україно,
Славою покрита
Людським горем та сльозами
Та кров'ю полита...*

Перед нами, овіяні славою, скроплені кров'ю бойові знамена українських визвольних армій.

Ось Жовтий штандарт 2-го кінного Запорізького полку. О! Скіль-

ки разів цей штандарт перебував у боях, скільки бачив перемог і завяз-тих боїв! Рясно скроплений він святою козацькою кров'ю, і ця кров збереглась на ньому до цього часу.

Поцастило знайти знамено – штандарт одного з бойових кораблів Української чорноморської флоти. Знамено має 100 x 75 см. Через увесь білий штандарт – блакитний прямий хрест з розводами цього ж кольору. У лівому розі, вгорі біля древка, жовто-блакитний прапор України з золотавим Тризубом св. Володимира.

Приковує увагу славний бойовий „прапор волі України” – це жовто-блакитний прапор УПА (може, краще було б сказати – український повстанчий прапор, бо він знайдений за часів боротьби з німецькою окупацією).

Пошитий він руками з п'яти полотнощ, шитий різними нитками, видно в лісі, наспіх. Знайдено цей прапор у речах покійного інженера Ковпаненка по його смерті. Сам інж. Ковпаненко розповідав за життя, що цей прапор знайдено на грудях одного вбитого упівця в 194... році у лісі, коли селяни з наказу німецької окупаційної влади ховали тіла убитих партизанів – „очищали ліс”... Прапор має розмір 100 x 110 см.

інтернована, а потім переправлена до Польщі. Разом з генералом Бредовим мав очолити 3-ю Російську армію, яку планувалося сформувати на польських теренах.

⁹ Махров Пьотр – генерал-лейтенант, у 1919 р. – начальник військових сполучень Головнокомандувача збройними силами півдня Росії. З середини березня 1920 р. призначений начальником штабу генерала А.Денікіна, займав цю посаду і в генерала П.Врангеля, з червня того ж року – військовий представник П.Врангеля в Польщі.

¹⁰ Врангель Пьотр – один з основних керівників білого руху, генерал-лейтенант. У 1919 р. – командувач Кавказької армії, з квітня 1920 р. – Головнокомандувач збройних сил півдня Росії, з 19 серпня того ж року – правитель Півдня Росії, головнокомандувач Російської армії. У серпні – жовтні 1920 р., очікуючи масованого наступу більшовиків на Крим, зав'язав переговори з Польщею, намагався порозумітися з українськими колами різного політичного спектру (Директорія УНР, Н.Махно та інші повстанські отамани, діячі русофільської орієнтації).

¹¹ Пілсудський Юзеф – польський політичний, державний і військовий діяч. У 1918 – 1922 рр. – начальник Польської держави. Під час польсько-радянської війни 1920 р. командував польськими збройними силами.

* Члени національно-демократичної партії Польщі, яка була опозиційно настроєна до Ю.Пілсудського.

¹² Йоффе Адольф – радянський дипломат, у 1918 р. – посол РРФСР у Німеччині, в 1920 – 1921 рр. очолював російські делегації на переговорах з Латвією, Литвою, Естонією та Польщею.

¹³ Левицький Модест – письменник і громадсько-політичний діяч, у 1919 р. – радник, а потім голова дипломатичної місії УНР у Польщі.

¹⁴ Залізняка Микола – громадсько-політичний діяч і публіцист, член УПСР, у 1919 – 1920 рр. був послом УНР у Фінляндії, а потім в Австрії.

¹⁵ Красін Леонід – радянський державний діяч і дипломат, з 1920 р. – посол РРФСР у Великій Британії.

¹⁶ Ллойд Джордж Девід – англійський політичний і державний діяч, лідер Ліберальної партії. У роки Першої світової війни – міністр фінансів і міністр озброєнь, з кінця 1916 по 1922 рр. – прем'єр-міністр Великої Британії.

¹⁷ Дельвіг Сергій – генерал-полковник Армії УНР, у 1919 р. – інспектор Армії УНР, потім – голова української місії в справах перемир'я з Польщею (червень 1919 р.), очолював надзвичайну військову місію УНР у Румунії.

** *Conditio sine qua non (лат.)* – неодмінна умова.

¹⁸ Тишкевич Михайло – дипломат, публіцист. Граф, нащадок українсько-литовської магнатської родини. У 1917 р. – голова Союзу українців-католиків у Києві, в 1919 р. – голова дипломатичного представництва УНР при Ватикані, очолював українську місію на Міровій конференції в Парижі.

¹⁹ Моркотунівська гопкомпанія – йдеться про членів т.зв. Українського національного комітету – Моркотуна, Целевича й Могилянского, які наприкінці вересня 1920 р. приїздили на переговори з Врангелем до Криму, погоджуючись на автономію України в складі майбутньої Росії.

²⁰ Маклаков Василій – російський політичний і державний діяч, один з лідерів кадетів. З липня 1917 р. – посол Росії у Франції, потім входив до „ради послів”, що складалася з колишніх дипломатичних представників Росії, які репрезентували на Заході інтереси білогвардійського табору.

*** *Summa summarum (лат.)* – загальний підсумок.

²¹ Зайцев Павло – літературознавець, громадсько-політичний діяч. Член Центральної Ради, у 1920 р. – начальник культурно-освітнього відділу Армії УНР.

*Вступне слово, публікація документів
та примітки Анатолія КЕНТІЯ*

Цей прапор, видно, прострілений в кількох місцях і зацерований. Від поту та дощів прапор полиняв – на блакитному полі – жовте, а на жовтому – блакитне. Це свідчить, що дійсно прапор носили на грудях, складений. Ще є чимало знамен українського війська, освячених кров'ю, овіяних славою.

Надзвичайно цікаве знамено, власне, рештки [прапора] І-го пішого подільського полку. Видно, що це знамено було не в одному гарячому бою, багато нам розповіло б. Знамено виглядає, наче віки перейшло. І не дивно, бо історія згаданого полку – велика й славна!

Знамено зшите з жовто-блакитного едвабу. Причём жовтий колір зверху, всупереч традиціям. Посередині Державний Тризуб у лавровому з пшеничним колоссям вінку, а над гербом напис: „Бережи славу й волю”, під гербом – „України”. Тільки ця й центральна частина знамена збереглася, а решта знищена в боях.

За відомостями генерала М.Садовського, та є й малюнок, – знамено було досить велике. По кутах були едwabні образи архангела Михайла – патрона Києва, а з другого боку – Божої Матері з Сином Божим на руках. Цікава велика і довга історія цього знамена. Живо, художньо й емоційно розповідає нам про це аргонавт – ген. М.Садовський.

Глибоко промовляє знамено славного легендарного Зимового походу. Це знамено дуже зім'яте, „зношене”, вицвіле й частково попсоване. Це й не дивно: його приходилось ховати, носити на грудях і

лише періодично майоріло воно над головами наших справжніх аргонавтів.

Це знамено жовто-блакитне, 90 x 110 см., посередині вздовж нашита малинова стрічка (колір Війська Запорізького), що знаменувало велику, важку історичну дорогу й споріднювало духом сучасних героїв з славним Запоріжжям.

З чільного боку – золотий великий Тризуб, а з другого – також Тризуб, а на Тризубі образ Великого князя України св. Володимира. У лівому розі внизу, вишита знаменна дата 5.XII. 1919 р. – початок Зимового походу.

Є в музеї цінна і рідкісна збірка світлин різних періодів Визвольної доби, як в „Трикутнику смерті”, Українського уряду, Головного отамана Симона Петлюри, в різні часи й при різних обставинах, акад. Грушевського, епізоди з бойового життя, з таборового життя тощо.

Є цінні вітрини з історії св[ітлої] п[ам'яті] Гетьмана Павла Скоропадського. Ці світлини добре віддзеркалюють той період державного життя України.

Досить цікаві світлини з історії українських церков – УАПЦ та греко-католицької. Є фото всіх церковних достойників і навіть документи – листи сл[авної] п[ам'яті] Митрополита Андрія – графа Шептицького та інших.

Привертають увагу вітрини українських банкнотів (грошей) різних періодів державного життя України.

Багата вітрина українських поштових значків, як тих, що були в дії, так і тих, що надруковані були в Берліні, але в життя не ввійшли.

Заслужує особливої уваги вітрина українських військових орденів та відзнак. Тут є: Залізний хрест, Хрест Симона Петлюри, Пропам'ятний хрест УГА, Залізний стрілець, Хрест УСС та інші.

У музеї є всі універсали Центральної Ради, декларація уряду й чимало інших документів історичного значення.

Досить оригінальна вітрина відзнак військових рангів різних періодів та різних військових частин.

Є світлини й вітрини з останніх подій та організацій; є Поліська Січ отамана Бульби, українська дивізія „Галичина”, з життя УПА тощо.

Є і відділ еміграційної та військової літератури, в тім складі декілька томів „За державність”. Сказати треба, що літератури цієї дуже мало, хоч видано дуже багато...

Є чимало планів, мап, схем боїв тощо. Тяжко все перерахувати.

Генерал Михайло Садовський

Врешті мушу згадати ентузіаста цієї великої справи, творчого учасника Визвольних змагань – генерала Михайла Садовського. Цей наш Історичний музей без особи ген. Садовського здавався б неповним. З якою любов'ю, натхненням і жертвенністю збирав він ці історичні пам'ятки! У важкі часи, часи небезпеки 1945 – 1950 рр. він об'їхав близько 48 таборів у Німеччині й кожний табір пішов назустріч, доповнив музей.

Генерал Михайло Садовський доповнює ці величні наші пам'ятки своїми, так чудесними оповіданнями-сподами.

Праця Українського історичного музею

Для підняття національного духу, виховання молоді й взагалі українських мас на чужині – ген. Садовський в Німеччині зорганізував 20 виставок музею.

Ці виставки цілющою водою скроплювали наболілі серця українців, воскрешали в пам'яті їх великі дні Воскресення України. Потоками линули людські маси на ці виставки. Понад 40 тисяч українців і чужинців відвідало ці виставки. З глибоким задоволенням і любов'ю оглядали українці історичні пам'ятки – читали історію нашого великого змагу...

Оглядали й чужинці, зокрема німці. Проф. Отто Ганс Бєрбер у Міттенвальді 25.6.49 р., оглянувши виставку, попросив пропам'ятну книжку й записав у ній таке:

„... Виставка зовнішньо є дуже цікава й для кожного німця гідна, щоб її оглянути. Вона свідчить про непоборність духу й волі українців і є зразком, як кожний мусить стояти в боротьбі з большевизмом.

Бажаю й надіюся, що ця нація матиме успіх у цій боротьбі й цілий світ приєднається до неї”.

Ректор одного з університетів Німеччини д-р Ельдбен до цієї рецензії додав:

„... Ця виставка не лише дуже цікава, але й, зокрема, показує життєздатність великого народу...”

Значення музею і його завдання

Зважаючи на велике значення музею для українського народу, вся українська спільнота мусить допо-

Дмитро МАЛАКОВ

могти розвиткові цієї нашої національної справи, зібрати все те, що має історичну вартість, здати його до музею. Історичний музей українського народу є його гордістю, є свідком нашої Правди, є свідком героїзму нашого народу. Через наш історичний музей ми говоритимемо документально з усім світом. Але цей музей мусимо розвинути й поставити на ступінь значення сві-

тових музеїв. Факти й документи уперта річ і заперечити їх тяжко. Тому музей наш буде найсильнішою антибільшевицькою зброєю. Музей належатиме не окремим українським організаціям чи групам, а всьому українському суспільству й мусить працювати в напрямку нашої **ЄДНОСТІ**, нашої дальшої боротьби за нашу волю, за Соборну Незалежну Україну!

Від редакції

У передрукованій тут з канадського часопису „Нові дні” (1950. – Ч. 10) статті схарактеризовано основні експонати музею, що його зібрав генерал Михайло Садовський. Про цю збірку писав пізніше журнал „Дороговказ” (Канада, 1964) у статті „Вияснення в справі Військового музею в Торонті”. Після смерті М.Садовського експонати передано під опіку Української вільної академії наук (УВАН) – до часу постання Збройних Сил незалежної Української держави. Восени 1997 р. на звернення Центрального музею Збройних Сил України Президія УВАН попросила Міністерство оборони України засвідчити державний статус цього музейного закладу, що уможливило б передання йому матеріалів, зібраних М.Садовським. У листопаді того ж року такий статус засвідчив Міністр оборони України Олександр Кузьмук. Від імені Військової колегії Міністерства він висловив президентові УВАН проф. Михайлові Тарнавецькому й Президії Академії щирю вдячність за збереження безцінних військових реліквій українського народу й запевнив, що Міністерство вживатиме всіх заходів для забезпечення схоронності й використання їх у музеї.

У грудні 1998 р. Президія УВАН погодилася передати в Україну, до Центрального музею Збройних Сил України матеріали генерала М.Садовського. Президент УВАН М.Тарнавецький у листі на ім'я начальника музею В.Карпова писав: „Нарешті я вже можу Вас запевнити, що ми Вам перешлемо наш музей і архіви. Я ще мусив отримати з України від нашого довіреного представника його оцінку і його консультантів. На основі їх звітів Президія погодилася, щоб приступити до підготовки висилки”. Пересилання матеріалів затрималося через важку хворобу М.Тарнавецького. Однак є надія, що найближчим часом вони таки повернуться в Україну.

КИЇВСЬКІ ТРОФЕЙНІ ВИСТАВКИ

Наприкінці XVIII ст. на Печерську, навпроти Святотроїцької брами Києво-Печерської Успенської лаври, вросла монументальна будівля арсеналу. Вздовж його фасадів згодом вишикувалися піраміди з 272 турецьких гармат і ядер. А у двох величезних залах на тридцяти шести стовпах та на стінах було розвішано іноземну зброю, скомпоновану, на думку сучасників, „з вишуканим смаком і рідкісним мистецтвом”¹. Це була власне перша, відома з історичних джерел, трофейна виставка в Києві.

Давня традиція дістала своє продовження в Києві в роки Першої світової війни, коли на різних масових міських заходах виставляли трофейну німецьку та австрійську артилерію. У 20-х рр. на озброєнні частин Українського військового округу певний час перебували трофейні опанцеровані автомобілі „Остін” і танки англійського виробництва, за-

хоплені в Добровольчої армії та Війська Польського. У 1938 р. два такі танки типу „М-IV” (один з них мав назву „Рікардо”)² встановили в Києві – у трикутному скверіку на розі сучасної вулиці М.Грушевського і Музейного провулку та на Контрактовій площі.

Восени 1939 р., після так званого визвольного походу Червоної армії в Західну Україну, на алеях Першотравневого парку (колишнього Царського саду) було влаштовано виставку здобутих тоді у Війська Польського трофеїв. Там стояли танки „Рено” французького виробництва з кулеметним озброєнням, станкові кулемети австрійського виробництва „Шварцлозе” й англійського – „Віккерс”, новітні гармати чеської фірми „Шкода” тощо.

Влітку 1941 р., коли бої вже точилися під Києвом, з пропагандивною метою до міста привозили й ви-

Арсенал у Києві.
Акварель
М.Закревського.
1836 р.

Танк „Рікардо”.
Світлина
Н.Циделковського.
1938 р.

ставляли на загальний огляд підбиту або захоплену в бою німецьку техніку: бомбардувальник Ju-88, винищувач Me-109, середній танк Т-III з укороченою гарматою калібру 75 мм, важкий чотиривісний панцерник.

Коли 19 вересня 1941 р. частини вермахту ввійшли в залишений напризволяще Київ, на фарах їхніх автомобілів кияни побачили глузливо напнуті гумові маски радянських протигазів, а в нескінченних колонах німецької автобронетехніки котилися і радянські „полуторки” – ГАЗ-АА (ліцензійний Форд-АА) й радян-

ський тривісний панцерник БА-10 з гарматою калібру 45 мм – з білим „балкенкройцем” на бортах замість червоної зірки.

Розмінувавши у вересні 1941 р. будинок музею Леніна на Володимирській, 5 (тепер – Будинок учителя), німецькі сапери виставили на вулиці як трофеї знешкоджені ними радянські радіокеровані фугаси.

13 березня 1944 р., уже через чотири місяці після повернення у визволений Київ, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 484 „Про виставку зразків трофейного озброєння і техніки у місті

Києві”. Виставку передбачалося розмістити в Пушкінському парку, а начальником її призначили підполковника Н.Ніконішина³.

Передусім у парку треба було дати лад на площі 23 гектари. Почали з ліквідації кількасот німецьких могил, що з’явилися тут під час окупації. Для перепоховання залучили німецьких таки військовополонених, які під вартою на початку літа 1944 р. розкопували могили й перевозили на підводах тлінні останки на Сирець – до безіменних братських могил.

Коли перепоховання було закінчено, до парку почали завозити експонати. Артилерійські системи й літаки доставляли на причепі за вантажівкою чи трактором, а важка бронетехніка, що була більш-менш справна, йшла своїм ходом. Пошкоджені або без двигунів (на бортах стояло „б.д.”) танки й штурмові гармати затягалися танковими тягачами мало не волоком – від найближчої тоді залізничної станції Лук’янівка, що містилася на вулиці Дегтярівській. Щоб не попсувати єдиний на весь парк асфальт центральної алеї, усе це рухалося через сусідню територію кінофабрики (тепер – Кіностудія ім.О.Довженка). Звичайно, керівництво кінофабрики рішуче протестувало. Були труднощі і з розселенням червоноармійської команди, що доправляла експонати, не вистачало складських майданчиків, а територію поблизької бази аптекоуправління, на яку претендувало керівництво виставки, на три чверті займали городи співробітників: час був сутужний для всіх.

Можна лише уявити, яких зусиль коштувало влаштування виставки і внаслідок тодішньої скрути,

і відсутності потрібної техніки, адже великогабаритні експонати, розкидані в полях і лісах – на місцях недавніх боїв, треба було розшукати й доставити. Ясна річ, матеріальні витрати покривала армія, вона, власне, виконувала й усю іншу роботу. Під час формування експозиції Пушкінський парк не раз відвідувало високе начальство. Проїздом через Київ побував там і маршал Г.Жуков. Підкреслювалося, що на виставці експонуватимуться трофеї саме чотирьох Українських фронтів!

18 листопада 1944 р. газета „Правда України” повідомляла, що незабаром у Києві відкриється трофейна виставка при Наркоматі оборони УРСР, що в павільйоні є відділи зв’язку, інженерний, інтендантський, хімічний; що експонуються німецькі протитанкові 88-мм гармати – ті самі, які німці покинули разом із боеприпасами на схилах Дніпра⁴. 23 лютого 1945 р. на урочистому мітингу з нагоди відкриття виставки виступив з промовою начальник Політуправління КВО полковник Лукашук⁵, а стрічку перерізав генерал-майор Хрипунов⁶.

На майданчику перед входом до парку стояли, фланкуючи вісь центральної алеї, дві вітчизняні гаубиці калібру 203 мм зразка 1931 р. Ліворуч, трохи збоку, на постамент підняли самохідну артилерійську установку СУ-100 на шасі танка Т-34, а попід пілонами арки входу, де повісили портрети Леніна й Сталіна на повен зріст, розмістили два батальйонні міномети калібру 82 мм зразка 1937 р. Це була, так би мовити, символічна варта переможців.

Уздовж центральної алеї вишикували довгими рядами трофейні

Гаубиця калібру
203 мм перед
входом до
Київської ви-
ставки
зразків тро-
фейного
озброєння.
Поштівка,
1945 р.

*Німецький бомбардувальник He-111 на київській виставці.
Світлина Г.Малакова. 1947 р.*

*Німецький бомбардувальник „Ju-87” („штука”).
Ліворуч – стабілізатор двофіюзеляжного розвідника „FW-189” („рама”).
Світлина Г.Малакова. 1947 р.*

артилерійські системи, починаючи з пари зенітних гармат калібру 88 мм, що своїми високо піднятими жерлами утворювали ніби браму. Всю техніку розставили з великим знанням справи і з певним смаком. Таблички біля кожного зразка докладно інформували про його тактико-технічні дані, іноді зазначалося місце взяття трофея. Особливу увагу в цій частині експозиції привертала далекобійна гармата в транспортному положенні й шестижерловий міномет „ванюша”, названий так на противагу „катюші”.

Обабіч алеї ліворуч було виставлено численну колісно-гусеничну техніку: танки, штурмові гармати (артштурм) і бронетранспортери різних типів та систем. Крім німецьких танків, тут була представлена продукція військової промисловості країн мало не всієї підкореної Європи, включно з французьким танком „Сомуа”.

Посеред трикутного майданчика вирізнявся німецький важкий танк Т-VI „Тигр”, який, судячи з його жалюгідного стану, правив за мішень десь на навчальному полігоні Черво-

ної армії, бо його знаменита 100-міліметрова лобова й 82-міліметрова бортова броня рясніли пробоїнами і навіть виломами від численних влучань гарматнів різних калібрів. Башта ззаду була просто розтрощена. Цей експонат незмінно викликав загальне здивування й захоплення роботою радянських артилеристів, на що й розраховували організатори.

Чимало було експонатів у кількох екземплярах: „тигри”, „пантери”, (Т-V), „фердінанди”, Т-III, Т-IV тощо.

У протилежній частині парку, край узлісся, експонувалися літаки: німецькі винищувачі Me-109 і FW-190 різних модифікацій, розвідувач FW-189, бомбардувальники Ju-87, Ju-88, D-215, He-111, італійський тримоторний транспортний літак „Savoia-Marchetti SM-84”, захоплений словацькими патріотами та переданий восени 1944 р. радянським партизанам⁷. Однак провідним експонатом, був безперечно, літак-снаряд з ракетним двигуном „V-1”, захоплений поблизу польського міста Катовиці⁸. Як писав тогочасний часопис, „такі ракети німці використовували переважно для безглузких нападів на Англію. Не маючи прицілу, ці ракети завдавали великої шкоди головним чином мирному населенню”⁹.

Уся ця ще недавно смертоносна зброя ворога, „зуби фашистського звіра”, за означенням „Київської правди”¹⁰, стояла тепер мертва поміж дерев, відокремлена від паркових доріжок умовною огорожею з колючого дроту в одну нитку. Звичайно, торкатися експонатів заборонялося, але ж охоронців було обмаль, а екскурсиводів тільки шес-

теро – вчорашніх фронтовиків. Тут автор цієї статті може поділитися власними спогадами про часті відвідини виставки київськими хлопчачками. Ми, звісно ж, таки залазили і на танки, і в танки, набиваючи гулі об усяке залізяччя і вдихаючи специфічний запах згірклого солідо-доду. Треба віддати належне організаторам виставки: добре розуміючи хлопчачу душу, вони влаштували в парку і такий собі „дитячий майданчик”. Там можна було сповна й вільно дати вихід своїм хлопчачим захопленням: залізити в кабину справжнього „мессера” або ж покрутитись на „каруселі”, обертаючи корбу скорострільної зенітної установки „ерлікон”, тощо.

Чимало цікавого містилися стенди й вітрини виставкового павільйону, спорудженого в парку. Там демонструвалися легке озброєння і військово спорядження вермахту, італійської, угорської, румунської і словацької армій, а також вироби військової промисловості багатьох країн Європи. Висіли прапори й штандарти розгромлених дивізій і полків, стояли манекени в одностроях різних видів зброї армій усіх перелічених країн, що змагались на Східному фронті. Була навіть німецька уніформа, використовувана в Північній Африці: коркові шоломи, куртки з короткими рукавами й шорти. Купчилися сталеві шоломи, а в окремій вітрині, так само горою, лежали, мабуть, сотні „Залізних хрестів”. Гвинтівки, карабіни, кулемети, автомати, пістолети, багнети, гарматні, міни, набої, бомби, торпеди всіх калібрів – усе не перелічити! А втім, були експонати, на яких зупинявся погляд чи не кожного

Німецький танк T-V „Пантера” на київській виставці. Світлина Г.Малакова. 1947 р. Публікується вперше.

Німецький Танк T-VI „Тигр” на київській виставці. Світлина Г.Малакова. 1947 р. Публікується вперше

відвідувача, як-от дистанційно керована підривна танкетка, „фауст-патрон”, електрогенератор з педальним приводом („солдат-мотор”), ручна помпа, величезний кінський протигаз тощо. З-поміж багатьох нагород і відзнак впадали в око шиковні футляри з орденами „Німецького орла”, виявлені, як повідомлялося, в німецькому посольстві в Бухаресті.

А були й речі, які не могли не викликати в киян іронічної посмішки: це так звані „ерзац-валянки”. Хто пережив ті часи, пам’ятає, якою над-

звичайно лютою була зима першого року війни. Німці навіть медаль таку заснували – „Учасникові зимової кампанії 1941/1942 рр.” Кияни, хто був під окупацією, так само пам’ятають суворий наказ про здачу теплого хутрянного одягу й валяного взуття для німецької армії, яка не сподівалася на зимові бої. Це стосувалося кожухів („українське хутряне пальто”) й повстяних валянків.

Ніхто не смів їх носити, бо то вже вважалося „проявом саботажу”, а за саботаж карали на горло. І тоді винахідливі наші люди перевзулися в саморобні ватяні валянки. Їх виробляли з будь-якої, часом навіть „у квіточки” тканини, простроченої в кілька рядів на старих, але безвідмовних швацьких машинках „зінгер”. А от потрібну для таких валянків вату в Києві діставали незвичним способом... Один з перших окупаційних наказів вимагав від населення здати зброю й військово спорядження. Серед іншого здавали протигазу – в колишній кондитерській Абрикосова на Хрещатику. Маски хазяїновиті й бідні на гуму німці десь використали, а от коробки повивозили на звалища. Взимку заповзятливі київські кравці кинулись на ті звалища, де й видобували з протигазних коробок добру наркомозброєнську довоєнну вату!

А німецькі вартові, виходячи на лютий мороз, взували спеціальні повстяні на грубезній підшві боти – просто на чоботи. Певно, тих ботів не вистачало, і тоді не менш кмітливі німецькі інтенданти запозичили з українського селянського побуту солом’яні вироби: за тією ж народною технологією, що й плетені кошики, робили по селах солом’яні ерзац-валянки – за рознарядкою вермахту й під прискіпливим контролем комендантів та старост. Такі ерзац-валянки теж надівали на чоботи. Виглядало досить кумедно, але допомагало. І це демонструвалося на виставці.

Назагал сприйняття трофейної виставки було неоднозначним, адже її оглядали і ті, хто воював під вогнем цієї самої ворожої зброї, і ті, хто

пережив окупацію, і ті, хто відсидівся в далекому тилу – на „Середньоазійському фронті”, як кепкували тоді фронтовики. У багатьох глядачів зринали важкі спогади. Експозиція викликала цікавість, здивування, ненависть, гордість за здобуту перемогу і вдячність за те, що така виставка є, діє, вчить.

Вже у березні 1945 р. газета повідомляла, що виставку, на якій показано 5 тис. експонатів, щодня відвідує 1200 киян, а у вихідні – до 5000. Крім того, 60 осіб відряджено на фронті по нові експонати¹¹.

19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію іншої виставки – „Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”. Її розгорнули в розкішному особняку на Липках, що колись належав цукропромисловцю М.Гальперіну, а перед війною – Головніці (тепер тут, на вул. М.Грушевської, 18/2 містяться комісії Верховної Ради України). Відкриття виставки відбулося 30 квітня 1946 р. У дев’ятнадцяти залах на обох поверхах було розміщено 15 тис. експонатів, що розповідали про збройну боротьбу радянських партизанських формувань на окупованій території України. В одній із зал стояла піраміда з різноманітної трофейної стрілецької зброї¹², якою користувалися радянські партизани, здобуваючи її у ворога в боях або з розгромлених складів і військових ешелонів.

Експозиція будь-якої виставки має тимчасовий характер. У зв’язку з цим неодмінно постає питання про дальшу долю її експонатів. Так було і з київськими трофейними виставками. Ще 26 березня 1945 р. перший

і останній нарком оборони УРСР генерал-лейтенант В.Герасименко в листі до голови Раднаркому УРСР М.Хрущова досить далекоглядно звертає увагу на виставку в Пушкінському парку: „Очевидно, виставка у тому вигляді, як вона є, проіснує не так уже й багато років, а вже зараз виникає питання: що робити з наявними експонатами в майбутньому. Напрошується одне рішення: у подальшому, щойно тільки позначиться спад інтересу до виставки, перетворити її на музей Вітчизняної війни, розпочавши підготовчі роботи до цього негайно”¹³.

Нагадаймо: війна ще тривала, і відвідувачі йшли і йшли. Як свідчать архівні документи, заступник секретаря Раднаркому з оборонних справ підполковник Забельников на запит М.Хрущова відреагував однозначно: „Перетворення виставки на музей недоцільне”¹⁴.

Проте обидві виставки діяли далі й ніхто не зважувався їх закрити, аж поки Верховна Рада СРСР 12 березня 1951 р. ухвалила, ясна річ – одностайно, сталінський закон „Про захист миру”. Порушення цього закону каралося позбавленням волі на строк до десяти років. Отоді-то, восени 1951 р., під закидом „пропаганди війни” („осіб, винних у пропаганді війни, передавати до суду і судити як тяжких карних злочинців”)¹⁵ і ліквідували обидві виставки. Важку зброю з Пушкінського парку – танки, літаки, гармати – безжально порізали на брухт, а експонати з виставкового павільйону передали до Київського державного історичного музею (нині – Національний музей історії України). Так само вчинили і з „партизанською”

виставкою. Згодом, коли 1973 р. організувався музей війни, усі ті трофеї перейшли туди і частково використані в новій експозиції, де вже сприймаються зовсім інакше...

...А от у Чикаго, в музеї науки і технології, можна надворі оглядати трофейну німецьку субмарину U-505, а під стелею зали, крім сучасного пасажирського „Боїнга”, висять британський винищувач „Спітфайр” і німецький бомбардувальник Ju-87, який, на їхнє американське щастя, ніколи не бачили в небі над Сполученими Штатами. Такий „Юнкерс” був експонатом і на київській виставці.

ПРИМІТКИ

- ¹ Сементовский Н. Киев и его достопримечательности. – К., 1852. – С. 246.
- ² Радянський Київ. – 1938. – № 15. – С. 24.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 2259. – Арк. 4.
- ⁴ Марченко Л. Несокрушимая мощь советского оружия: Перед открытием Киевской выставки трофейного вооружения // Правда Украины. – 1944 – 18 листоп. – С. 4.
- ⁵ Див.: Правда Украины. – 1945 – 24 лют. – С. 1.
- ⁶ Тардов М. Поверженная сила // Правда Украины. – 1945 – 24 лют. – С. 3.
- ⁷ Никонишин Н. Трофей великих битв // Правда Украины. – 1945 – 23 лют. – С. 4.
- ⁸ Владимирев А. Самолеты-снаряды „Фай-1” // Правда Украины. – 1945 – 8 квіт. – С. 3.
- ⁹ Україна. – 1945. – №3. – С. 27.
- ¹⁰ Сергієв П. Зуби фашистського звіра // Київська правда. – 1945. – 23 лют. – С. 4.
- ¹¹ Марченко Л. На виставке трофейного вооружения // Правда Украины. – 1945. – 15 берез. – С. 3.
- ¹² Республіканська виставка „Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”: Довідник. – К., 1947. – С. 87.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 2259. – Арк. 4 (оригінал – рос. мовою).
- ¹⁴ Там само. – Арк. 11.
- ¹⁵ Правда. – 1951. – 13 берез. – С. 1.

КНИГОЗБІРНЯ

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ОЧИМА ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

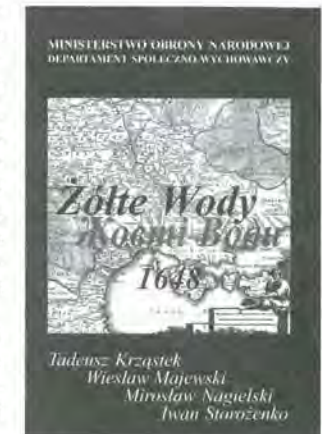
Серед розмаїття новинок наукової і науково-популярної літератури з історії, представлених нині на полицях польських книгарень, нашу увагу привернули два видання – колективна праця „Жовті Води – 1648” і брошура „Замостя – Комарів 1920”*. Передусім в очі впала не так добра поліграфія, що, зрештою, є звичним на книжковому ринку наших сусідів, а чи двомовність текстів – це тепер теж дедалі частіше практикується в науковій літературі, як те, що своєю появою обидва видання завдячують Департаментові суспільно-виховної роботи Міністерства оборони Польщі. Погодьмося, для українців допоки це дуже незвично.

У першій з названих праць польські військові історики звернулися до теми трагічної для поляків Жовтоводської битви, не прагнучи штучно згладити гострі кути, що утворилися між українською і польською історіографією.

Щобільше, на сторінках видання, фінансованого МО Польщі й надрукованого польською та українською мовами, надана можливість висловити „точку зору Києва”. Це з успіхом зробив визнаний фахівець з військової історії України, зокрема воєнних операцій періоду Національно-визвольної війни, Іван Стороженко. Так реалізується мета праці, декларована відділом громадянської просвіти Департаменту суспільно-виховної роботи МО Польщі у вступному слові: надати можливість „читачам в обох країнах пізнати цікаві історичні події, а також погляди істориків”, адже „з кривавих розділів спільної історії обидва, вільні сьогодні народи, повинні зробити відповідні висновки”. Безперечно, такий підхід сприятиме розширенню конструктивного діалогу між обома народами (зокрема їхніми військовиками), що є єдиним, вистражданим віками, шляхом до порозуміння, злагоди, добросусідських взаємин і зближення України та Польщі.

Зацікавлений читач, а його бачать видавці передусім серед офіцерів і солдатів Війська Польського та Збройних Сил України, бійців спільного українсько-польського батальйону миротворчих сил ООН, гортаючи сторінки цього грубенького тому, порине у світ гордовитого лицарства, степової вольниці, пуститися в мандри нелегкими, кривавими дорогами польсько-українського протистояння першої половини XVII ст. Значно доповнить його знання про події тієї далекої минувшини дбайливо дібраний і упорядкований ілюстративний

* Krzątek T., Majewski W., Nagelski M., Storożenko I.S. *Żółte Wody: Жовті Води. – 1648.* – Warszawa, 1999. – 318 s.; Krzątek T. *Zamość – Komarów 1920: Замостя – Комарів 1920: Polska i Ukraina w 1920 r. w walce o wspólne wartości.* – Warszawa, 2000. – 48 s.

матеріал книжки, що налічує 190 кольорових і чорно-білих ілюстрацій. Велика частина з них – це світлинні музейних пам'яток, тогочасних архітектурних споруд, історичних місць, мистецьких творів на козацьку тематику. Особливо доцільним є залучення до видання 12 майстерно виконаних планів битв.

Праця поділяється на п'ять частин, що мають характер самостійних досліджень, об'єднаних тільки тематично. Перша й друга – „Жовті Води” та „Битва на Жовтих водах” (авторства В.Маєвського й І.Стороженка) взаємно доповнюють одна одну і є, сказати б, „схрещенням” новітніх поглядів польських і українських істориків на що відому історичну подію. Невелика третя частина – „Історичні джерела” (автор М.Нагелський) цінна тим, що надає читачеві можливість самостійно ознайомитися зі свідченнями безпосередніх учасників та очевидців подій. І, нарешті, дві прикінцеві частини – „Фортеця Кодак” і „Біографії” належать перу відомого польського військового історика полковника Т.Кшонстка. Насичені фактажем, здебільшого маловідомим загалу, вони читаються з особливим інтересом.

Тадеуш Кшонstek є також і автором брошури „Замостя – Комарів 1920”. Вона виглядає пристойно в товаристві щойно оглянутої ошатної і добротної праці не тільки за оформленням, а й за рівнем опрацювання історичного матеріалу. Науковець давно й плідно працює над проблематикою польсько-російської війни 1919 – 1920 рр. і польсько-українського військово-політичного союзу цього періоду. Ще 1995 року у Варшаві з'явилася друком його ґрунтовне дослідження „Польсько-російська війна 1919 – 1920 рр.” А в 1998 р. полковник Т.Кшонstek виступив військовим консультантом польсько-українського фільму „Нелегке братерство” – про союз Ю.Пілсудського й С.Петлюри. Ця спільна робота наших документалістів була показана на телебаченні обох держав і дістала схвальний відгук серед науковців України та Польщі.

Юрїї САВЧУК

ПРО АВТОРІВ

- Бойчак М.**, начальник Головного військового клінічного госпітально МО України, генерал-майор медичної служби
- Денисюк Ж.**, науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України
- Дмитрієнко М.**, завідувачка відділу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук
- Живиця Г.**, генерал-лейтенант у відставці
- Коваль В.**, співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
- Кучерук М.**, директор Бібліотеки ім. О.Ольжича
- Ленченко В.**, архітект, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
- Лякіна Р.**, науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України
- Малаков Д.**, заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва
- Нужний Д.**, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук
- Савчук Ю.**, завідувач сектору геральдики Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України, кандидат історичних наук
- Сон Н.**, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук
- Паренко М.**, член Українського геральдичного товариства
- Ярошинський О.**, аспірант Прикарпатського університету

Літературна редакція **Олександра Рибалка**
 Коректа **Антоніни Жихорської**
 Складання **Оксани Жихорської**
 Макет, верстка **Олени Михайлець,**
Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації
 відповідає автор
 У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове

Видання зареєстроване Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
 Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
 01001, Київ – 1, а/с 91
 Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
 Факс (044) 294-64-76
 E-mail: milmuz @ carrier.kiev.ua
 web site: milmuz.com.ua і uarmy.com.ua

Друк: АТ фірма „Віпол”
 03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
 Замовлення № 1-1685Л

військово-історичний альманах

Москва. Кремль. Гармата „Лев”, що її подарував Петру I гетьман І.Мазепа. Майстер К.Балашевич.

Герб гетьмана І.Мазепи

На 1-й стор. обкладинки: Великий Державний герб України за М.Битинським. 1930-ті рр.; на 4-й стор. обкладинки: фрагмент експозиції Центрального музею Збройних Сил України. На передньому плані скіфський воїн.